

આર્યજાતિને સમર્પણ.

ધર્મની વેદી પરે, બલિદાન જેહ તણું થયું;
તે વીર અદ્વાનંદને અદ્વાંજલિ અર્પણ કરું.

હૃતાત્મા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ આર્યજાતિ માટે જીવ્યા, ઝૂઝ્યા અને
છેવટે પોતાના લોહીથી તેને સીંચતા ગયા. એમનું આખું જીવન
અક્ષયર્થસ્વ, ક્ષાત્ર તેજ અને ઉચ્ચ સેવાભાવથી ભરેલું છે.

એ પ્રચંડ ક્રાંતિકારી ધર્મવીર સંન્યાસીની જીવન ગાથાઓ

મૂર્છિત પડેલી આર્યજાતિની નસોમાં જીવન સંચાર કરે

અને તેમના જીવનના આદર્શો અને આદેશો

જીવનમાં પરિણમે એ આશાથી એ મૃત્યુન્મય

મહાત્માનું દ્વેષ જીવન ચરિત્ર આર્ય જાતિને, અને

આર્ય સંસ્કૃતિને જગતના કલ્યાણ માટે

અપનાવનાર કોઈ પણ દેશની પ્રજાને

ચરણે સમર્પણ કરીને,

એ દિવ્ય આત્માને અદસ્ય

શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી સંતોષ

માનું છું.

દિનેશ ત્રિવેદી.

આર્થભૂમિનો સાચો આર્થ.

(પદ-“કુઃખમાં શેરા રે, એ ગુજરાતી વીરો !” એ ચાલ)

અમર તું મરણે રે, ધન્ય બ્રહ્માનંદ સ્વામી !

ધર્મને કાળે રે પ્રાણ દીધો તેં નામી !—(ધ્રુવ)

ભડભડ ભડકા હડે ગગનમાં ભારત ભડકી ઊઠે:

વીરા ! તારા વીર હૃદયથી રુધિર કુવારા ફૂટે !—

અમર તું મરણે રે !—૧

એકદિલીને આંગણ હલો અડગ મિનારા નેવો:

એજ દિલ્લીનો પાથો ચણાળ્યો નિજ રુધિરે તેં કેવો !—

અમર તું મરણે રે !—૨

જીવન જીવી નળયુ પરાથે, મરી નળયું પણ તેવું:

ધર્મધન ફરકાવી, વીરા ! તેં દેશનું દીધું દેવું !—

અમર તું મરણે રે !—૩

ક્યાં માનવીની ભસ્મદેવડી, ક્યાં સિંહાસન હરિતું ?

પણ એ અંતર સહજ વઠાવે, તું બલિદાન આપરીનું—

અમર તું મરણે રે !—૪

આર્થભૂમિના આર્થ એ સાચા ! કાર્ય દીપે તું ગરવા:

નગને જીવન દેવા શું લાગ્યાં જીવ્યાથી મીઠાં મરવાં ?—

અમર તું મરણે રે !—૫

તું શોણિતના બિંદુ બિંદુએ ઊઠશે વીર હજારો:

એકએક તું પ્રાણ ઝડળતો ધગધગતો અંગારો !—

અમર તું મરણે રે !—૬

તારી ચિતાનાં ભડભડ બળતાં ભારત સર્વ ઉજળો:

દ્રોષ, કુસંપ ને કાચરતા સૌ એજ ચિતામાં બાળો !—

અમર તું મરણે રે !—૭

તારક તૂટે, રવિશશિ ફૂટે, વિશ્વપ્રબંધ વફૂટે: •

ધર્મને સત્યની બ્રહ્મા ન ખૂટે, વીરનું પણ ના તૂટે !—

અમર તું મરણે રે !—૮

તું મૃત્યુના મૂક સંદેશા ધરધર ભારત ઝીલો:

વીરા ! પુણ્યકથાએ અદ્ભુત તું યુગયુગ શૌર્ય ખીલો !—

અમર તું મરણે રે, ધન્ય બ્રહ્માનંદ સ્વામી !

તું પુણ્યસ્મરણે રે શીરા રહે અમ નામી !—૯

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

વીર શ્રદ્ધાનંદજીની પુણ્યકથાનો પહેલો મણુકો શ્રદ્ધાજલ્દિ નં. ૧ રૂપે પ્રકટ થયા બાદ, યુવકો, સ્ત્રીઓ, સાધુઓ, રાજાઓ આદિને સ્વામીજીએ આપેલા સંદેશાઓ અને લેખોના મૃત સંજીવની મણુકાઓ લખી પ્રકટ કરાવવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પરંતુ મારી એકની એક વિદુષી ભગિની સૌ. કૌમુદી દેવી (જ્યોત્સના દેવી) ડી શાસ્ત્રીની ભયંકર માંદગી અને તેના તા. ૨-૭-૨૭ને દિને થયેલા અકાલ મૃત્યુના આઘાતને લીધે મારી લગભગ બધી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ થંભી ગઈ હોવાથી કમનસીબે નવા મણુકાઓ લખી આપવાનું બન્યું નહિ. પણ પુણ્યકથાની પ્રથમ આવૃત્તિને પ્રકટ થયે ચાર મહિના પણ પીટ્યા નહતા તેટલામાં તેની બધી નકલો ખપી જવાથી અને સ્વામીજીના જીવન સંબંધી કેટલીક વધુ માહિતીઓ અને મળવાથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનું પ્રકાશકોને ઠીક જણાયું. મનની અસ્વસ્થતા છતાં, એ પ્રકાશકોના મીઠા આગ્રહને વશ વર્તીને મેં આ આવૃત્તિમાં સુધારા-વધારા કરી આપ્યા છે. ગુરુકુલ સ્વામીજીના જીવન-આત્મા હતા. એ સંસ્થા વિશે પુરતી માહિતી, વિશેષતા અને તે સંબંધી જાણીતા રાજદારી પુરુષો અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાયો “Gurukul through European eyes” નામના પુસ્તકમાંથી, અને શીખોની વ્હારે ધાતાં પૂર્વે સ્વામીજીને જોલયાત્રા માટેના જે આમંત્રણો મળતાં અટકી પડેલાં તે વિશેની હકીકતો અને અમૃતસર આતે અકાલી તખ્ત પર કરેલા બાષણ બાદ તેમને જોલયાત્રા જવાનો જે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો તે વિશેની હકીકત “બંદીધરકે અનુભવ” નામના પુસ્તકમાંથી સંક્ષેપમાં લીધી છે.

“કૌમુદી”ના તંત્રી અને જાણીતા વિવેચક શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણરાયની ખાસ સૂચનાથી મેં “કૌમુદી”ના માધ (સંવત ૧૯૮૭)ના અંક માટે “શ્રદ્ધાનંદજીની સાહિત્ય સેવા” નામનો લેખ લખ્યો હતો.

એ બેખમાં કાંઈક વધારો કરીને તેનો આ પુસ્તકમાં ઉમેરો કર્યો છે. બળી સ્વામીજીએ ટંકારા મુકામે શતાબ્દિ વખતે રામાયણની કથા કહેલી અને “સૌરાષ્ટ્ર” પત્રમાં તેનો રિપોર્ટ છપાયેલો એ રિપોર્ટનું અક્ષરશઃ આમાં અવતરણ કર્યું છે તેને માટે હું “સૌરાષ્ટ્ર” પત્રનો ધણો આભારી છું. ઉપરાંત સ્વામીજીના મૃત્યુ પછીના ૧૧ મહિના દરમ્યાનમાં જેટલા ખૂનો અને ખૂની હુમલાઓ થયા તેની તપસીલવાર યાદી પણ આ પુસ્તકમાં આપી છે, એટલુંજ નહિ પણ નવેંબર માસમાં દિલ્હી ખાતે જે આર્યન કોંગ્રેસ ભરાયેલી તે એક દ્રષ્ટિએ શ્રદ્ધાનંદજીની સંવત્સરી ઉજવવા પૂરતી હતી એમ હું માનતો હોવાથી તે કોંગ્રેસના કાર્યક્રમની ઝાંખી આપવાનો પણ મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતના પારસી કવિ ખજરદારે સ્વામીજી માટે લખેલી અને સૌરાષ્ટ્ર પત્રમાં પ્રકટ થયેલી કવિતાને સ્થાન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે. ગુજરાતમાંથી સૌથી પ્રથમ એજ શિષ્ટ પારસી કવિએ તર્પણ કરીને પારસી અને વૈદિકધર્મની સંસ્કૃતિઓના સામ્યની સાક્ષી પૂરી છે.

કેટલાક જાણીતા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, અને કેળવણી ખાતાના અનુભવી શિક્ષકોની સચના અનુસાર વિદ્યાર્થીઓને આ પુણ્યકથા ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી બાબા વિગેરેમાં યોગ્ય ફેરફારો કર્યા છે. “રામાયણની રહસ્ય કથા”માં મેં શીર્ષકો અને ચિત્રો મૂક્યાં છે, તે મૂળમાં નહોતા. એ કથાને સચિત્ર બનાવવા માટે “પ્રગતિ”ના તંત્રી શ્રી. પરધુભાઈ શર્માએ જે મદદ કરી છે તે માટે તેમનો આભાર માનું છું. સ્વામીજીના પ્રિય શ્લોકો અને વીર વાક્યોને આ આવૃત્તિમાં સ્થાન મળ્યું છે. ગુરુકુલ શિક્ષણપ્રણાલિનાં રહસ્ય, રામાયણની રહસ્ય કથા, સ્વામીજીના પ્રિય શ્લોકો, વીર વાક્યો, આર્યોને વિનતિ, ખૂનો અને ખૂની હુમલાઓની યાદી, શ્રદ્ધાનંદ અને મહર્ષિ દયાનંદના ગુણ સ્વભાવની પરીક્ષા: એ સર્વ પ્રકરણોને પરિશિષ્ટમાં સ્થાન આપ્યું છે.

આ બીજી આવૃત્તિમાં એક વિશેષતા છે ગુજરાતના જાણીતા મુસ્તિષ્કશાસ્ત્રી શ્રી. ગિરધરલાલ ગોવિંદજી મહેતાએ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી

મુંબાઈ ખ.તે પધાર્યા હતા ત્યારે તેમનું મસ્તિષ્ક તપાસીને તેમના ગુણસ્વભાવનું વર્ણન કર્યું હતું તે હકીકત અને આર્થસમાજના પ્રવર્તક મહર્ષિ દયાનંદ મહારાજના ફોટા પરથી તેમના ગુણસ્વભાવની પરીક્ષાની હકીકતને આમાં સ્થાન આપતાં આનંદ થાય છે. શ્રદ્ધાનંદજીના ઉદાર ભાવનો એજ પુરાવો છે કે તિલક, ગાધી, ખીસેન્ટ વગેરેએ જ્યારે મૃત્યુ બાદ તેમના મગજ વૈજ્ઞાનિક તપાસ માટે મિ. મહેતાને આપવાની ના પાડી હતી ત્યારે શ્રદ્ધાનંદજીએ નીડરતાથી એમને એ બાબતમાં સર્વ છૂટ આપી હતી. મિ. મહેતાએ આપેલી માહિતી માટે તેમનો હું આભારી છું.

આ પુસ્તકની બંને આવૃત્તિ યંત્ર પર જતાં પૂર્વે તપાસી જઈ યોગ્ય સુચનાઓ આપવા માટે મારા પ્રિય મિત્ર શ્રી. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ, એમ. એ. નો આભાર માનું છું.

પ્રથમ આવૃત્તિ માટે લગભગ બધાં શિષ્ટ માસિકા અને સાપ્તાહિક પત્રોમાં સારા અભિપ્રાયો પ્રકટ થયા હતા તે સર્વનો હું આભાર માની તેમના હાથમાં આ બીજી આવૃત્તિ ફરી અભિપ્રાયાર્થ મૂકું છું.

છેવટે મદ્રાસના મશહૂર દાની આર્ય ગૃહસ્થ શ્રીયુત એમ. બી. શર્માએ મને “શ્રદ્ધાંજલિ” પ્રકટ કરવામાં સહાય રૂપે રૂ. ૨૫) આપ્યા તે બદલ હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

તા. ૧-૧૨-૨૭ }
સૂરત

દિનેશ ત્રિવેદી

પહેલા આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

મહાન પુરુષો જે દેશમાં જન્મે છે તેઓ તે દેશની સંસ્કૃતિના મંથનમાંથી નીકળેલા કૌસ્તુભમણિ હોય છે. જમાનાઓ સુધી પ્રજનાં વિવિધ બળો દોહવાઈને અવારનવાર વિદ્યુતના ચમકારાની માફક જે વિભૂતિઓ પ્રકટી નીકળે છે તે વિભૂતિઓ પ્રજા, દેશ અને સંસ્કૃતિનું નવનીત હોય છે. સાથે સાથે તે વિભૂતિઓએ પોતે પણ જન્મજન્માતરોનાં યાત્રા અને અનુભવો લીધેલાં હોઈ તેઓ એક મહાન પૂજ્ય રૂપે દેશને અને જગતને મળે છે. આવા મહાન આત્માઓ પોતાના સંસ્કાર-બળ અને પ્રજાઓના સંસ્કૃતિ બળોને ધારણ કરીને જગતમાં આવે છે. જગત નાશને માર્ગે જતું હોય, ખીડાતું હોય કે ધર્મની ઝ્લાનિ-વાળું થયું હોય ત્યારે આવા મહાન આત્માઓ મોક્ષની લાલસા તથા દમ્ભને જગતની વહારે આવીને ખડા થાય છે; પ્રજનાં, તેની કહેવાની સંસ્કૃતિઓનાં વિપથગામી વહેણની આડે આવીને તેઓ પોતાની વિશાળ કાયા ધરે છે; અને એ વહેણને કલ્યાણપથે વાળતાં તેઓ પોતાના ભૌતિક શરીરનો ભોગ આપી પ્રજાને અમર બનાવી દિવ્યધામ પંથ તરફ દોરવી લઈ જાય છે. આવી યુગાવતાર વિભૂતિઓ ગણીગાંડી દેખા દે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકર, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, જરથુસ્ત્ર અને જસસ ક્રાઈસ્ટ વગેરે અમોલી વિભૂતિઓ પ્રજાની સંસ્કૃતિમાં જુદી ભાત પાડી ગઈ છે. એજ ક્રાંતિમાં આ જીવનચરિત્રના નાયક હુતાત્મા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનો સમાસ થાય છે. હિંદુ જાતિની સૈકાઓની વિકૃત સંસ્કૃતિને પલટો દેનાર મહર્ષિ દયાનંદ અને ધર્મ-રક્ષક સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ છે એ વાત નિઃસંશય છે. જાનભૂલી હિંદુ-જાતિના આંતરિક અને બાહ્ય હિંધારમાં એ બંને મહાત્માઓએ જીવનની આકૃતિ આપી છે. શ્રદ્ધાનંદની આકૃતિ જેવી તેવી નથી. એક નિઃસ્વાર્થી સંન્યાસીનું બલિદાન જાતિનાં શિથિલ થઈ ગયેલાં અંગેમાં પ્રાણ કુંકશે.

એવા જગન્મંગલાભિલાષી અને અભેદમન્ય વીરવરના વિચારો, સિદ્ધાંતો અને મહેચ્છાઓ તેમના જીવનપ્રસંગોદ્વારા વાચક આગળ રજુ કરવાનો આ મારો પ્રયત્ન છે જે કેવળ સાહસ માત્ર છે. આ ચરિત્ર લખવાનો અધિકાર કોઈ આયુ, વિદ્યા અને અનુભવમાં વૃદ્ધ હોય તેવી વ્યક્તિનેજ હોતો. તેથી આ યુવકની આ અનધિકારચેષ્ટા આર્ય જગતમાં ક્ષન્તવ્ય ગણાશે.

આ પ્રખળ પ્રગતિવાન યુગમાં હિંદુ જાતિ ઉદારચરિત્ર બનીને રૂઢિચઢનો, અનિષ્ટ વહેમો, અને અનેક મતભેદો દૂર કરીને સર્વતો-ગામી શુદ્ધિ અને સર્વતોમુખી સંગઠન કરવામાં દત્તચિત્ત બને એવો એ ધર્મપિતાનો ઉદ્દેશ અને સંદેશ સફલ થાય એવી મારી ઉંડી અંતરની આશા છે.

સ્વામીજી મારા આચાર્ય હતા. તેઓ મારા જીવનના ધ્રુવ હતા. તેમનો વિયોગ મને જીવનભર જણાશે; પણ એ આચાર્યના સંદેશ મને જ્યોતિર્માર્ગ તરફ લઈ જશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધેય આચાર્ય ! હું જાણું છું કે તમે કેવળ વાણીદ્વારા પ્રચાર કરનાર તત્ત્વવેત્તા ન હતા પણ જે સત્યનો તમે જગતમાં પ્રચાર કરવા મથતા હતા તેને ગમે તે ભોગે ક્રિયામાં લાવીને સિદ્ધ કરી દેખાડવાનું કાર્ય પણ તમે સાથે સાથે કરતા હતા. જે પરમાત્માની પરમ પવિત્ર ગોદમાં આજે તમે વિચરો છો તે બ્રહ્મનાદ સાક્ષી પૂરશે કે તમારા ઉપદેશોમાંથી નીકળતી અગ્નિએ જાતિનાં કેટલાંયે પાપોને બાળી મૂક્યાં છે. હું તમારો ઋણી છું. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાસે યાચું છું કે તે મને તમારો સાચો શિષ્ય બનવાની શક્તિ આપે.

આ સ્થળે મારા જન્મદાતા માનાપિતાના ઉપકારોનું અંતરથી સ્મરણ કરી કૃતાર્થ થવા માંચું છું. એ આચાર્યને ચરણે મને ધરવામાં એ માબાપની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિજ મારી ઉન્નતિના સાધન રૂપ થઈ પડી તેથી તેમનો પણ હું તેટલોજ ઋણી છું. આખા મુંબઈ ખલાકામાં

સૌથી પ્રથમ ગુરુકુલ યજ્ઞની વેદી ઉપર મને બેસાડવાનું જે માતા-
પિતાએ શુભ પગલું લઈું હતું, તેને માટે હું તેમનો આજન્મ
ઋણી છું.

આ નાની પુસ્તિકા લખવામાં મેં વિશેષતઃ કલ્યાણ • માર્ગનો
પથિક, “અલંકાર” માસિક, મુરીદે શયતાન નામક નવલકથા, સૌરાષ્ટ્ર
તથા સ્વામીજી સાથેના મારા પૂ. પિતાજીના લાંબા પરિચયેનો ઉપ-
યોગ કર્યો છે જે વાચકોને વિદિત થાય.

સુરત
માધ સુદ ૫
સંવત ૧૯૮૩

દિનેશ ત્રિવેદી

પ્ર-યકથા.

યુગવિધાયક મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી.

જન્મ
પૌષસં ૧૮૮૧
સને ૧૮૨૪
જ્ઞાનરાત્રિ
સંવત્ ૧૮૯૫
માધ વદિ ૧૩

હે દયામય, હે સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર, તેરી
ચહી ઇચ્છા હૈ? પરમાત્મન્! તેરી ઇચ્છા
પૂર્ણ હો. મેરે પરમેશ્વર! તૂને અચ્છી લીલાકી.
(મહર્ષિ)

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ।
ધર્મો નિત્યઃ । જીવો નિત્યઃ । ધર્મો નિધનેઽપિ સુહૃદ્ ।
નહિ સત્યાત્પરો ધર્મઃ । સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ ॥

અભિદાન
સંવત્ ૧૯૩૯
આસો વદ ૦))
સને ૧૮૮૩
૩૦ ઓક્ટોબર

પુણ્યકથા.

૧૪૧૦૧

બાલ્ય કાળ.

(૧)

અન્ધકાર અને પ્રકાશનો વિગ્રહ.

આર્યોના પ્રથમ નિવાસસ્થાન બ્રહ્માવર્ત અને વર્તમાન પંચનદમાં વસેલા વીરપ્રસૂ પંજળના નામથી કોઈ ભાગ્યેજ અજ્ઞાપ્યું હશે જે ભૂમિમાં બ્રાહ્મણોનાં વેદગાન, ઉપનિષદોનાં રહસ્ય, અને ગીતાનાં કવન થયાં; જે ભૂમિમાં તપોવન ખીલ્યાં; જેમાં ક્ષત્રિય, કૌરવ અને પાંડવોનાં વંશજો ખેલ્યા, સમરાંગણે ધૂમ્યા અને ભારતનું શાસન ચલાવ્યું; જેમાં નાનક અને કપીર સમા નૈતિક તત્ત્વચાત્રાઓ પાક્યા; જેમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહ, વીર હકીકતરાય, તેગ પહાદુર, વીર બંદો, પંડિત લેખરામ જેવા ધર્મને ખાતર પ્રાણુની કુરબાની કરનાર જન્મ્યા; જેના જીતાયા બાદ હિંદ આખું પરતંત્ર બન્યું; તે પંજળમાં જલન્ધર નામે એક જિલ્લો છે. કહેવાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં એ સ્થાનપર જલન્ધર દૈત્યનું રાજ્ય હતું. એ રાક્ષસની પત્ની ઘંટા પતિવ્રતા હોવાથી તેના પ્રતાપ વડે જલન્ધરના રક્તના બિંદુ બિંદુએથી નવો જલન્ધર પેદા થતો. એ જિલ્લાના પૂર્વ દિશાના ખુણાપર સતલજ (શતદ્રુ) નદીના તટે તલવન નામના ગામમાં એક ખાનદાન ક્ષત્રિય કુટુંબ હતું. તે હરિભક્તિમાં લીન રહેતું હતું અને આનંદની મૂર્તિસમ હતું. એ કુટુંબના વડીલનું નામ ગુલાબરાય. તેઓ સ્પષ્ટ વક્તા અને પ્રલોભનોની પરવા ન કરનાર હતા. એવા નિર્ભય વીર ઇશ્વરભક્તના વડીલ પુત્ર લાલા નાનકચંદને ત્યાં સંવત ૧૯૧૨ના ફાલ્ગુન માસના કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશીને રોજ એક બાળકનો જન્મ થયો. તેનું નામ બૃહસ્પતિ રાખવામાં આવ્યું પણ લૌકિક વ્યવહારમાં “મુંડીરામ”

નામનો પ્રયોગ થવા માંડ્યો. એ વખતે અંગ્રેજ શાસનની પૂર્ણ સત્તાનો પ્રારંભ કાળ હતો—અંગ્રેજોની નોકરી કરવામાં હિંદીઓને ગૌરવ માનવાનો જમાનો હતો.

૧૮૫૭ના બળવાનો એ ક્રાંતિકર કાળ હતો. એ સમયમાં નાનકડાં સરકારના પક્ષ તરફથી બળવાખોરોને દાખી દેવાનું કામ કરી રહ્યા હતા અને છેવટે શાંતિ થતાં તેમને વાંસજરેલીમાં સિવિલ પોલીસની નોકરી મળી. સરકારે એમને ૧૨૦૦ વીંઝા જમીન અથવા નોકરી આપવાનું કહેતાં નાનકડાંએ નોકરીજ પસંદ કરી.

(૨)

ત્રણ વર્ષની વય પછી મુંશીરામને તેમની માતા ખરેલી લઇ ગયાં. બાળક મુંશીરામ આખો દિવસ ખુદ્દા મેદાનોમાં ધૂમતો, પોલીસો સાથે રમતો અને મૌલવી પાસે સમક (પાઠ) ભણતો. તેના બીજા ત્રણ ભાઈઓ કરતાં તેની સ્મરણ શક્તિ સારી હતી. પર્યાયવાચી શબ્દો જોડીને પોતાના અન્વય બનાવી લેતો. તેના માતાજી અભણ હતાં પણ તેમના અગાધ સ્વાભાવિક પ્રેમે મુંશીરામપર સારી અસર કરી હતી. સંવત ૧૯૨૨માં નાનકડાંની બદલી પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કાશીમાં થઇ. કાશી નિવાસ દરમિયાન મુંશીરામને ગંગાસ્નાન, વિશ્વનાથ મહાદેવનાં દર્શન અને વ્યાયામની ટેવ પડી. દરરોજ સવારે હાથમાં પૂજની સામગ્રી, બગલમાં ઘોતી અને ટુવાલ લઇને મુંશીરામ ગંગાના કાંઠાપરના અખાડામાં જઇ પહોંચતા. ત્યાં જઇ લગોટ પહેરીને વ્યાયામ અને કુસ્તી કરી, પરસેવો સુકવી, ગંગામાં નાહીને વિશ્વનાથ મહાવીર, અન્નપૂર્ણા વગેરેની મૂર્તિઓની પૂજા કરી ઘેર પાછા જઈ પહોંચતા. આ અવસ્થામાં પણ તેમને બંગલા અને વિશાલ બગીચો કરતાં ઇશ્વરકૃત દૃશ્યો, પ્રાચીન મંદિરો અને ખંડેરાનાં દૃશ્યો જોવાં વધુ ગમતાં હતાં. આ રીતે હિંદુઓના પવિત્ર ધામ કાશીમાં મુંશીરામનાં સારીરિક, માનસિક તેમજ સાંપ્રદાયિક શિક્ષણનો પ્રારંભ થયો.

જાદુગર દયાનંદ

આ વખતે કાશીમાં હલચલ મચી ગઇ. પંડિતો અને પ્રજાને જાણ થઇ કે વેદશાસ્ત્રોને જાણનાર એક પ્રખર પંડિત કાશીને આંગણે આવીને થોભ્યા છે. મૂર્તિપૂજાને તે માનતા નથી અને તેથી તેઓ નાસ્તિક છે. આખો દિવસ અને રાત તેમના મકાનમાં મસાલ બળ્યા કરે છે જે પંડિત તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા જાય છે તે તેમના તેજથી અંજાઇ જાય છે. આથી માતાઓ બાળકોને તેમની પાસે જતાં રોકતી. મુંશીરામને પણ તેમની માતાએ રોકતાં કહ્યું કે એ તો નાસ્તિક જાદુગર છે. જે ત્યાં જશે તો ફસાઈ પડશે બાળક મુંશીરામ માતાની વાત માની ક્ષેતો. માતાને શી ખબર હતી કે તેમનો બહાલસોયો પુત્ર એજ જાદુગર (!) અવધૂત દયાનંદના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઇને બરિષ્ઠમાં તેમનો અનન્ય અનુયાયી થશે ! થોડાક વખતમાં પિતાની બદલી બલિયા થઇ. ત્યાં મુંશીરામને તુલસીદાસકૃત રામાયણ પર ઘણી શ્રદ્ધા બંધાઇ હતી. બલિયાના સીખ અમલદારો વેશ્યાગામી અને પ્રજાને લૂટનારા હોવાથી તેઓ નાનકડાંદંથી ડરતા હતા, કારણ કે નાનકડાંદં વિષય લાલસાથી ઘણું અંશે મુક્ત હતા. એક દિવસે બલિયામાં નાનકડાંદં નિત્ય નિયમાનુસાર રામાયણની કથા કહી રહ્યા હતા. શેરીના, પોલીસના અને કેસ લઢનાર પક્ષના કેટલાક માણસો તે કથા સાંભળવાને આવેલા હતા રામાયણમાં રામચંદ્રજીની ક્ષમાનો પ્રસંગ ચાલતો હતો.

નાનકડાંદં—જો મનુષ્ય પોતાના પાપનો સ્વીકાર કરે તો તેથી વધુ પ્રાયશ્ચિત બીજું કેંઈ નથી. શરણાગતનો ત્યાગ ભગવાન કદી કરતો નથી.

આ સાંભળીને એક દીર્ઘકાય પુરુષ આગળ વધીને નાનકડાંદંને પગે પડ્યો અને પોતે ખૂન તથા ચોરી કર્યાનો સ્વીકાર કર્યો. પિતાજીએ એનો હેવાલ લખીને તે પર સહી કરાવી લીધી. તે વખતે એ-

પુરુષના મુખની કાંતિ ખીલી ઉઠી. આ બનાવથી મુંશીરામના મન પર તુલસીકૃત રામાયણ પરની શ્રદ્ધામાં વધારો થયો. આજ કારણથી આખા જીવન દરમ્યાન મુંશીરામજી પોતાના ભાષણોમાં તુલસીના દુહા ચોપાઇનો વારે વારે ઉપયોગ કરતા હતા. સંવત ૧૯૮૨ની મહાશિવરાત્રી ઉપર ટંકારામાં ભરાયલી દયાનંદ શતાબ્દિ વખતે તેમણે જે રામાયણની કથા કરી હતી તે કથાએ આખા સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓનાં હૃદય તરબોળ કર્યાં હતાં+

(૪)

મૌલવીનો પ્રેમ

બનારસની કવીન્સ કોલેજમાં સંવત ૧૯૩૦ના પોષ માસમાં મુંશીરામ દાખલ થયા. એ જમાનામાં સંયુક્ત પ્રાંત કે પંજાબમાં યુનિવર્સિટી ન હતી. બંને પ્રાંતોના વિદ્યાર્થીઓને કલકત્તા જઈને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આપવી પડતી. કવીન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રાલ્ફ ટી. એચ. અધિષ્ઠિત હતા. તેમણે વાલ્મીકીય રામાયણ અને ચારે વેદોનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કર્યો છે. એ કોલેજમાં ફારસીનો અભ્યાસ કરાવનાર એક મૌલવી હતા જેમને વિદ્યાર્થીઓ “મૌલવી સાહેબ”ને નામે ઓળખતા. મુંશીરામજીએ ફારસીનો વિષય બીજી ભાષા તરીકે પસંદ કર્યો હતો. એ માયાળુ મૌલવી સાહેબ વિદ્યાર્થીઓને બરખુદાર (ચિરંજીવ) ના શબ્દોથી બોલાવતા. તોફાન કરનાર વિદ્યાર્થીને બ્યારે તેઓ સજ્જ કરતા ત્યારે વિદ્યાર્થી નમ્ર બની બોલી ઉઠતો: “ન્હાના અપરાધ કરે પણ વડીલો મારી બક્ષે.” પ્રેમની મૂર્તિ મૌલવી સાહેબ જેને તરતજ સજ્જમાંથી મુક્ત કરતા. મૌલવી સાહેબના પૈતૃક પ્રેમનું સ્મરણ આવતાં સદ્ગત સ્વામીજી અનેકવાર કહેતા કે—“એ પવિત્ર મૂર્તિનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે મને હિન્દુ મુસ્લીમ વિખવાદ બોધને ઘણું ખેદ થાય છે. જે પવિત્ર ભૂમિમાં બંનેએ જન્મ લીધો, જેના અન્નપાણીથી બંને ઉછર્યા, અને જે ગંગાના શીતલ જલમાં

* વધુ માટે જુઓ રામાયણની કથા પરિશિષ્ટમાં

અધાએ ઊડકી મારી શાંતિ મેળવી, તે પરસ્પર લઢીને ભારત માતાને સતાવી રહ્યા છે.” આવા એકતાના ઉદ્ધારો કાઢનાર, મુસ્લિમ ભાષની ગોળીનો ભોગ થઇ પડે એ પણ એક આશ્ચર્ય !

દોનોંકા એક ખુદા હૈ, દોનોં ભારતકે બેટે હૈ;
દોનોં ગર્દિશકે મારે હૈ, દોનોં કિસ્મતકે હેઠે હૈ.

(૫)

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વર્તન

અનેક વિદ્વાન પ્રોફેસરોની છત્ર છાયામાં રોજના છ છ કલાક લેખે ૩૦ વર્ષ કરતાં પણ વધુ વખત ગાળ્યા છતાં, તેઓ જીવન સુધારાનું શિક્ષણ તેમની પાસે મેળવી શક્યા ન હતા. શોકની વાત છે કે એવી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં આજે પણ હજારો હોનહાર બાળકો દબાઈ રહ્યા છે અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયત્નોને આવા કુશિક્ષણના ઝેરીલા પ્રભાવો દૂર કરવામાં ઘણી અડચણો પડે છે. કાલેજના શિક્ષણ દરમ્યાન ઘાસતેલના દીવે રાત્રિના સતત વાંચવાથી અને યુવકોને નવલકથાનો જેવો મોહ લાગે છે તેવો વાચનમોહ તેમને લાગવાથી તેમને ચક્ષમાં ખરીદવાં પડ્યાં. જે માટે તેઓ પોતાની પાછલી જિંદગીમાં વિદ્યાર્થીઓને કહેતા કે “નવલકથા ન વાંચો, રાત્રિએ ન વાંચો અને વાંચો તો દીવેલને દીવે વાંચો.” પોલીસોના અજ્ઞાનપૂર્ણ અને વિષયી વાતાવરણમાં ઘેરાયલા છતાં, નિરંકુશ જીવન પીતાવવાની સગવડો છતાં, પિતાજીના અને પોતાના સાહજિક સંસ્કારોના બળ વડે તેમની વૃત્તિ આત્મશુદ્ધિ તરફ વળવા લાગી. વ્યાયામથી સુગઠિત થએલા અને ભરાઉદાર બનેલા દૃઢકાય શરીર સાથે સ્વરક્ષણ માટે કમરમાં છરો રાખીને ફરતા. વગર કારણે કોઇની સાથે લઢવાનો સ્વભાવ ન હોતો. તેઓ એ અવસ્થામાં પણ અત્યાચારોને સહન કરવાની જ્યારે હદ આવી જતી ત્યારે નિવૃત્તિ તરફ વળી જતા. વળી દુઃખોની સામે શાંતિ તથા બળથી થતા હતા; પણ અકસ્માત આપતિ વખતે તેઓ કદી કદી સુંઝવાઇ જતા. આવા સ્વભાવથી વ્યવહારમાં એમના શત્રુઓની

સંખ્યામાં વધારો થતો હતો. આ વિદ્યાર્થીજીવન દરમ્યાન તેમણે ખીજા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક પતનમાંથી બચાવ્યા હતા.

(૬)

નાસ્તિકતાને ઉંબરે

કાશી વિશ્વનાથના દર્શન માટે મુંશીરામ જાય છે. દરવાજા પર પહેરો છે. પોલીસ રોકે છે. રીવાં સ્ટેટની રાણી દર્શન કરીને ગયા પછી મંદિરનાં દ્વાર ઉઘડશે એવી ખબર મળે છે. મુંશીરામ જરા ખિસીઆણા પડી જાય છે. જીવ ગભરાઈ જાય છે. પાછા પગલાં ભરી અદ્ધર શ્વાસે વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર આવી સૂઈ જાય છે. વાળુ પછુ કરતા નથી. આખી રાત વિચાર મન્યનમાં જાય છે. દશા વિચિત્ર અને બ્યાકુલ છે. પ્રશ્નમાત્રા શરૂ થાય છે:—“સંસારભરના માલીકનો જો આ દરબાર હોય તો શું એક રાણી તે માલીકના લકતને રોકી શકે ? આ પક્ષપાત નથી ? પછુ આ મૂર્તિ તે દેવ છે ? મૂર્તિઓ તો મારી સામે સલાટ (શિલ્પીઓ) બનાવે છે. પછુ જ્યારે સાંસારિક વ્યવહારોમાં પક્ષપાત છે તો દેવોના દરબારમાં કેમ ન હોય ? શું દેવો પાસેથી મનુષ્યો પક્ષપાત શીખ્યા હશે ? મારા સ્વચ્છન્દ જીવનને લીધે મને આવો અવિશ્વાસ તો નહિ થતો હોય ને ?” પ્રશ્નમાળા અટકે છે. તુલસીદાસનો દૂહો યાદ આવે છે:—

બાર બાર વર માંગહૂં, હર્ષ દેહુ સિય રંગ;

પદ સરોજ અનુપાયની, લકિત સદા સત્સંગ.

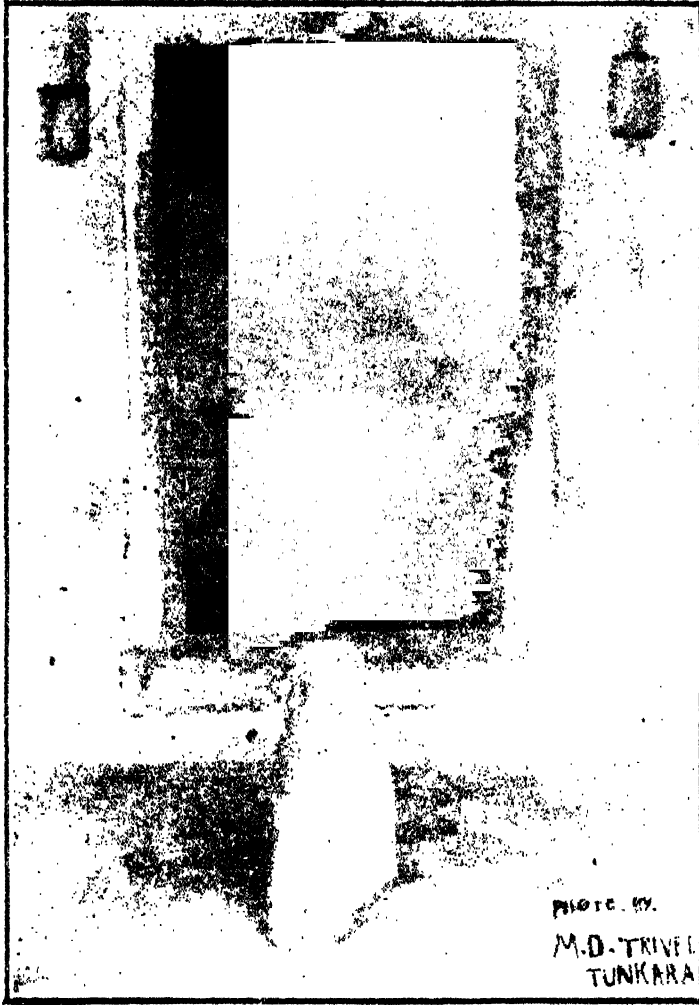
એક કલાક સુધી આંસુઓની માળા બંધાય છે. પ્રકાશ માટે ધૃષ્ટદેવને પ્રાર્થના કરે છે: Lead kindly light. મૂર્તિપૂજના ઇતિહાસ પર નજર જાય છે, નવીન પ્રકાશ પડે છે. મઝહબ [સંપ્રદાય] પરથી વિશ્વાસ હીની જાય છે. અધવિશ્વાસના જીવનની સમાપ્તિ થાય છે. નાસ્તિકતાના ઉંબરે પર આવીને કલ્યાણ માર્ગનો પથિક ઉભો રહે છે.

નં. ૧ મહર્ષિનું જન્મગૃહ.

નં. ૨ મહર્ષિને પ્રેરણા આપનાર શિવાલય (ટંકારા)

महर्षिने प्रेरणा आपनार शिवालयनु आंतरिक दृश्य.

યોગપિપાસુ

મુંશીરામ વિચિત્ર નારિતક થયા. મૂર્તિપૂજન, દેવદર્શન અને ગંગાસ્નાનથી વિમુખ થયા, પણ હઠયોગની ક્રિયા તરફ વલણ ગઇ. કોઇ મહાત્માના આગમનની ખબર પડે કે તેઓ ત્યાં પહોંચી જવા લાગ્યા. એકવાર ખબર પડી કે ત્રિવેણીની પેઢી પાર ઝૂંસીના જંગલમાં એક વૃદ્ધ અને કૌપીનધારી મહાત્મા રહે છે, જેમણે વાધને વશ કર્યો છે. તેમનાં દર્શન રાતનાં થાય છે. મુંશીરામ રાતના દશ વાગે મહાત્માની પાસે જઇ પહોંચ્યા અને તેમને ધ્યાનસ્થ જોયા. એ મહાત્માની ત્રણ વાગતા સુધી સમાધિ ચાલુ રહી. બરાબર ત્રણ વાગે ગર્જના સંભળાઇ. મહાત્માની પાસે જઇ એક વાધ તેમના પગ ચાટવા લાગ્યો. મહાત્માએ નેત્ર ઉઘાડીને વાધના માથાપર હાથ ફેરવીને કહ્યું:-“અચ્છા આ ગયા. અચ્છા, અમ ચલા જા.” વાધ માથું મહાત્માના ચરણોમાં પાછું મૂકી જંગલ તરફ ચાલતો થયો.

આ દૃશ્ય જોઇને મુંશીરામે આગળ વધી પ્રણામ કર્યા અને મહાત્માની અદ્વિતીય વિભૂતિપર આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું. ઉત્તરમાં મહાત્માએ કહ્યું:-“આ કોઈ સિદ્ધિ કે વિભૂતિ નથી. આ વાધને કોઇ શિકારીએ જાળા મારી હોવાથી તે ચાલી શકતો ન હતો. તેને તરસ લાગી હતી. મેં એને પાણી પાચું અને જંગલની છુટી લાવીને તેના ધા પર લગાવી. જ્યાં સુધી દવા લગાવતો રહ્યો ત્યાં સુધી તે દરરોજ મારા પગ ચાટતો રહ્યો. હવે નીરોગ થઈ ગયો છે છતાં એની ટેવ જૂલ્યો નથી. ખેટા, અહિંસા અને સેવા કદી વ્યર્થ જતાં નથી.” એ મહાત્માની પાસેથી મુંશીરામે જાણ્યું કે હઠયોગ કરતાં રાજયોગનો અભ્યાસ કરવો સારો. વ્યાધિ દૂર કરવા માટે યોગીએ આહીભુટીના વિશેષ સેવનની રીત પણ એ યોગપિપાસુને બતાવી.

ગૃહસ્થાશ્રમ.

(૧)

વિવાહ અને વિપથગમન

મુશીરામના અભ્યાસના દિવસો દરમ્યાન બલિયા ગામમાં તેમની માતાનો દેહાંત થયો. પણ માતાએ અંતિમ ઇચ્છા એવી જણાવી હતી કે મારા મુંશીનો વિવાહ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી થવો જોઈએ. માતાની ઇચ્છાનુસાર થોડાક વરસો બાદ જલધરના રાય શાક્ષીઆત્રની બાર વર્ષની કન્યા સાથે તેમના ૨૦ વર્ષની વયે લગ્ન થયાં અને આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવાને બ્રાહ્મણો, પીરની કબરો, દેવમંદિરો વગેરેની દંપતીએ મુલાકાત લીધી. મુંશીરામને તેમની કલ્પનામાંની સર વોલ્ટર સ્કોટ બાદિ નવલકથાકારોની નવલકથાઓની નાયિકા જેવી પોતાની પત્ની છે એમ લાગવા માંડ્યું અને આગામી જીવન પ્રેમમય વીતાવવાનાં મધુરાં સ્વનાં આવવા લાગ્યાં. પણ યુવતીને બદલે બાલવયની પત્ની મળવાથી તેમને જરાક નિરાશા થઈ. પણ તેઓએ તેને શિક્ષિત બનાવવાના મનોરથો રચવા માંડ્યા. એ પછી મુંશીરામ પ્રયાગ અભ્યાસ માટે ગયા. ત્યાંનું અને બરેલીની આસપાસનું વાતાવરણ વૈભવી અને નિરંકુશ હતું. કાશીના જીવન દરમ્યાન પાછળથી મંદિરોની વિશેષ લીલાઓ અને ઇશ્વરપૂજનની વિચિત્ર વાતોથી મુંશીરામજીનું મન નાસ્તિક થઈ ગયું હતું અને તેમાં લગ્ન બાદ પત્નીની ગેરહાજરીમાં પત્નીપ્રેમના ખ્યાલી વિચારો તથા અરાબ સોબતને લીધે તેઓ વિપથગામી બન્યા. વળી તેઓ વિચિત્ર રીતે નાસ્તિક બન્યા હતા. તેમને મૂર્તિપૂજનપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો. છતાં થોડાઅભ્યાસ અને હઠયોગની ક્રિયાઓમાં વિશ્વાસ થયો હતો. બરેલી અને પ્રયાગના આવા વિપથગામી જીવનને પલટાવનાર એક ઘટના આ વખતે બની.

(૨)

આચાર્ય દયાનંદને ચરણે

“બેટા મુંશીરામ ! એક દંડી સંન્યાસી આવ્યા છે. સંસ્કૃતના મોટા વિદ્વાન અને યોગીરાજ છે. તેમનું બાપણુ સાંભળીને તારા સંશયો દૂર થઈ જશે. માટે મારી સાથે ચાલજે.”

મુંશીરામ વિચાર કરે છે કે કેવળ સંસ્કૃત જાણનારો પંડિત શુદ્ધિ અને તર્કની બાનો શી રીતે કરશે ? વાંસ બરેલીના બેગમખામના એક મકાનમાં સંવત્ ૧૯૩૬ના શ્રાવણ માસની ચતુર્દશીએ અધિ દયાનંદ પધાર્યા હતા. મુંશીરામ તેમના પિતા સાથે બાપણુ સાંભળવા ગયા. વ્યાખ્યાનમાં ‘સત્યની શક્તિ’નો ત્રિપય આપ્યો. સત્યની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય દયાનંદે કહ્યું:-લોકો કહે છે કે સાચું ન કહ્યો. કલેક્ટર ગુસ્સે થશે. કમિશનર અપ્રસન્ન થશે. ગવર્નર દુઃખ દેશે. પણ ભાઈ, ચક્રવર્તી રાજા જે નારાજ થશે તો પણ અમે તો સત્ય કહીશું.” વળી આત્માના અમરત્વ વિષે સિદ્ધાંત કરતાં અને ચારે બાજુએ તીક્ષ્ણ નજર નાંખતાં આચાર્યે કહ્યું:-“આ શરીર તો અનિત્ય છે. એની રક્ષા કરવામાં અધર્મ કરવો વ્યર્થ છે. આ શરીરને જેની મરજી પડે તે નાશ કરી દે. પણ કોઈ થશે પુરુષ મને બતાવો કે જે મારા આત્માનો નાશ કરવાનો દાવો કરી શકે જ્યાં સુધી સંસારમાં એવો એક પણ વીર ન પાડે ત્યાં સુધી હું સત્યને નહિ દેખાવું.” આ વખતે આખા હાલમાં શાંતિ પથચાલ ગઈ હતી. મુંશીરામના જીવનમાં શાન્તિનો રસ રેડાઈ રહ્યો હતો. ત્યારથી શરીરની નશ્વરતા, આત્માની અમરતા અને સત્યનું મહત્વ મુંશીરામના જીવનનો પ્રેરક માર્ગ થઈ પડ્યો.

(૩)

આસ્તિકતામાં શ્રદ્ધા.

મહર્ષિ દયાનંદની સાથે મુંશીરામ ઈશ્વરના અસ્તિત્વપર વાર્તાલાપ કરી રહ્યા છે. મહર્ષિના મુક્તિબળ આગળ તેઓ મ્હાત થાય છે અને

બોલી હે છે:—“મહારાજ, આપની તર્કશક્તિ બહુ પ્રબલ છે. એથી હું ચુપ થઈ જઈ છું” પણ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે મને હજી બગેસો થતો નથી.” મહર્ષિ પ્રથમ હસીને અને પછી ગંભીર સ્વરે કહે છે:—“જુઓ, તમે પ્રશ્ન કર્યા. તેના મેં ઉત્તર આપ્યા. ઇશ્વરપર તમારો વિશ્વાસ કરાવી દેવાની પ્રતિજ્ઞા મેં ક્યારે કરી હતી ? પણ ક્યારે ઇશ્વર તમને શ્રદ્ધાવાન બનાવશે ત્યારેજ તમને ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા થશે.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો

ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્ય:

તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂંસ્વામ ॥

(૪)

આચાર્ય દયાનંદજીના બરેલી નિવાસ દરમ્યાન મુંશીરામને સન્નિપાત જ્વર લાગુ પડ્યો. તેઓ પથરીમાં બેઠાન પડ્યા હતા ત્યાં તે આચાર્ય બાજે સ્થળે વિદાય થઈ ગયા અને જ્વરથી મુક્ત થતાં તેમને પહેલી ઇચ્છા આચાર્યને જાણવાની થઈ પણ તેમ બની શક્યું નહિ મિત્રાભાઈ. ઉક્યા બાદ આચાર્યના સત્સમાગમથી મુંશીરામ કાળાણમાર્ગના ત્યાં પિતાની આજ્ઞાથી જલધર જઈ તેમની ધર્મપત્ની ચિત્તેવીને તેઓ નેડી લાવ્યા અને તેને ગુણવતી અને વિદુષી બનાવવાને શિક્ષણ આપવાનો આચાર્ય કર્યો.

(૫)

સરકારી નોકરીનો ત્યાગ.

મુંશીરામ ઇન્ટરની પરીક્ષામાં નાપાસ થયા. તે દરમ્યાન તેમનામાં માનસિક અને શારીરિક પરિવર્તનો જોઈને તેમના વૃદ્ધ પિતાને લાગ્યું કે હવે કોઈ પણ નોકરીએ એમને લગાડવા જોઈએ. આથી પિતાએ તેમને બરેલીના કોટવાસના જગા અપાવી. વખત જતાં તેઓ બરેલીના નાયબ તહસીલદાર થયા. તે વખતે તહસીલની હદમાં અંબેજોના એક લશ્કરે ખડાવ નાંખ્યો હોવાથી લશ્કરની સગવડ

માટે મુંશીરામ જમાદાર, સિપાઇઓ અને દુકાનદારોને લઇને હાજર થયા. ગેરાઓએ રાજ્યમદમાં આવીને ઈડાં વેચનારાઓ પાસેથી, પૈસા આપ્યા વગર ઈડાં લૂટી લીધાં. મુંશીરામે ફાજના કર્નલ પાસે જઇને કહ્યું:—“જો બિચારા ઈડાં વેચનારાઓને પૈસા તુરત નહિ આપશો તો હું બધા દુકાનદારોને પાછા કાઢીશ.”

કર્નલ:—જો તમે તેમ કરશો તો તે માટે તમારે ખમવું પડશે. તમે એટલા બધા અભિમાની કેમ થાઓ છો ?

મુંશીરામ:—હું અપમાન સહન નહિ કરું. મારા માણસોને લઇને પાછો જઈ હું. તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

આ બનાવ પછી તેમણે સરકારી નોકરીનો સદાને માટે ત્યાગ કર્યો. તે પછી તેમના પિતાએ પેન્શન લીધું. મુંશીરામે તો અંગ્રેજોની નોકરીને તે પહેલાં ક્યારનીયે લાત મારી હતી. પિતાને પણ પોતાની નોકરી દરમ્યાનના અનુભવને લીધે અંગ્રેજોના ન્યાયપરથી વિશ્વાસ હીડી ગયો હતો. તેથી તેમણે પુત્રને વકીલાતનો અભ્યાસ કરવાની સૂચના કરી. તેનો મુંશીરામે સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. આ વખતમાં મુંશીરામને ત્યાં “વેદકુમારી” નામે પુત્રીનો જન્મ થયો હતો.

(૭)

આર્યસમાજને શરણે

વકીલાતના અભ્યાસ માટે મુંશીરામજી લાહોર ગયા. ત્યાં આર્યસમાજ અને બ્રહ્મસમાજના સંબંધમાં આવ્યા. એમના નાસ્તિક હૃદયમાં ભકિતનો પ્રથમ રસ બ્રહ્મસમાજે રેડ્યો. બ્રહ્મસમાજના સાહિત્યમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિ અને સાથે સાથે તેની અનંત ઉન્નતિના સિદ્ધાંતમાં તેમને સમજ ન પડી. તેઓ કેટલાકો પાસે શંકાનિવારણ કરવાને ગયા પણ સંતોષ ન મળ્યો. પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાંત પર વિશ્વાસ બેસવા લાગ્યો. ધર્મની તરફ લાગી, પણ છીપાવનાર કોઈ મળે નહિ. તે વખતે આચાર્ય દયાનંદ યાદ આવ્યા. તેમનું બનાવેલું “સત્યાર્થ પ્રકાશ” ખરીદવા માટે વચ્છોવાલીના આચાર્ય-

સમાજ મંદિરમાં ગયા. પણ સમાજના નોકરે કહ્યું કે પુસ્તકાલયે આવશે ત્યારે પુસ્તક મળશે. તેથી પુસ્તકાલયનું સરનામું મેળવીને મુંશીરામ તેમને ઘેર ગયા પણ તે વખતે પુસ્તકાલય લાલા કેશવરામજી નોકરી પર ગયા હતા અને તેમને આવવાને દોઢ કલાકની વાર હોવાથી તેટલો વખત મુંશીરામજીએ પાસેની ગલીમાં ફરી વીતાવ્યો એટલામાં લાલા કેશવરામ આવી પહોંચ્યા. તેમને બધી હકીકત કહી ત્યારે લાલાજીએ કહ્યું કે:—“ચાલો તમને પહેલાં પુસ્તક આપું અને પછી જમીશ.” મુંશીરામજીએ પૈસા આપીને સત્યાર્થ પ્રકાશ ખરીદ્યું. અને બાણે અમૃતકળ મળ્યું હોય તેવા અનેરા ઉત્સાહથી તેમણે પુસ્તકનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પુસ્તકનો આઠમો સમુદ્ધાસ વાંચીને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત પર તેમને સંતોષ થયો અને તેઓ આર્યસમાજમાં સંવત્ ૧૮૪૧ના માધ માસમાં દાખલ થયા. માંસબક્ષણનો પણ ત્યાગ કર્યો. રજામાં જલધર ગયા અને આર્યસમાજમાં બાપણ કર્યા. આ રીતે તેઓ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કરી રહ્યા હતા ત્યાં ધાર્મિક કસોટીના બે પ્રસંગો આવી પહોંચ્યા.

(૮)

આત્મિક કસોટીઓ.

જ્યેષ્ઠ માસની નિર્જલા એકાદશીનો દિવસ હતો. તલવન ગામના બે માળના મકાનના એક દિવાનખાનામાં મુંશીરામના પિતા બાણ નાનકડાં એક મોટા આસન પર બેઠા છે. તેમની સામે એક લાંબી હારમાં મુંશીરામના ભાઈ અને ભત્રીજાઓ દાદારજીની મૂર્તિ પાસે સંકલ્પ કરવાને બેઠા છે. માત્ર એક આસન ખાલી છે. સંકલ્પની ક્રિયા શરૂ થતી નથી. ભાગે છે કોઈની રાહ જોવાય છે.

નાનકડાં—એટા મુંશીરામ! તમે ક્યાં હતા? ચાલો, સંકલ્પ કરી લો એટલે હું પણ સંકલ્પ કરીને નિવૃત્ત થઈ જઈશ.

મુંશીરામની ધાર્મિક પરીક્ષાનો આ પ્રથમ અવસર હતો.

મુંશીરામ:—પિતાજી, સંકલ્પનો અંતઃકરણ સાથે સંબંધ છે. જ્યારે આપે સંકલ્પ કર્યો છે તો આપની ઇચ્છા પ્રમાણે દાન દેવાનો આપનો હક છે. માટેજ હું આવ્યો ન હતો.

નાનકચંદ—શું મારું ધન તારું નથી? અને તેમાંથી દાન દેવાનો તારો અધિકાર નથી? શું દિલની અંદરના સંકલ્પને બહાર પ્રદર્શિત કરવામાં પાપ છે? તું સાચેસાચું કારણ કેમ નથી કહેતો? શું તને એકાદશી અને બ્રાહ્મણપૂજા પર વિશ્વાસ નથી?

મુંશીરામ:—બ્રાહ્મણત્વ પર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. પણ જેઓને આપ દાન આપવાના હો તે મારી દૃષ્ટિમાં બ્રાહ્મણ નથી. વળી એકાદશીના દિવસમાં ખાસ મહત્વ હોય એમ હું માનતો નથી.

(૯)

સત્યનો આગ્રહી.

“જા બેટા, ઠાકુરજીને પગેલાગીને સુખેથી જા. મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામચંદ્ર ભગવાનના સેવક હનુમાનજી તારું રક્ષણ કરે.” કાલેજની પરીક્ષા આપવાને મુંશીરામ જાય છે તે વખતે ઘેરથી વિદાય લેતી વખતે તેમના મૂર્તિપૂજક પિતાજીએ કહ્યું. થાળીમાં મીઠાઈ અને તે ઉપર એક આઠ આની મૂકી નોકર હાજર થયો. મુંશીરામ પિતાની આજ્ઞા સાંભળીને રતબ્ધ થઇ ગયા. પિતાજીને દુઃખ ન થાય અને ધર્મ તથા સિદ્ધાંત ન તૂટે તેવી રીતે બોલવું શી રીતે તે સૂઝ્યું નહિ. શરીર એટલું બહાર મારી ગયું કે જો કાપે તો પણ લોહી પણ ન નીકળે. એક તરફ પૂજ્ય પિતાનો આદેશઃ બીજી તરફ પ્રિયતમ ધર્મસિદ્ધાંતઃ તેઓ દિગ્મૂઢ બનીને ઉભા રહ્યા.

“ભીમા,” પિતાએ નોકરને કહ્યું, એ આઠ આનીને બદલે રૂપીએ મૂક.”

“લે બેટા, હવે ખુશ થયોને? જા જલ્દી, મોકું થાય છે.” મુંશીરામની હંમેશની ઉદારતા પરથી ભરમાઇને પિતાજીએ તે ચુપકીદીનો એવો અર્થ કર્યો કે પૂજનની થાળમાં મૂકેલા પૈસા બોજા

હોવાથી તેને ખોટું લાગ્યું હશે. તેથી પિતાની બૂલ ભાંગવાને આખરે ખૂબ બળ કરીને મુંશીરામે મૈન તોડ્યું:

“પિતાજી, એ વાત નથી. જે સિદ્ધાંતોને હું માનતો હોઉં તેનાથી વિરૂદ્ધ કોઇપણ કાર્ય શી રીતે કરું? હાં, સાંસારિક વ્યવહારમાં આપ જે આજ્ઞા આપશો તે પાળવાને તૈયાર છું. મારું માથું માગી લો, તો તે હાજર કરીશ. પણ મારા.....” એમ કહી ચૂપ થયા.

“શુ” !!!” પિતાજીનું મુખ ગુસ્સાથી લાલચોળ બન્યું. તેમણે ત્રાડ દીધી, “તું મારા ઠાકોરજીને ધાતુ અને પથ્થરજ સમજે છે?”

મુંશીરામના હૃદયમાં ધૈર્ય સંગ્રામ મચી રહ્યો. તેઓ બોલ્યા:-
“પરમાત્માની પછી મારા દેવ તરીકે હું આપનેજ માન આપું છું. પણ પિતાજી, શું આપ એવું ઇચ્છો છો કે આપનો પુત્ર દંભી બને?”

કરૂણા હિપ્તબનનાર આ શબ્દોએ પિતાની વાણીને સ્તંભિત કરી. તેમનો ક્રોધ જરા કમી થયો.

“પોતાના બાળકને દંભી જેવાને કયો પિતા રાજી હોય ?”
પિતાએ કહ્યું.

‘તો પછી જે મૂર્તિપૂજામાં મને જરા પણ શ્રદ્ધા નથી, તેને પગે લાગવામાં મને દંભ લાગે છે. આત્માથી મને એ વિરૂદ્ધ કામ લાગે છે.” મુંશીરામથી કહેવાનું હતું તે કહેવાઈ ગયું. પિતાએ નિઃશ્વાસ નાંખી હૃદયવેષક શબ્દોમાં કહ્યું:-“ભગવાન ! મને મૃત્યુ વખતે કોઇ પાણી પાનાર નહિ રહે ! પ્રભુ, જેવી તારી ઇચ્છા !”

મુંશીરામને થયું કે ધરતી માગ આપે તો કેવું સાઈ ! દસ મિનિટ સુધી બંનેમાંથી કોઇ બોલ્યું નહિ.

પિતા:-ઠીક, જાઓ. મોડું થશે.

મુંશીરામે પિતાજીને પ્રણામ કરીને ‘પ્રયાણ કર્યું’. રસ્તામાં તેમને વિચાર આવે છે:-પિતાજીના ધાર્મિક વિચારો સાથે હું સહમત ન હોવાથી તેમના માનેલા મોક્ષના સાધનરૂપ શ્રદ્ધા અને તર્પણ વગેરેથી હું તેમને સંતોષ નહિ આપી શકું તો મને તેમની કમાણીના

ધનમાંથી કાંઈ પણ લેવાનો શો હક છે ? તેમણે એમ વિચાર કરીને પોતાને પિતાએ આપેલા રૂપિયા એક સગા સાથે પાછા મોકલાવી દીધા. સાથે પત્ર પણ લખ્યો કે—“હું આપની ધાર્મિક માન્યતાથી વિરુદ્ધ હોવાથી મને બીજા સુપાત્રોના ભાગમાંથી કાંઈ :પણ લેવાનો હક નથી. જીવન છે તો આપના ચરણોમાં મારી બેટ જરૂર મૂકીશ.” પિતાએ એ પૈસા તરતજ મારતે ઘોડે પાછા મોકલાવતાં સંદેશમાં જણાવ્યું:—“બેટા, તમે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે સાંસારિક બાબતોમાં તમે મારી આજ્ઞા પાળશો. તો મારી આ સાંસારિક આજ્ઞા છે કે રૂપિયા લઈ જાઓ અને ખરચ માટે બીજા મંગારતા રહો.”

લાલા મુંશીરામના સત્યાગ્રહનું શું સુંદર પરિણામ !

(૧૦)

આર્ય સમાજની અસર.

પિતા પાસેથી વિદાય લઈ વકીલાતની પરીક્ષા આપવાને સને ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરમાં મુંશીરામ લાહોર જઈ પહોંચ્યા. એજ વર્ષના જૂન માસમાં દયાનંદ એન્ડો વૈદિક કોલેજની સ્થાપના થઈ હતી, અને લાલા હંસરાજજીએ પોતાનું જીવન તે સંસ્થાને સોંપી દીધું હતું. પરીક્ષાના એક મહિના પૂર્વે લાહોર આર્ય સમાજનો ઉત્સવ હતો. પરીક્ષા પાસે છતાં ધાર્મિકપ્રેમને વશ થઈને તેમણે એ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો. અહીં પહેલીજ વેળા તેમણે પંડિત ગુરુદત્તને સમાજની વેદિ પરથી મ્લેજ માટે અપીલ કરતાં સાંભળ્યા. પંડિતજીના બાષણથી મુંશીરામજીને ખૂબ અમર થઈ અને તેમને લાગ્યું કે આજ એક એવી વ્યક્તિ છે કે જેના આત્મા સાથે મારા આત્માનું એક્ય થઈ શકશે. સ્વામી દયાનંદજી સંવત્ ૧૯૪૦ ના આસો વદ અમાસને રાજ સમાધિ લગાવીને તેમનું કાર્ય આર્ય સમાજને સોંપતા ગયા ત્યારે જલંધરમાં શોક સભાની પ્રેરણા કરનાર મુંશીરામજીજી હતા અને તેમાં તેમણે લાહોરથી પં૦ ગુરુદત્તજી અને લાલા હંસરાજજીને બાષણ

કરવા બોલાવ્યા હતા. આ વખતે પંડિત ગુરુદત્તનો સમાગમ સૌથી પ્રથમ થયો હતો.

મુંશીરામજી વકીલાતની પરીક્ષામાં બેઠા તેજ સાલમાં લાલ્લા લજપતરાયજી પણ એમની સાથે હતા. પરીક્ષામાં પાસ થયા બાદ મુંશીરામજીએ સંવત્ ૧૯૪૨ માં જલ્લધરમાં વકીલાત શરૂ કરી જે ૧૭ વર્ષ મુધી ચાલુ રાખી. આજ વર્ષમાં મુંશીરામજીના પિતાને અર્ધાંગ રોગનો ફરી ઉથલો થતાં તેઓ તાલવન ગયા. પિતાનો પ્રેમ તેમની પર અગાધ હતો. પુત્રના ચારિત્ર્યની અને સત્ય તથા ધર્મ પરની પ્રીતિની અસર પિતાને થવા લાગી હતી. તેઓ પણ રોજ સંખ્યાહવન કરવા લાગ્યા હતા.

(૧૧)

વસીયતનામાના ચૂરા.

પિતા નાનકડાંદના જીવન પર મૃત્યુના ઓળા ઉતરતા હતા. એમણે મુંશીરામને પોતાની એકાંત ઓરડીમાં બોલાવ્યો નોકરે એક કાગળનું પરખીડીયું લાવીને હાજર કર્યું.

“પરખીડીયું બોલ તો!” પિતાએ આગ્રહ કરી. બોલીને જોયું તો પિતાએ કરેલું વસીયતનામું જણાયું. તેમાં લખ્યું હતું કે મુંશીરામના ત્રણ ભાઈઓને ફક્ત જમીન અને મકાનનો થોડો ભાગ બાકીનું તમામ રોકડ દ્રવ્ય અને આભૂષણો મુંશીરામ એકલાને! પિતાનાં ધર્મકાર્યની સુપરત પણ તેમનેજ! મુંશીરામ પર જાણે કોઈ આફત આવી પડી.

“કેમ રે મુંશીરામ!” પિતા ચકિત બન્યા.

“બાપુ, મારા હક કરતાં તમે મને વધુ આપો છો અને એ વધુ ભાગ લેવાને હું રાજી નથી.” મુંશીરામે હાથ જોડીને જવાબ વાળ્યો.

“બેટા,” પિતાએ ઉભરાતા વાતસલ્યથી પંપાળીને સમજાવતાં કહ્યું: “તું આર્ય સમાજમાં દાખલ થયો ત્યારે મને શરૂઆતમાં અસંતોષ થયો હતો. પણ હવે મને તારા સિદ્ધાંતોથી

પૂર્ણ સંતોષ થયો છે. મને પૂર્ણ વિદ્યાસ છે કે તુંજ મારી ધાર્મિક આશાઓને પરિપૂર્ણ કરશે. હું રાજ થઈને આપું છું, લઈ લે.”

મુંશીરામ:—પણ જો આપ આ વીલ ચાલુ રાખશો તો હું મારો ભાગ મુદ્દલ નહિ લઉં પણ જો આ વીલ ફાડી નાંખવાની મારી વિનતિ સ્વીકારો તો હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આપના ધાર્મિક સંકલ્પોને યથાશક્તિ પૂર્ણ કરવાને હું બધાઉં છું.

પિતા—એટા, એ વીલ ઉપર હવે તારો હક છે. માટે તેનું જે કરવું હોય તે કર. પિતાની આજ્ઞા મળતાંજ તેમણે એ વસીયતનામું ફાડી નાખ્યું અને પિતાના ચરણોમાં મસ્તક મૂક્યું.

(૧૨)

લાલા નાનકચંદ્ર ભાંદગીને લીધે નિર્બલ થતા જતા હતા. ડાક્ટરોની જે દવામાં અઘાદ્ય વસ્તુઓ ન હોય તેજ દવા તેઓ પીતા હતા. મૃત્યુની થોડીક ક્ષણો પૂર્વે હવન અને વેદમંત્રોનો પાઠ તેમની પાસે કરવામાં આવ્યો હતો. મુંશીરામના મોટાભાઈએ પિતાની પાછળ ગરુડ પુરાણની કથા રખાવી પણ મુંશીરામજીએ ઉપનિષદોનું પ્રવચન શરૂ કરી દીધું પિતાના મરણ બાદ તેમની ઇચ્છાનુસાર કુટુંબના વિશ્વાસુ નોકર ભીમાએ તિબેરીની ચાવીઓ મુંશીરામની આગળ મુકી દીધી. મુંશીરામજીએ બધા ભાઈઓને પૂર્ણ સંતોષ થાય તેવી રીતે મિલકતની વહેંચણી કરી આપી અને જે બચ્યું તે લઈ પોતે પૂર્ણ સંતોષ મેળવ્યો.

(૧૩)

વૈદિકધર્મપ્રચાર અને વક્રીલાત

ઇ. સ. ૧૮૮૬ના અંતમાં પિતાના મૃત્યુ બાદ મુંશીરામજીએ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય જોરથી ઉપાડી લીધું. હિંદુજાતિના ઉદ્ધારક આચાર્ય દયાનંદની પ્રેરણાના બળને અંતરના ઉંડાણમાં સંરક્ષીને તેમણે આર્ય-સમાજની પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો. દશેરાના

દિવસોમાં મેળામાં ખ્રિસ્તીઓના કેમ્પની સામે તેમણે પોતાની ઊવણી નાંખી અને જૂઠા ના જુઠા નીચે વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર આરંભ્યો. સાથે સાથે ધાર્મિક વલણ રાખીને તેઓ વકીલાત કર્યે જતા હતા. તેમની પાસે દિવાની કેસો ઘણા આવતા હતા. આવક વધતી જતી હતી ત્યાં તો આ પુણ્યાત્માને પરમાત્મા ખીજી તરફ ખેંચી રહ્યા હતા. પંડિત ગુરુદત્તાના સમાગમનો પ્રભાવ મુંશીરામજીને આર્યસમાજ તરફ ખેંચવામાં લોહચુંબકનું કામ કરી રહ્યા હતા. સમાજના સમાગમથી શિવદેવીએ પતિના ધાર્મિક વિચારોમાં ભાગ લઈ પુત્રીને શીખવવાનું પણ શરૂ કરી દીધું હતું. મુંશીરામજીએ પરદાનો રિવાજ તોડીને પત્ની તથા બાલિકા સાથે ભ્રમણ કરવાનો રિવાજ ચાલુ કર્યો હતો.

ભલ્લંધરમાં ત્યાંના ડેપુટી કમીશનર કર્નલ હારકોર્ટ સાથે મુંશીરામજીને ધાર્મિક બાબતો પર ચર્ચા થવા લાગી. કર્નલ સાહેબ આસ્તિક હતા.

કર્નલ—મુંશીરામજી ! તમે શું આર્યસમાજ છો ? તમે તો ધાર્મિક પુરુષ છો. એટલે કદી પણ આર્યસમાજ થઈ શકોજ નહિ.

મુંશીરામ—હું કેવળ આર્યસમાજ નથી પણ આર્યસમાજનો પ્રમુખ છું.

કર્નલ—અરર ! આર્યસમાજ તો પોલીટીકલ સંસ્થા છે.

મુંશીરામ—કર્નલ સાહેબ ! આર્યસમાજ આર્યો એટલે શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સંસ્થા છે. અને એ સંસ્થાના સભ્યો ખીજાઓને શ્રેષ્ઠ બનાવવા માગે છે. આથી એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે આર્યોથી નીચી કક્ષાના લોકોને રાજ્ય કરવું અશક્ય થઈ પડશે.

કર્નલ—Then there will be no justification for us to stay here.

ત્યારે તો અંગ્રેજોને (અમારે) આ દેશમાં થોભવું વાજખી નહિ થઈ પડે. જો હિંદીઓ અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ બની જશે તો અમારે અમારા ખ્રિસ્તરા લઇને ઇંગ્લેંડ ચાલ્યા જવું પડશે.

(૧૫)

પારસીઓ માટે ઉંચો મત.

સંવત ૧૯૪૪ના અરસામાં મુંશીરામજી મુંબઈ આવ્યા હતા. તેમના સાળા રાયબદા બકતરામજી બેરિસ્ટર થવાને ઈંગ્લેન્ડ જતા હતા. મુંબઈના કેટલાક પારસીઓએ તેમને ખાણું આપ્યું. ખાણું આપનાર પારસી ગૃહસ્થે Banjo વગાડવું શરૂ કર્યું અને તેમની ધર્મપત્નીએ એક અંગ્રેજી ગીત ગાવા માંડ્યું.

મુંશીરામ—કંઈક સ્વદેશી ગાઓ, બેન.

તેમની વિનંતિનો સ્વીકાર થયો અને ગુજરાતી ગીત શરૂ થયું.

મુંશીરામ—બેન, માફ કરેલું તમે સમજ્યાં નહિ. હું તો પારસી ભાષામાં ગીત ગાવાનું તમને કહેતો હતો. કારણ કે પારસીઓની ભાષા પણ પારસી હોવી જોઈએ ને ?

પારસી ગૃહસ્થ—“અમે દેશ વગરના હતા અને તેવે વખતે જે હિંદે અમને આશરો આપ્યો તે અમારો દેશ છે. અમે હિંદુ છીએ અને અમારી માતૃભાષા ગુજરાતી છે, પારસી નહિ.”

પારસી પ્રજાની વૃત્તિથી મુંશીરામના મન પર હિંદી છાપ પડી હતી. જીવન દરમ્યાન તેમણે પારસી મતનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. તેઓ કહેતા હતા કે ‘વૈદિકધર્મની સાથે કોઈ પણ ધર્મની સૌથી વધુ સમાનતા હોય તો તે પારસી ધર્મ છે..’ એ સંબંધી એક પુસ્તક પણ એમણે લખ્યું છે.

(૧૬)

નલંધર કન્યામહાવિદ્યાલયનું બીજરોપણ

તાલવનમાં ઇ. સ. ૧૮૮૮માં કન્યાપાઠશાળા મુંશીરામજીએ ખોલી, પણ અધ્યાપિકાની ગેરહાજરીમાં તે બંધ પડી. નલંધરમાં વકીલાત દરમ્યાન તેમની પુત્રી વેદકુમારી એક મિશન સ્કૂલમાં

બણવા જતી હતી. એક દિવસે તે બાલિકા દોડતી આવીને પિતાને બળગીને બોલવા લાગી.

એક વાર ઇસા, ઇસા, બોલ;

તેરા કયા લગેગા મોલ

મુંશીરામ ચોંકી ઉઠ્યા ! આર્યજાતિની પુત્રીને આ શિક્ષણ જાણે ! તેમણે નિશ્ચય કર્યો અને તે પરથી જલધર કન્યામહાવિદ્યાલયનું બીજરોપણ થયું.

સદ્ધર્મપ્રચારકનો જન્મ

ધર્મનું પ્રચારકાર્ય તો ચાલુજ હતું. તેમણે ધાર્મિક પુસ્તકો પણ બહાર પાડ્યાં. પણ આર્યસમાજનું કોઈ સમાચાર પત્ર ન હોવાથી સને ૧૮૮૭ના એપ્રિલ માસમાં તેમણે “સદ્ધર્મ-પ્રચારક” નામનું સાપ્તાહિક ઉર્દુ ભાષામાં કાઢ્યું. પાળળથી ઇ. સ. ૧૯૦૮માં એ પત્ર હિંદમાં નીકળવા માંડ્યું હતું. એ દ્વારા ધર્મ-પ્રચાર સિવાય હિંદી ભાષાના પ્રચારમાં ઘણી સહાયતા મળી. હજારો પંજાબીઓ આ પત્ર દ્વારાજ સંસ્કૃત મિશ્રિત હિંદી શીખી શક્યા. આ પત્રે આર્યજગત અને વૈદિકધર્મની ઘણી અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. સદાચાર અને ધાર્મિક વિચારો ફેલાવવામાં જાણે ફાળો આપ્યો છે.

માતાની માફક વર્તો

આજ વર્ષોમાં શિક્ષાસમિતિના પ્રેસીડન્ટ સર ચાર્લ્સ એચીસન સાથે મુંશીરામજીને વાતચીત થઈ હતી જે વખતે, તેમણે શીના વધારાનો વિષય છેડ્યો હતો.

સર ચાર્લ્સ—હું શી વધારવાના પક્ષનો છું. જે સરકાર પોતાની રૈયતના ભોજન વગેરેની સગવડ ન કરી શકે તો કેળવણીનો પ્રયત્ન શી વગર કરવો એ યુક્તિપૂર્વકનું કામ ન કહેવાય.

મુંશીરામ—ભોજન મેળવી લેવાની વૃત્તિ મનુષ્યમાં સાહજિક છે. પણ શિક્ષણને માટે તેમને મદદ આપવાની જરૂર છેજ. માટે

માતાની માફક અંગ્રેજ સરકારે લોકોને શિક્ષણ માટે ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ.

(૧૭)

શિક્ષકની શ્રેષ્ઠતા.

પંડિત ગુરુદત્તજી ચારપાઘ પર ખીમાર અવસ્થામાં પડ્યા છે. સંન્યાસી મંડળ પણ વીંટળાઈને બેઠું છે. પંડિતજીની પક્ષગંડીની પાટી પકડીને તેમના શિષ્ય સદગત રામભજજી ચૌધરી બેઠા છે. ગુરુ શિષ્યમાં ગોઠડી થઈ રહી છે. એટલામાં મુંશીરામ ત્યાં જઈ પહોંચે.

ગુરુદત્તજી—મુંશીરામજી ! આમ પધારો.

મુંશીરામજી—શી આજ્ઞા છે ?

ગુરુદત્તજી—સાચું કહેજો, વકીલાત કરનાર પુણ્યાત્મા (Conscientious) રહી શકે છે ?

મુંશીરામ—મારો અનુભવ કહે છે કે નથી રહી શકતો.

ગુરુદત્તજી—જીઓ રામભજજી ! જોતો તમે દાખલો આપી રહ્યા હતા તેજ વ્યક્તિ કહે છે કે “ધાર્મિક મનુષ્ય માટે વકીલાતનો ધંધો નથી. માટે તમે સાચા શિક્ષક બનો અને હજારે યુવકોને સદાચારી બનાવો.” જો ગુરુદત્ત જીવ્યા હોત તો સ્વ. રામભજજી ચૌધરી ભારતના એક સાચા શિક્ષક બન્યા હોત. મુંશીરામ તો મુનિવર ગુરુદત્તજી ઋણ ઉતારવા “સાચા શિક્ષક બન્યા. ગુરુકુલના હજાર યુવકોને સદાચારને માર્ગે વાળીને આચાર્યપદ તેમણે મેળવ્યું ને બૃહસ્પતિનામને સાર્થક કર્યું.”

(૧૮)

ધર્મપત્નીનું મૃત્યુ

મુંશીરામજીની ધર્મપત્ની શિવદેવી મૃત્યુ શૈયાપર સૂતી છે. ઇ. સ. ૧૮૯૧ના ઓગષ્ટ માસની ૨૮મી તારીખ છે. શિવદેવી પતિને પ્રથામ કરી ઇશ્વરનું જ નામ લઈને સંસાર યાત્રા પૂરી કરે છે.

એ દિવસે સવારે એક પત્ર લખીને પતિને આપે છે—“બાણુ ! હું જાઉં છું. તમને તો મારા કરતાં વધુ રૂપવતી અને શુદ્ધિમતી બીજી સેવિકા મળશે. પણ આ બાળકોને કદી બૂલી ન જતા. મારા અન્તિમ પ્રણામ સ્વીકારજો.”

શિવદેવીનાં વાક્યો મુંશીરામજીના અંતઃકરણમાં ફાતરાઈ ગયાં. શબ્દસંદેશે મુંશીરામજીની અંદર માતૃભાવનો સંચાર કર્યો તેમને શિરે માતા પિતા અને આચાર્ય એમ ત્રણેની ફરજો બજાવવાની આવી પહોંચી. હરિદ્વાર ગુરુકુલની સ્થાપનાનું બીજરોપણ આ ધડીએ થયું. ગૃહસ્થજીવન પૂરું થયું અને વાનપ્રસ્થજીવનની જ્યોતિ પ્રકટી.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ.

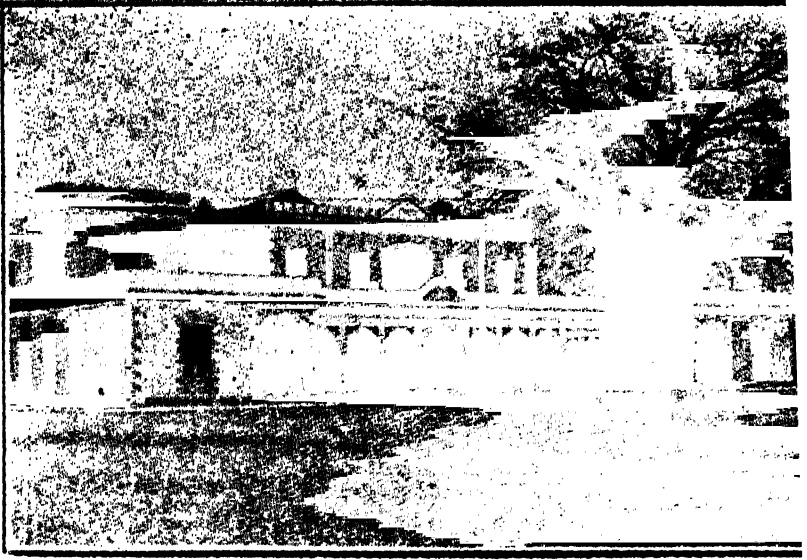
ગુરુકુલ શિક્ષાપ્રણાલિનો પુનરુદ્ધાર.

મહાત્મા મુંશીરામ

(૧)

ઇ. સ. ૧૮૯૯ પહેલાંજ આર્યસમાજ દુર્ભાગ્યે આંતરવિગ્રહ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. કોલેજ પાર્ટીના નેતા લાલા હંસરાજજી અને ગુરુકુલ પાર્ટીના અગ્રણી લાલા મુંશીરામજી હતા. નાના મોટા ધણા મતભેદો છતાં બંને વ્યક્તિઓ, અને તેમની પાર્ટીઓ કેળવણીની દિશામાં સારા પ્રયત્નો કરી રહી હતી. હંસરાજજી દયાનંદ એંગ્લો વૈદિક કોલેજની મારફત એટલે કે અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ મારફત વૈદિક ધર્મના પ્રચાર માટે યત્ન કરવા લાગ્યા. મુંશીરામજીને તે દિશા ઠીક ન જણાઈ. તેમણે ગુરુકુલ શિક્ષાપ્રણાલિના પુનરુદ્ધાર તરફ નજર ફેરવી.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાએ પોતાનો પૂરેપૂરો કાબૂ હિંદ પર જમાવવા માટે હિંદના બાળ તથા યુવાનોને તેણે શિક્ષણ આપવા યંત્રવત્ બનાવે

નં. ૪ ગુરુકુલ કાંગડી (હરિદ્વાર) નું મહાવિદ્યાલય.

૧૪૧૦૯

નં. ૫ લાલા દેવરાજી (ભક્તધર કન્યા મહાવિદ્યાલયના સ્થાપક)

નં. ૬ સુરતનું આર્ય સમાજ મંદિર (શ્રદ્ધાનંદજીએ પાચો નાંખ્યો અને ગાંધીજીએ ખુદલું મૂક્યું)

તેવું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું છે એ વાત ઋષિ દયાનંદની આર્થ નજરે જણાતાં તેમણે આર્યસમાજના હાથમાં હિંદના રક્ષણની ચાવી મૂકતાં જણાવી દીધું હતું કે ગુરુકુલ શિક્ષાપ્રણાલિજ આર્યાવર્ત માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ છે મહર્ષિએ આર્થ ગ્રંથોની ચુંટણી, મન્તવ્યામન્તવ્યોની વર્ગણી અને પાઠ્યક્રમ વગેરેની સામગ્રી, આર્યસમાજ પાસે મૂકી દીધી હતી. હિંદુ જાતિની નૌકાને પ્રાચીનતા તરફ જવાનો ધ્રુવતારક પથ જતાવી દીધો હતો. આર્યોમાં અસ્મિતાનું લાન અને વેદધર્મનું અભિમાન જાગ્રત કર્યું હતું. આવી ઉજ્જવલ સામગ્રી, સાથેની આર્યસમાજ હિંદમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવા છતાં વિદેશીઓની કળવણીનો રસ આર્યોના બાલક-બાલિકાઓ પીએ એ વિચાર લાલા મુંશીરામજીને ન ગમ્યો. તેથી તેમણે આર્યસમાજની વિશાળ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી નવીન ભારતની સ્વતંત્ર પ્રજા ધડવા માટે કમર કસી. આચાર્ય દયાનંદની પ્રેરણાને જીવનમાં વણી લઇને, પંડિત ગુરુદત્તે દીધેલા આદર્શ શિક્ષક બનવાના સંદેશાને હૃદયમાં ધારીને, એમણે એ બંનેનું દેવું પતાવવા માટે એક અપૂર્વ ધાર્મિક તથા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનારી ગુરુકુલ નામની સંસ્થા સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. વકીલાતના ધીકતા ધધાને છોડી દઇને ભારતની અમૃત સંજીવન ખૂદીને વાવવાને મહાત્મા મુંશીરામજી તૈયાર થયા. પ્રયોગ અદ્ભૂત હતો. એને માટે સરકારનો આશ્રય લેવાના વિચારનો મહાત્માજીએ સ્વીકાર ન કર્યો આ પ્રયોગ નવીન હોવાથી સરકારને તેની સફળતાની ખાતરી આપતાં પૂર્વે માંડ માંગવી અને લેવી તેમને વાજબી ન લાગી, અને સ્વાશ્રયનો પ્રજાકીય ગુણ કેળવવાની તક લીધી. જો કે એ સંસ્થાને હાથ કરવાને માંડ તરીકે એક લાખ રૂપીઆ અને અંજનાનું જંગલ આપવાને સરકારે ધન્ય જતાવી હતી પણ દૂર-દૂર્શી મહાત્માએ તેનો સ્વીકાર નજ કર્યો.

(૨)

ગુરુકુલ માટે અલખ.

તે સાચો પાગલ હતો. તેને દુનીયાની જરા પણ પરવાહ ન હતી. ભોકો તેને સત્તરમા સૈકાનો કહેતા. તે પોતે પોતાને હજારો

વર્ષ જીતો માનવાને ખુશી હતો. લુધયાનાની એક મોટી દુકાન આગળ આવીને તેણે અલખ જગાવી. તે એકલો હતો. કપડાં પર ધૂળ પડે હતી, પગ ઉધાડા હતા, માથા અને દાઢીના વાળ વધી ગયા હતા દુકાનદાર તેને ખીજ કોઈ દુકાને જવાનું કહે તે પૂર્વે તેની જ્યોતિર્મય આંખોમાંના દિવ્ય તેજથી તે દુકાનદાર અંગ્રામ ગયો અને તેને ચુપડાથી દસ રૂપિયા ઓળીમાં નાંખ્યા. ‘ઇશ્વર તુમારા કલ્યાણ કરે’ન આશીર્વાદ દઇને તે અલખ જગાવનાર વળી ખીજ દુકાન જઇને ઉભો રહ્યો.

વાચક! આ અલખ જગાવનાર ખીજ કોઈ નહિ પણ મહાત્મ મુંશીરામ હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં ગુરુકુલ સ્થાપના માટે રૂ. ૩૦૦૦ (ત્રીસ હજાર) એકઠા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને નીકળી પડ્યા હતા. એ વખતે કેટલાયે સજ્જનો તેમના ગુરુકુલની અજબ યોજના સાંભળીને તેમની મસ્ક કરતા હતા. પણ તે ધીર વ્યક્તિએ છ મહિનામાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. પણ ગુરુકુલને ચોખ્ખા એકાંત અને શાંત સ્થાનની જરૂર હતી. પરમેશ્વરે મદદ કરી. જાગીરદાર મુંશી અમન સિંહજીએ હિમાલયની તળેટીમાં, હરિદ્વાર પાસે, યુદ્ધમયી ગંગાના સાત પ્રવાહથી વીંટળાયેલું કાંગડી નામનું ગામ અને કેટલુંક રોક નાણું મહાત્માજીને ચરણે ધર્યું. પછી તો હિંદુ પશુઓ અને ધીંઝાડીવાળા એ અરણ્યની જમીન સાફ થવા માંડી અને ઝુપડીઓ ન ખાતે લાગી. આચાર્ય મુંશીરામજી ઘરનો ત્યાગ કરીને પડ અલ્પચારીઓ લઇને સંવત ૧૯૫૮ના ફાગણ વદ ૧૪ (તા. ૮-૨-૧૯૦૨) ને રોક સાંજનાં ૪ વાગે કાંગડી ગામમાં જઇ પહોંચ્યા. મહાત્માજીએ રૂ. ૮૦૦૦ની કિંમતનું પોતાનું પ્રેસ અને પોતાના એ પુત્રો હરિશ્ચંદ્ર અ ઇન્દ્રચંદ્ર ગુરુકુલને ભેટ ધર્યાં. તે બાદ ઇ. સ. ૧૯૧૧ની ૧૬મી એપ્રિલે ગુરુકુલના નવમા ઉત્સવ વખતે રૂ. ૨૦૦૦૦ની કિંમતનાં જાલન્ધરવાળો બંગલો, બાગ વગેરે પણ અર્પણ કરીને સર્વમેધય કરી તેઓ બિશ્નુક વાનપ્રસ્થી બન્યા અને સાથે સાથે તેમણે ગુરુકુલ મૂળ સ્થિત કરીધાં.

(૩)

બાળકોના રક્ષક મુંશીરામ.

ચોમાસાના હલ્લા દિવસો છે. કૃષ્ણપક્ષની ધોર અંધારી રાત છે. જરા જરા છાંટા પડી રહ્યા છે. ચારે દિશાએ ધુમસ છવાય ગયું છે. પતરાનાં છાપરા પર વરસાદની છાંટીઓ પડવાથી મીઠી ઉંધ લાગનાર મર્મધ્વનિ થઈ રહ્યા છે. આ ઝૂંપડીમાં કેટલાક બાળકો કામળામાં ભરાઈને રહ્યા છે. ઝોરડાને એક નાકે એક ભવ્ય મૂર્તિ ઉભી છે. તેના ડાબા હાથમાં એક રત્ન છે. જમણા ખભા પર પીતરંગનો દુપટ્ટો છે. ઠંડી હવાથી તેના દાઢીના સુદર વાળો ફાલી રહ્યા છે. તેના વિશ્વાળ આંખોમાં પ્રેમ, શાંતિ અને ચિન્તાનાં નીર વહી રહ્યાં છે. સંસ્કૃત વીતી ગઈ છે. પણ તેની આંખમાં ઉંધ નથી. પાસેના જંગલમાં શેયાળ બોલી રહ્યો છે અને વચ્ચે વચ્ચે દીપડાઓનો અવાજ સંભળાય છે. તે રક્ષક આમ તેમ જુએ છે અને ફરી પાછાં પેલા ઉભા બાળકો તરફ મીંટ માંડે છે. વરસાદનો વખત છે. જંગલ હસણાંજ ડાપીને સાક કયું છે. આજુબાજુથી સાપ નાકળીને બાળકો સુતેલા છે ત્યાં આવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ ભવ્યમૂર્તિ ખંધ પર બંદુક રાખીને જંગલી જનાવરો અને ઝેરી સાપોથી એ કુલ્યા બાળકોની રક્ષા કરી રહી છે. આ રક્ષક તે મહાત્મા મુંશીરામ !

(૪)

સાત વર્ષની કુમળી વયના બાળકોને બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપી. લંગોટ, પીત વસ્ત્ર અને દંડ સગવી વૈદિકધર્મ. સંસ્કૃત ભાષા અને બીજી ઉપયોગી વિદ્યાઓનું શિક્ષણ એ ગુરુકુળમાં આપવાનું શરૂ થયું. ધન્ય છે એ આર્થ દેવીઓને કે જેમણે ગભરૂ જેવા બાળકોને એ આત્માને ચરણે ધર્યાં. એ નિર્જન અરણ્યમાં અજાણ ધૂણી જગાવનાર એ વિભૂતિની હિંમત અને જવાબદારીને પણ ધન્ય છે કે એવા બાળકોના પિતા, માતા, આચાર્ય, રક્ષક આદિની ફરજો બન-

વપાતું કાર્ય તેણે ઉપાડ્યું પ્રેમ, સહનશીલતા, કુનેહ, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને અખંડ તપના બળ વડે તેમણે અદ્ભુત પ્રયોગ શરૂ કર્યો. પોતાના હરિશ્ચંદ્ર અને ઇન્દ્રચંદ્ર નામના બે બાળકોને તો ક્યારનાયે એ ધર્મ વેદિ પર ચઢાવી દીધા હતા. પ્રયોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અલ્પાર્થ, જ્ઞાતિ-રક્ષા અને ધર્મ ઉદ્ધાર હતો. તેને માટે કંકડતી ટાઢમાં હિમ જેવા પાણીમાં સ્નાન, ઉધાડે પગે અને ખુલ્લે શિરે ફરવું, ગંગાના પ્રવાહમાંથી નીકળી આવેલા પથરો પર ચાપડીએ ચઢીને દોડવું, સામે ધુધવાતા જંગલના વ્યાધોના આક્રમણને હાંવવા બળ મેળવવું, સુવારના ચાર વાગે ઉડી સ્નાન, સંધ્યા અને હવન કરીને અભ્યાસ કરવો, જ્ઞાતજ્ઞાતના વ્યાયામો કરવા અને પટાખાજી રમવી, પહાડોની ખીણોની મુલાકાત ભેવી, ગંગાનદીના વિશાળ પટ તરીને ઝાળંગવા, નદીના પ્રવાહ પર પુલ અને બંધ બાંધવા-આવા આવા અસંખ્ય પ્રયોગો શરૂ થયા. અલ્પાર્થપાલન ૨૫ વર્ષ સુધી અરખલિત રીતે થાય તે હેતુથી સ્ત્રીઓને માટે એ આશ્રમમાં તદ્દન પ્રતિબંધ મૂકાયો. એક કુટુંબના સમજી વડીલને ઘરની જેટલી ચિંતા હોય છે તેની કલ્પના કરી લેવાથી આ મહાત્મા પરની ચિંતા અને જવાબદારીની કલ્પના કાંઈક અંશે આવી શકશે. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ, મર જેમ્સ મેસ્ટન, લોર્ડ ઇસ્લીંગ્ટન, માઇકલ સેડલર, સી. એફ. એફ્સ જેવા સરકારના મોટા મોટા અધિકારીઓ અને યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનો તથા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ આ અનેરો પ્રયોગ જોયો અને દિગ્મૂલ થયા. આજે જેટલાક વર્ષોથી એ પ્રયોગ સફળ થયો છે. ગુરુકુલમાંથી તપસ્વી બ્રાહ્મણ, આશ્રમધર્મી ક્ષત્રીઓ, પ્રામાણિક વૈશ્ય અને સેવાધર્મી શૂદ્રો પાક્યા છે. યોગમાં અણિમા લધિમાની વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરનાર, હૃદયના ધબકારાને જીવતી હાલતમાં બંધ પાડનાર અને રાજ્યકાર્યમાં કુશળ એવા સ્નાતકો અહિં જન્મ્યા છે. સ્વતંત્રતાનો પ્રાણવાયુ લેનાર એ બડવીરો વર્ણાશ્રમ ધર્મની રક્ષાના ઉદ્દેશથી, મરતી હિંદુ જ્ઞાતિને જીવાડવાના મત્ર સાથે જે વખતે હજારોની સંખ્યામાં હિંદમાં ઉતરી પડશે તે વખતે જગત જોષ રહેશે ! તે વખતે હિંદુ સમાજની રાષ્ટ્રની આખા

ભારતની નસોમાં નવીન ચેતનાશક્તિ વ્યાપી જશે ! તે વખતે હાલના રાજકીય અને ધાર્મિક નેતાઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રની લગામ આ સ્નાતકોને સોંપીને નિવૃત્ત થઈ શકશે.

(૫)

ગુરુકુલના ઉત્સવનું દર્શન.

સને ૧૯૦૭ની કેમ્બ્રિસમાં મહાત્મા મુંશીરામજી સુરત આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે સુરત આર્યસમાજ મંદીર ફાંડમાં પોતાનો દાની હાથ પહેલો લાવી ફાંડની શરૂઆત કરી આપી સમાજ ચાલુ કરી હતી અને ગુજરાતમાંથી બે બાળકોને પહેલવહેલા ગુરુકુલમાં દાખલ કર્યા હતા. (એક સુરતમાંથી આ પુસ્તિકાના લેખક, અને બીજાં વલસાડના હતા.)

એ ઉત્સવોની જહોજલાલી તો જોણે જોઈ હોય તેજ જણે. મહાત્માની વાણીએ ધ્વજચારીઓની ઝોળી છલાછલ ભરાઈ જાય. લાખો યાત્રાળુઓથી ગુરુકુલમાં માનવદરીયો ફેલાય. તેમ છતાં આખા ગુરુકુલમાં એક પણ સરકારી પોલિસની મદદ ન લેવાય. ઉત્સવમાં રામરાજ્ય થઈ રહે. નાનો રમાલ સુદ્ધાં ખોવાયલો મળી આવે. ઉપનયન સંસ્કાર અને સમાવર્તન સંસ્કારનાં દર્શ્યો, મહાત્માજીના આશીર્વાદાત્મક વચનોના પડધા, હજીએ આર્યોનાં અતઃકરણોમાં રણુકી રહ્યા છે.

સાતમે વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાય છે. ૭૦-૭૫ હજાર માણસોનો ત્રણ દિવસ માટે મેળો ભરાયો છે. મોટા જમીનદારો, વકીલો, ડાક્ટરો અને પંડિતો બિસ્તરા ખાંધે નાંખી ગંગાની ધારાઓ અને પત્થરની બેખડો વટાવતા ત્રણ માઇલ કાપીને હરદ્વારને સામે કિનારે હિમાલયની તલેટીના જંગલમાં એકઠા થઈ રહ્યા છે. સ્ત્રી અને બાળકોજ ફક્ત ગાડામાં બેસીને આવી શકે છે. એટલી મનુષ્યમેદની છતાં એક પણ પોલિસ નથી. ઇલાકાવાર તંત્રીઓની હાથણી નાંખી જોઈતી સાદી સગવડોવાળી આર્ય નગરી બનાવી દીધી છે. તમાકુ, પાન, બીડી, ચાહ વગેરે કોઈ

પણ વ્યસનની ચીજ ત્યાં વેચાતી નથી. કોઇ પણ અસ્લીલ વાર્તા કે આચરણ બગાડે તેવું પુસ્તક મળતું નથી. ખાવાપીવામાં અભિન્ન હૃદયથી સૌ જોડાય છે. જંગલમાં અગવડ છતાં સાદાપવાળી મંગળમયી નગરી વસી ગઇ છે. સ્વયંસેવકો રાતદિવસ સેવા કરી રહ્યા છે. સવારમાં ૪ વાગે ઉડી બહાર ચારી-વિદ્યાર્થીઓ સ્નાન, વ્યાયામ, સંખ્યા આદિ કરે છે. તો યાત્રાળુઓ નદી કાંઠે સવારે ૫ વાગે જઇ સ્નાન, સંખ્યા ને હવન કરવા બેસી ગયા છે. એ દૃશ્ય પ્રાચીન ઋષિમુનીના યુગનું દર્શન કરાવે છે. કોઇ જુદું બોલતું નથી. ચેરીનું નામ નથી. કોઈનું કંઈ પડી જાય છે તો ખીજે દિવસે મુકરર સ્થળેથી તે મળી આવે છે. એક જદમાસ દેવથી કેમ્પમાં આગ મૂકવા આવેલો અને ખીજ ત્રણ વેપધારી મુસ્લીમો ચેરી કરવા આવેલા તેમને ચતુર સ્વયંસેવકો પકડે છે. તેમને મહાત્માજી અસરકારક ઉપદેશ આપી, એ ધંધો ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી પોતાની હદની બહાર મોકલાવી દે છે!!

લાક્ષા અછતસિંહ જેવા દેશનેતા, વ્યાસપીઠ પર છુટ નહિ લઈ જવાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરતાંજ મહાત્માજી તેમને દંડનાથી સવિનય બિનરી જવા કહે છે ને તેઓ સભા છોડીને ચાલ્યા જાય છે. આખો દિવસ અને રાતના ૧૧ વાગતા સુધી સતત ઉપદેશો, લજનો અને વ્યાખ્યાનોનો કાર્યક્રમ રખાય છે. ઘડીની કુરસદ નથી. લોકો કેમ્પમાં સામાન ઉઘાડો મૂકી બહાર ફરીને સર્વ વ્યવહાર કરે છે. પણ પાછની પણ વસ્તુ કોઈની જતી નથી. સૌ વિનયથી એક ખીજને “નમસ્તે” કરે છે. ઉંચનીચનો ભેદ નથી. પ્રેમથી એક ખીજને મદદ કરે છે. કોઈ નાતજાત કે ધંધો પૂછતું નથી. સઘળે બ્રાતૃભાવ પ્રસર્યો છે. લગભગ વીસ હજાર સ્ત્રીઓ પણ એ યાત્રામાં સામેલ છે. તેમને માટે સ્નાન કરવાનો ઘાટ ખાસ જુદો રાખ્યો છે. પણ સૌ વિનાસકોચે સઘળે સ્થળે ફરે હરે છે અને સૌ એ માતૃશક્તિને માનની નજરે જુએ છે. દરરોજ ૫-૭ હોકરાં મેદિનીમાં ખોવાય છે પણ તેમને વ્યાખ્યાન પીઠપર બેઠાં કરવામાં આવતાંજ તે ઠેકાણે પડે છે. કોઈ

કદાચ એકાએક માંદુ થાય છે તો દવા અને વૈદનો સર્વ પ્રબંધ દરેક બાવણી આગળ હોય છે. ખરે ! આ તો સત્યયુગનીજ ઝાંખી !

(૬)

ધનસંગ્રહનું દર્શન.

મહાત્માજી પ્રચંડ સભામાં ઉભા રહી ખુલ્લું અવાજે ગુરુકુલની રક્ષા માટે આત્મત્યાગી આત્માઓની માગણી કરે છે. ધન તો વિસા-તમાં નથી. તેઓશ્રી કહે છે કે “હિંદુસ્તાન કે પ્રત્યેક કોનેમે” ગુરુકુલ કે લિયે ધનકી થેલિયાં ખુલ્લા મૂક કરકે પુકાર રહી હૈં. પરંતુ જાકર લે આનેવાસે પવિત્ર આત્મા નહીં હૈ. મુજે સચ્ચે આત્માઓકી આવશ્યકતા હૈ” એવામાં ત્રણ સંન્યાસી ઉભા થઈને પોતે ગુરુકુલને જીવન અર્પણ કર્યાનું કહે છે કે તુર્તજ મહાત્માજી ઉત્તર વાળે છે કે “આ પ્રચંડ મેદનીમાં ઉભા થઈ કીર્ત મેળવવા ખાતર જે સાધુઓએ જીવન અર્પણ કરવા કહ્યું તેઓ મારા ભાઈ છે. પણ અહીં મફતની રોટી માછ પડી રહેવા ખાતર આવવાનું નથી. તેમણે પોતાના નકતથી ગુરુકુલ વૃક્ષને સિંચવાનું છે, તેમ હોય તોજ આવવું.” !

ગુરુકુલ માટે મહાત્માજી ધનસંગ્રહની હૃદયભેદક અપીલ કરે છે. તેજ વેળા સ્વયંસેવકો ડોલો લઈને ફરે છે. સ્ત્રીઓ પોતાનાં નાક કાનેથી ને હાથ ગળેથી ધરેણું ઉતારી ડોલમાં નાંખે છે, અને પુરુષો પાસે ન હોય તો ઉછીના લઈને પણ ડોલમાં નાંખે છે. ડોલો ભરાઈ ભરાઈને ઢગલો થતો જાય છે. રોકડ અને કબુલાતનું મળીને એ રીતે દર વર્ષે એ અઢી લાખનું દાન મહાત્માજીના એકજ છેલ્લા દિવસના એક કલાકના ઉપદેશથી એકઠું થઈ જાય છે.

(૭)

બાળકના મનપર પ્રભાવ.

મહાત્માજી પોતાની પ્રતિભા શક્તિના પ્રભાવથી નાના બાળકના મન અને આત્મા પર કેવી ઉડી અસર કરતા હતા તેનો ખ્યાલ વાચકને આવે તે માટે એક પ્રસંગ રજુ કરું છું :- ઇ. સ. ૧૯૦૮માં

એક પિતા પોતાના પુત્રને મળવાને ગુરુકુલમાં જાય છે. એ બાળકને ૭ વર્ષની વયે એક વર્ષ ઉપર તેના પિતા ત્યાં મૂકી આવ્યા હતા. ગુરુકુલમાં જે સ્થળે બ્રહ્મચારીઓ રહે છે ત્યાં કોઈપણ સ્ત્રી જઈ શકતી નથી. પણ માતૃપિતા વગેરેને મળવા માટે બ્રહ્મચારીને અલગ એકાંત સ્થાનમાં અરધા કલાકનો વખત મળે છે. પેલા પિતા પોતાના પુત્રને મળવાને માટે તેને પોતાના ઉતારે લઈ જાય છે. ત્યાં નીચે મુજબ વાતચીત થાય છે. બાળક ગુજરાતી ભૂલીને આર્યભાષામાં ઉત્તર આપે છે.

પિતા:—બ્રહ્મચારી, તમે મને ઓળખો છો ?

બ્રહ્મ•—નાહી.

પિતા—(આશ્ચર્યમાં પડે છે. હૃદય ભરાઈ આવે છે.) તમારા પિતાનું નામ શું ?

બ્રહ્મચારી બરાબર ઉત્તર આપે છે ને માતા બહેન વગેરેનાં નામ કહે છે. પિતાની આંખમાં ઝળઝળાં આવતાં પાસેના એક આર્ય સંજ્ઞન ધૈર્ય આપે છે કે પ્રભુને ધન્યવાદ આપો કે એ તમને ભૂલી જાય છે એટલે હવે અભ્યાસમાંજ દત્તચિત્ત થશે ને એમજ થવું જોઈએ. પછી તે ઓળખાવે છે એટલે બ્રહ્મચારી પ્રણામ કરે છે ને પુનઃ વાત શરૂ થાય છે.

પિતા બ્રહ્મચારીના હાથમાં દાંડ જોઈ તે વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછે છે તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મચારી કહે છે “હમ જંગલમે” યા પહાડપર હુમનેકે લિયે જાતે હૈ તય કોઈ હિંસક પશુ યા કોઈ આતતાઇ મનુષ્ય હમારે પર આક્રમણ કરે તય કિંવા હમ કબી ગઢેમે ગિર જાય તય યહ દાંડ હમારી સહાય કરતા હૈ. પ્રભુને હમે જો બલ દિયા હૈ હિંસકા હમ જરૂર ઉપયોગ કરેગે. ઇસ બાહરી દાંડસે બી સલકા આંતરિક દાંડ શ્રેષ્ઠ હૈ. સલકે પાલનસે કબી આત્મા ગિરતા નહીં હૈ. કિંતુ હિંસાસે અપની રક્ષા અપને આપ હો જાતી હૈ.”

પિતા—તમારા દૂર દેશ પડેલાં અમો તમને યાદ આવીએ છીએ કે ? તમારે ઘેર આવવું છે ? (ગુજરાતીમાં બ્રહ્મચારી સમજે છે પણ ઉત્તર આર્ય ભાષામાંજ આપી શકે છે)

બ્રહ્મ—યહાં સજ કુછ હૈ; ધર આનેકી કોઈ આવશ્યકતા નહીં. વિદ્યા હમારી માતા, આચાર્યજી હમારે પિતા, ઔર સજ બ્રહ્મચારીગણ હમારે ભાઇ હૈ. આચાર્યજી ઔર અધિષ્ઠાતાજીની ગોદમેં હમ ખૂબ ખેલતે રહતે હૈ; ઔર યહાં રૂઝ, મેવા, ફૂલ, ધી, હલવા સજ કુછ મિલના હૈ મુઝે ધર યાદ નહીં આતા.

પિતા—મેટા ! હું આ તમારે માટે મિઠાઇ ને રૂળ લાવ્યો છું તે તમ ખાશો ?

બ્રહ્મ—(ગળગળો થઇ જાય છે) પિતાજી ! ગુરુજીની ઐસી કોઇ આજ્ઞા નહીં હૈ. આચાર્યજીની આજ્ઞાકા લગ હોતા હો ઐસી આજ્ઞા આપ કૃપા કરકે મત દીજિએ. મેં અકેલા કબી નહીં ખા સકતા. મેરે દો સો યહાં ભાઇ હૈ સજકો ખાંટો તો ફિર મુજેની મિલ જાયગા. યદિ સજકો ન ખાંટ સકો તો જાકર લંડારમેં દે દીજિએ.

પિતા—કંઇજ નથી ખાતા તો લો આ એલચીદાણા ખાશો ?

બ્રહ્મ—હમારે સ્થાનકે સિવાય ઔર નિયત સમયકે સિવાય હમ કુછબી નહીં ખા સકતે.

પિતા—તમારે ખીન્નું કંઇ જોઇએ છે ?

બ્રહ્મ—પિતાજી ! યહાં સજ કુછ મિલતા હૈ. મેં સજકી સાથ ખેલતા હું. મુઝે અલગ ગેંદ યા કોઇબી ઔર વસ્તુ નહીં ચાહિએ.

આટલી વાત કરતાં અર્ધો કલાક થવા આવે છે એટલે બ્રહ્મચારી આજસ ખાય છે તેથી પિતા પૂછે છે—કેમ આજસ ખરડો છો ?

બ્રહ્મ—સમય પૂરા હુવા હૈ. મુઝે જાના ચાહિએ. નિરર્થક સમય ગુમાનેમેં આલસ્ય આતા હૈ ઔર ચૈન નહીં પડતા. પુનઃ મેં રૂઝ આપકો મિલૂંગા.

પિતા—તમે કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય વિષે અને આર્યસમાજના ઉદ્દેશો વિષે કંઇ જાણો છો ? બ્રહ્મ—મુઝે પતા નહીં હૈ !

પિતા૦—ત્યારે શું તમારે કોઇ વાતનું દુઃખ કે કંઈ કહેવાનું નથી ?

અલ્પ૦—યહાં સખ કુછ હૈ. કોઈ ખાતકા સંકાય યા તુટિ નહીં હૈ.

પિતા૦—હવે તમારું સ્થાન જોવાને તમારાં માતાજી આવે અને તમે નહિં હો તો શી રીતે તેઓ જાણશે કે આ તમારું સ્થાન છે?

અલ્પ૦—પ્રથમ શ્રેણી કે અધિકારીઓ પૂછે. મૈં મેરા નામ કાગજપર બેઠે અક્ષરોસે લિખકર મેરી ખાટકે પાસ ટાંગ દૂંગા. ઉસસે પતા લગેગા.

અસ, કંઈપણ આપલે થયા વગર અલ્પચારી છૂટા પડે છે.

(૮)

મહાત્માજીને ગુરુકુલના અલ્પચારીઓના અલ્પચર્ય પાલનની ઘણી ટાણજી રહેતી હતી. તેઓ રાત્રિએ આખા ગુરુકુલમાં વારંવાર ફરી વળતા અને સૂતેલા અલ્પચારીઓની દ્વાલત તપાસી આવતા. કોઇ બાળક ઉંઘમાં બપડતો હોય, કોઇના શરીરપરનું ઓઢેલું ખસી ગયું હોય, કોઈ ખાટલા પરથી નીચે ગમડી પડ્યું હોય, તો તે સર્વને તેઓ સંભાળતા. ગુરુકુલના કામ માટે બહાર ગામ જતા તો ત્યાં તેમને એક રાત પણ રહેવું ગમતું નહિ. એમનો આત્મા તો ગુરુકુલના બાળકોમાંજ વળગી રહેતો. ગુરુકુલના વિશાળ યોગાનની વચ્ચે યજ્ઞમંડપ અને એની ચારે તરફ અલ્પચારીઓના રહેવાના ઓરડાઓ છે. એ યોગાનમાં એક ખૂણે માટી અને પથ્થરનો હિંદનો નકશો જમીનપર અલ્પચારીઓએ બનાવેલો છે. ગવર્નર સર જેમ્સ મેસ્ટન ગુરુકુલની એકવાર મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેમને આ નકશો બતાવતાં દિલ્હી તરફ આંગળી કરીને મહાત્માજીએ કહ્યું—“આ તમારી રાજધાની” સર જેમ્સ મેસ્ટને નકશામાં ગુરુકુલ બતાવીને કહ્યું:—“અને આ તમારી” તેમણે વધુમાં પૂછ્યું:—“આ મ્વેત ધ્વજ કોનો?” મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો:—“એ તો સાર્વભામિકધર્મપ્રવર્તક મહર્ષિ દયાનંદની જન્મભૂમિ મેરખી છે.” એ પછી એ અતિથિ ગુરુકુલમાં બધે ફર્યા.

રસોડામાં જતાં પૂવે તેમની પાસે ખૂટ પથુ ઉતરાવવામાં આવ્યા અને તુલસીની ચા પીવડાવવામાં આવી. આવા સુંદર બનાવો તો ગુરુકુલમાં કેટલીયે વાર બનતા. મહાત્માજીને આર્થ નગર બનાવવાની સુંદર ઇચ્છા હતી. તેઓ કહેતા કે વર્ણ અને આશ્રમ ધર્મ પાળનાર વૈદિકધર્મના ભકતોનું એક નગર વસાવવું જોઈએ એ કલ્પના ફળી હોત તો સત્યયુગ સ્થપાયો હોત. જો કે ગુરુકુલો એક રીતે આર્થ નગરોજ હતાં અને છે. ગુરુકુલના સ્નાતકો જ્યાં વસશે ત્યાં આર્થ નગરજ વસાવશે. *

(૯)

મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિઓ.

મહાત્મા મુંશીરામજીની પ્રવૃત્તિ ચારે દિશાએ હતી ભાવિ પ્રબળતા નિર્માણની સાથે એ યોગીવરની આંખો આખા હિંદ પર ફૂંકાતા પવનો પર પથુ હતી. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તેઓ હિંદની રાજકીય સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને જરૂર પડ્યે પોતાના વિચારો વૈદિકધર્મની સરાણ પર ધસીને નિર્ભયપણે જાહેર કરતા. ધારાસભાની કારકીર્દિને તેઓ એક કારસ માનતા હતા. વરસમાં ચાર દિવસ ભેગા મળીને થોડાં ધ ઠરાવો કરવાની કોંગ્રેસની પદ્ધતિ તેમને પસંદ ન હતી. માગવાથી હશે મળે એ વાત તેઓને ગળે કદી ઉતરીજ નહતી. તેઓ સ્વાશ્રય, આત્મચળ અને બ્રહ્મચર્યમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખતા હતા. જગતના દૂષિત વાતાવરણથી ગુરુકુલને અલગ રાખ્યા છતાં ભારતમાતાના સુપુત્રોને સંકટ આવી પડે તે વખતે ગુરુકુલના બ્રહ્મચારીઓ તે સંકટમાં પોતાનો ફાળો આપે એવી તેમણે કેટલીયે વાર ગોઠવણો કરી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ ફંડમાં ગાંધીજીને બ્રહ્મચારીઓએ એક મહિનો દૂધ ધીનો ત્યાગ કરીને જે બચ્યું તે ભરી મોકલ્યું હતું. પાલીતાણાના અને નિખમ રાજ્યના

* ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રણાલિ વિશેના અભિપ્રાયો માટે પરિશિષ્ટમાં જુઓ.

જળવિપ્લવ વખતે બ્રહ્મચારીઓ કુમકે દોડ્યા હતા. ગત યુરોપીય મહાન વિપ્લવમાં સરકારના લશ્કરમાં ભરતી થવાને બ્રહ્મચારીઓ તૈયાર છે એવું હિંદી સરકારને તેમણે કહ્યું હતું. વર્ણશ્રમધર્મની તેમને જખરી ધગશ હતી. તેઓ ગુણકર્માનુસાર વર્ણ માનતા હોવાથી તેમણે પોતાની પુત્રી અને સ્નાતક થએલા પુત્રોનાં લગ્ન, પોતાની જ્ઞાતિમાં ન કરતાં અન્ય જ્ઞાતિમાં કર્યા હતાં. અંત્યજ્નેદ્વાર તો તેમના ખૂનના રજકણોમાં રમતો હતો. જે વખતે આખા હિંદમાં અંત્યજ્ને પ્રત્યેનો ભેદભાવ ધ્રુવવી રહ્યો હતો તે વખતે મહાત્માજી અંત્યજ્ને હજારોની સંખ્યામાં અપનાવી રહ્યા હતા. બંગલગંગી હીલચાલ થઈ અને તેમાં પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પોકારાયો. તે પૂર્વે ગુરુકુલમાં સ્વદેશી વસ્ત્ર જાત હતું. હિંદની યાત્રાએ આવનાર કોઈપણ પરદેશી સુમાદર, વિદ્વાન અભ્યાસી કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને માટે જોવા લાયક સ્થળોમાંનું એક સ્થળ તે હરિદ્વાર ગુરુકુલ હતું. આથીજ દીનબંધુ સી. એફ. એફ. એમ. ગાંધીજીને કહ્યું હતું કે તમે હિંદ જાઓ ત્યારે કવિવર ટાગોર, મહાત્મા મુંશીરામ અને પ્રિન્સિપાલ રુદ્રની મુલાકાત જરૂર લેજો ગુરુકુલની તેમની કારકીર્દિ એટલી ઉજવણ અને વિશાળ હતી કે તેનું વર્ણન કરવા અહિં જગા નથી. ગુરુકુલના હજારો બ્રહ્મચારીઓ દિવસમાં એકવાર પણ તેમને ચરણે હોંસથી જઈને માથું મૂકી આશીષ ન લઈ આવે ત્યાં સુધી તે બાળકોને સંતોષ નહોતો થતો. એમનો બન્ધ મૂર્તિ, પેગંબર સમો ધીર ગંભીર નાદ, સિંહની ચાલ, આગનબાહુ. તીક્ષ્ણ નયનધારા, કુલને ખૂણે ખૂણે તેમની અવારનવાર હાજરીથી થતા વિદ્યુત્સમ ચમકારા: જીવનને આલ્હાદક અને કોઈપણ દર્શકને આકર્ષનાર હતાં. તેથીજ પાક્ષમિન્ટના એક વખતના વડા પ્રધાન સર રેમ્સે મેકડોનલ્ડને તેમના પ્રતાપી દેહ-સૌન્દર્યમાં ઈસુ ખ્રિસ્તની કાંતિ બાસી હતી, અને સેન્ટ પીટરની આકૃતિનું પ્રતિબિંબ જણાયું હતું. મહાત્માજીના કંઠમાંથી શુભંદ અવાજે નીકળતી પ્રાર્થના સાંભળીને સર મેકડોનલ્ડે કહ્યું હતું કે “આવી પ્રાર્થના મેં જિંદગીમાં કોઈ પણ વાર સાંભળી નથી. આ

અરણ્યવાસી આર્યો શાંતિથી વિભુને બજી રહ્યા છે, તે પણ શું રાજદ્રોહ ગણાય !”

અરેઅર ! એમનામાં સત્યાગ્રહનું સર્વ બોજે પૂર્ણરૂપે પાલન, સખત પરિશ્રમ, વિરોધી સાથે પણ ન્યાયોચિત વ્યવહાર, પોતાની ભૂલોનો સ્વીકાર, લગાતાર શુદ્ધિનેજ અપીલ કરી કરેલો આત્મનિર્ણયઃ એવી એવી અપ્રાકૃતિક શક્તિઓ હોવાથીજ તેમને “મહાત્માજી”નું પદ મળ્યું હતું. એક કામ કરતાં થાક લાગે તો તરતજ ખીજી યોગ્ય કામ હાથપર લેવું એતું નામ આરામ, એવી એમની વિશ્રામની વ્યાખ્યા હતી.*

પાર્લામેન્ટ રાતે કામ કરે છે ? !

(૧૦)

સને ૧૯૦૪માં દિલ્હી ખાતે એક ખુલા મેદાનમાં નાંખાયલા મંડપમાં હજારો લોકોની મેદિની હતી. દીનબંધુ સી. એફ. એન્ડયુઝ પણ એક સભામાં હાજર હતા. મહાત્મા મુશીરામજીએ બાષ્પમાં કહ્યું :—“ પશ્ચિમના લોકો પાર્લામેન્ટમાં આખી રાત્રિ બેસીને કે મધ્યરાત્રિ પછી પણ ખાણના મેળાવડા અને નાયરંગ ચલાવીને રાત્રિને દિવસમાં કેવી રીતે ફેરવી નાખે છે, તે તો તમે જાણો છો ! પણ વૈદિકકાળમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ખીલી હતી, ત્યારે આવી કુદરતની વિરૂદ્ધ અને કૃત્રિમ સ્થિતિમાં લોકો જીવન ગાળતા નહિ. તેઓ પ્રભાતમાં વહેલા ઉઠતા અને ઇશ્વર પ્રાર્થના કર્યા પછીજ દિવસનાં કાર્ય આરંભતા. સૂર્યાસ્ત પછી તરતજ દિવસનાં કાર્ય પુરાં કરી રાત્રિ શાંતિથી પસાર થઈ તેને માટે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી તેના આશીર્વાદ માગતા હતા. ઇશ્વરી કાયદાને અનુસરીને કેવી રીતે જીવન ગાળવું તે આપણા આર્યધૂર્વજો સારી પેઠે જાણતા હતા; પણ આ અર્વાચીન યુગમાં બધી વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે.”

● સ્વામીજીના શુભ અને હક્ષણોની પરીક્ષા માટે પરિશિષ્ટમાં જુઓ.

ઘડપણમાં કસરત.

(૧૧)

કાનપુર કેમ્પેસમાં મહાત્મા મુન્શીરામજી પધાર્યા હતા. શ્રી. એ. ટી. ગિડવાનીની સાથે વાતચીત થતાં શ્રી ગિડવાનીજીએ પૂછ્યું:- “મહારાજ, આટલા ઘડપણમાં પણ આપનામાં આટલું બધું બળ છે તેનું શું કારણ ?

મહાત્મજી:-હું હંમેશા નિયમિત અને પ્રમાણસર વ્યાયામ કરું છું. આગગાડીની મુસાફરી વખતે પણ વ્યાયામ છોડતો નથી.

(૧૨)

આર્યસમાજ અને ગુરુકુલની પ્રવૃત્તિઓ તરફ તે વખતે સરકારે શંકાની નજરે જોવા માંડ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં આર્યસમાજને સરકાર રાજદ્રોહી સંસ્થા માનવા લાગી અને ગુરુકુલમાં છુપી પોલિસનાં માણસોને જુદે જુદે જ્હાને, જુદા જુદા વેષે મોકલ્યા. પણ મહાત્મજી અડગ રહ્યા. પતિયાલામાં આર્યસમાજીઓને પકડી પકડીને ગોંધવા માંડ્યા. પંજાબના આર્યસમાજીઓમાં મતભેદને લીધે ઘણા સમયથી બે પક્ષ પડી ગયા હતા. લાલા હંસરાજ તથા લાલા લજપતરાય કાલેજ પક્ષમાં હતા અને મહાત્મા મુન્શીરામજી (સ્વા. શ્રદ્ધાનંદજી) ખીજા પક્ષમાં હતા. તેઓમાં મતભેદ ઘણોજ વધી ગયો હતો. ૧૯૦૭ માં જ્યારે સરકારે લાલા લજપતરાયને દેશનિકાલ કરી માંડલેમાં કેદ કર્યા, ત્યારે આર્ય સમાજનો કાલેજપક્ષ ગભરાઇ ગયો અને તેમણે લાલા લજપતરાયનો સાથ છોડી દીધો. પરંતુ તે સમયે સ્વામીજીએ નિડરતાથી વૉયસરોયને એક ખુલ્લો પત્ર લખીને લાલા લજપતરાયનો પક્ષ લીધો. વળી તે સમયે સરકારી અધિકારીઓ આર્યસમાજ અને ગુરુકુલને રાજદ્રોહી સંસ્થા સમજતા હતા, અને સમાજના કેટલાક વિરોધી નિશ્ચનરીઓ તેમના આવા ભ્રમને અનુમોદન આપતા હતા. સ્વામીજીએ Arya Samaj and its Detractors

નામક પુસ્તક તથા કેટલાક લેખો લખીને સમાજના નિંદકોને સખત જવાબ આપ્યો હતો. વળી કેટલાક સરકારી અમલદારોના મનમાં એવો વહેમ હતો કે ગુરુકુલ કાંગડીના વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યદ્રોહનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. તેમનો આવા પ્રકારનો જામ દૂર કરવા માટે મહાત્માજીએ સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર સર જેમ્સ મેસ્ટન તથા ના. વોયસરાય લૉર્ડ એમ્સફોર્ડને ગુરુકુલમાં બોલાવી તેઓના અંતઃકરણમાં ગુરુકુલ પ્રત્યે સદ્ભાવ તથા માનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. છેવટે લાહોર સમાજના પ્લેટફોર્મપરથી સાફ સાફ શબ્દોમાં તેમણે કહી દીધું કે આર્યસમાજ બ્રાહ્મણો અને ત્યાગીઓની સંસ્થા છે. એને રાજ્યની તમીજ નથી. પણ એટલું તો ખરું કે આર્યસમાજ શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જને પણ ઉપદેશ આપી વૈદિકધર્મો અનાવવા જરૂર ઈચ્છે છે.

વિશ્વખંધુત્વને શિખરે.

સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદ.

(૧)

આશ્રમધર્મને અનુસરીને વાનપ્રસ્થીએ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ લેવાનો શાસ્ત્રવિધિ છે. મહાત્માજી વૃદ્ધ થયા; તેમનો અફલુત પ્રયોગ પણ મદ્ગ્ન રૂપમાં જગતે નિહાળ્યો. હવે તેમને કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવાની ઈચ્છા થઇ. તેથી મહાત્મા મટી અખિલ જગતના માલીક બનવા માટે તા. ૧૩-૪-૧૯૧૭ ને રોજ તેમણે માયાપુર વાટિકામાં સંન્યાસ લીધો, અને સત્ય ઉપરની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાને લીધે શ્રદ્ધાનંદ નામ રાખ્યું. સંન્યાસ લેતાં પૂર્વે તેમણે ગુરુકુલમાંથી વિદાય લીધી.

વિદાયગીરીનું એ દૃશ્ય હૃદયભેદક હતું. વાતાવરણ નિઃશ્વાસ, રુદન અને દુસ્કાંધી ભરાઇ ગયું હતું. ગુરુકુલનો આત્મા, પિતા, આચાર્ય આજે વિશ્વને અપનાવવા, વિશ્વની સેવા કરવાને ન્યાસ કરી

રહ્યા હતો અને ગુરુકુલરૂપી પુત્રનો ત્યાગ તેમાં આવશ્યક હતો. અહિં-
ચારીઓને પોતાનો અંતિમ સંદેશ આપીને તેમણે સંન્યાસ લીધો.
ગુરુદત્તનું ઝંઘુ ફેડ્યું. હવે પડિત લેખરામનું દેવું વાળવાનું બાકી
રહ્યું હતું અને પ્રજા જોઈ શકશે કે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ લેખરામનું
અધૂરું કામ પૂરું કરવાને એ “શુદ્ધિ”ના કાર્યનું વિશાળ ચણતર કરી
દીધું. સ્વામીજીએ સંન્યાસ લીધા બાદ આર્યસમાજનો ઇતિહાસ
લખવા માંડ્યો. એટલામાં ઇ. સ. ૧૯૧૮ના આરંભમાં ઉત્તરાખંડ
ગઢવાલ પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યો. સ્વામીજીએ સ્વયંસેવક દળને સાથે
રાખી એ પ્રાંતનાં પહાડો પર પગે ચાલીને જઈ, ગામડાંમાં ફરી
ફરીને દુષ્કાળ પીડિતોને મદદ કરી. ધન્ય પરદુઃખભંજન !

એજ સાલમાં ઘોળપુર આર્યમંદિર માટે વિગ્રહ ચાલતાં ત્યાં
જઈ સત્યાગ્રહ આદરી સમાધાન કરાવ્યું. તે પછી તરતજ ગુરુકુલમાં
પ્રબળ વેગે ઇન્ડિયએન્ડ પ્રકટવાથી ત્યાં કોઈ જવાબદાર વ્યક્તિ
હાજર ન દેખતાં જતે દોડી ગયા તે એકલે હાથે દોઢ માસ સુધી
કુલજનોની સેવા ઉઠાવી. તે પછી સ્વામીજીને નિવાસસ્થાન માટે જેમાં
તેઓ હાલ રહેતા તે નવા બજાર અને હવે શ્રદ્ધાનંદ બજારવાળું
મકાન દિલ્લીના પ્રસિદ્ધ શેઠ રઘુમલ્લજીએ તેમને સોંપીને કહ્યું કે
હવે અહીં નિરાંતે ખેસી આર્યસમાજનો ઇતિહાસ લખો.

(૨)

રાષ્ટ્રયજ્ઞની વેદિપર.

ઇ. સ. ૧૯૧૯ ની સાલ હિંદના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં અમર
થશે. એ વખતે અંગ્રેજોના શાસન સામે, તેના રૉલટ એક્ટ (કાળા
કાયદા) સામે દેશભરમાં સત્યાગ્રહનાં આંદોલન ફરી વળ્યાં. મહાત્મા
ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં અજમાવેલો ઉપાય અહીં મોટા પાયાપર
અજમાવવો શરૂ કર્યો. સવિનય કાયદાના ભંગની તૈયારીઓ થવા
માંડી. એ વખતે સંન્યાસધર્મને દીપાવવાને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ આગળ
વધ્યા, ભારતના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં એ સંન્યાસીએ ઝોકાવ્યું. આર્યસમા-

-જના કેટલાક ભક્તોએ તેમને એ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાને મના કરી, અને ચેતવણી આપી. કેટલાકોએ સ્મરણ કરાવ્યું કે આર્યસમાજનું પ્રચારકાર્ય ખોળભે પડી જશે. પણ સ્વામીજી દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા. તેમને લાગતું હતું કે આર્યસમાજનાં સાધનોનો ઉપયોગ હિંદુઓમાં વિશાળ પાયાપર થવો જોઈએ, અને આચાર્ય દયાનંદનો સંદેશ સ્વા- તંત્ર્ય માટે લઢતી પ્રજાના હાથમાં મુકાય તો દેશ ખરે રસ્તે દોરાય. વૈશ્ય અને શૂદ્ર બનેલી પ્રજામાં આત્મસંયમ અને આત્મશુદ્ધિથી આદ્યત્વ આવતાં ક્ષાત્રત્વ એની મેળે પ્રકટે. આવા શુભ હેતુથી તેમણે એ આદાલતમાં તા. ૬ માર્ચથી આગેવાની બંધો લાગ લીધો. આજ વખતે સવિનયમંગલું છેલ્લું તીર છૂટે તે પૂર્વે દેશભરમાં હડતાળ, ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાની ગાંધીજીએ ઘોષણા કરી સ્વામીજીએ ગુજરાતની યાત્રા બાદ દિલ્લીમાં તા. ૨૪, ૨૭ અને ૨૮ મીએ ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપ્યા. આ વખતે સ્વામીજીના સંબંધી તે વખતના ના. વાઈસરાય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે હિંદી વજર મિ. મોન્ટેગ્યુ પર પારિભાષિત તાર (Cipher Cable) મોકલ્યો તેની નકલ કોઇ ભેદી વ્યક્તિદ્વારા સ્વામીજીને મળી. સ્વામીજીએ એ તારની હકીકતથી મ. ગાંધીજીને પણ વાકેફ કર્યા હતા. એમાં લખ્યું હતું કે:—“આદાલત વધી રહ્યું છે. મહાત્મા મુશીરામ ગાંધી સાથે જોડાયા છે. ધણાયે વરસેથી એ માણુમ પ્રસિદ્ધ ધાર્મિકનેતા અને સમાજસુધારક તરીકે કામ કરતો હતો. પણ હવે તે રાજનૈતિક ચળવળમાં ભાગ લઇને કીર્તિ ખાટવા માંજે છે It is still to be seen what stamina he has got when the time for suffering comes. (ન્યારે સહન કરવાનો વખત તેના પર આવી પડશે ત્યારજ તેના પરાક્રમની કસોટી થશે.)

ગુજરાતની યાત્રા

સ્નાતકો માટે ગુજરાતનો પ્રશ્ન

(૩)

સંન્યાસ દીક્ષા લીધા બાદ આ આદેશનને નિમિત્તે સ્વામીજીનું ગુજરાતમાં આગમન થતાં તેઓ સાંટાકૂચ (મુંબાઇ) ગુરુકુલમાં એક વાર પધાર્યા હતા. તેમની પ્રચંડ કાયા અને પ્રચંડ દંડઃ એ બંને સૌનું ધ્યાન ખેંચતાં. સ્વામીજીએ ત્યાંના બ્રહ્મચારીઓને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું : “મારા ગુરુકુલના સ્નાતકો શી રીતે કમાશે એવો પ્રશ્ન મને ઘણા પૂછે છે. તેનો મારી પાસે જે એકજ ઉત્તર છે, તે આ દુહામાં રહ્યો :

દાંત ન થે તપ દૂષ દિયા;

જપ દાંત દિયે તપ અન્ન ન દૈહે ?

મારા બ્રહ્મચારીઓ ! તમને પણ હું આજે આ મંત્ર આપું છું. જે ઝીંઝશો તો રોટીનો પ્રશ્ન તમને હેરાન નહિ કરે.”

પુષ્પ તોડો નહિ.

(૪)

સને ૧૯૧૯માં સ્વામીજી સુરતમાં પધાર્યા હતા, તે વખતે સત્યાગ્રહનો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાની આગેવાની આ શહેરમાં સ્વ. ડાહ્યાભાઈ વઝીએ લીધી હતી. સ્વામીજીને નાનપરામાં નદી ઓવારા પર એક બંગલામાં મુકામ આપવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે અહિંસા પર ખૂબ ભાર મૂકાઈ રહ્યો હતો. કોઈએ સ્વામીજીને પૂછ્યું કે હિંદ ક્યારનું નિર્વાર્ય બન્યું છે, ને જે કંઈ શેષ શૂરત્વ હશે તે પણ “અહિંસા”ની વાતોથી હણાશે. સ્વામીજીએ કહ્યું કે : “ભાઈ ! આજે બ્રાહ્મણત્વ નષ્ટ છે. કેવળ શૂરત્વ સર્વત્ર પ્રસર્યું છે. નહિ તો શિક્ષક (ટીચર), ઉપદેશક (પ્રીચર), અને ધારાસભામાંના

કૌન્સિલર (સ્પીકર)ના જેવાં ઉત્તરદાયિત્વનાં સ્થાનો નિઃસ્વાર્થી ત્યાગી અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને વિનયપૂર્વક રાજ્ય તરફથી સોંપાયાં હોત. મહાત્મા ગાંધીજીનું આદેશન યમનિયમનું પાલન કરાવી પ્રજામાં બ્રાહ્મણુત્તર ભરશે તોજ આખરે એ દયાયલી કમાન ક્ષાત્રત્વનું તેજ ધારણુ કરી ઉછળશે.” એ પ્રસંગે એઓશ્રી પુષ્પહાર પહેરવા માટે પણ મના કરતા અને કહેતા કે સ્વમી દયાનંદે પુષ્પ તોડવાના સકારણુ મના કરી છે. એમાં હિંસા રહેલી છે. કોમળે કહ્યું કે આપના જેવા સંત પુરુષોએ રાજયુક્તમાં ઉતરવાની શી જરૂર ? તેમણે જવાબ વાળ્યો હતો કે “ભાઈ આતો ધર્મયુક્ત છે. સાધુ સંન્યાસીની પહેલી ફરજ છે પ્રજા રક્ષણની !

જનતા કે ઉદ્ધારમેં, સાધુભી જળ્ય લગ જાયેગે,
ફિર નમીયા અપને ભારતવર્ષકા જગ જાયેગે;
દેશભક્તિમેં મરેગે ભક્ત જળ્ય ભગવાન કે,
દિન ફિરેગે ક્યો ન ફિર એકવાર હિંદુતાનકે.”

(૫)

પછી અસહકારનું પૂર આદેશન ચાલ્યું રાષ્ટ્રીય શાળાઓની લડનને બીધે સુરત સમસ્ત હિંદમાં ગવાયું. સને ૧૯૨૨માં પ્રજાનાં મુદ્દો દિલોમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાને સ્વામીજી કરતા કમના સુરતમાં પધાર્યાં ને જદાખાડીના એક મંદિરમાં (આર્યસમાજ સંજેવાના છતાં) ઉતર્યા. ત્યાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષકો તેમના દર્શને સવારમાં ગયા. શિયાળો હતો છતાં માટીના વાસજુને ખુસ્તા આકાશ નીચે રાતે મુતારી રાખી તેજ શીતલ પાણીથી ૬૭ વર્ષની વયના આ તપસ્વી બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠી સ્નાન કરતા ! નિયમિત વ્યાયામ કર્યા પછી સંધ્યાદિથી પસ્વારી સવારમાં ઓરડામાં ટહેલતા જતા અને ગંભીર વિચારો કરતા જતા. આ તેજસ્વી મૂર્તિને જોઇ શિક્ષકોએ પ્રણામ કર્યા. સ્વામીએ કહ્યું કે હું પણ એક તમારા જેવો શિક્ષક હતો ને છું. એમ કહી સૌ સાથે ખેસી ગયા. સૌને ઉપદેશ્યા કે જ્યાં સુધી તમે વિદ્યાર્થીનાં પ્રત્યેક માન્યાપને ઘેર ઘેર ફરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષાના ઉદ્દેશો અને ઉપ-

યોગ નહિ સમજવો ત્યાં સુધી આ આદેશન જડ નહિ પકડે ને મોજી બેસતાં સાદુંચિન્નભિન્ન થશે. ખરે ! થયું પણ તેમજ. એક ઉર્દુ શાળાના મુનશીજીએ હિંસા સબધમાં કંઈ શંકા પૂછી. ઉત્તર મળ્યો હતો કે “નિરાધારની, ગરીબો અને આત્માની રક્ષા કરવા માટે બળ વાપરતાં જે હિંસા થઈ જાય તે હિંસા નથી પણ અહિંસજ છે. મહાત્માજી કોણ જાણે કેમ હાલ અહિંસા ઉપર વિચિત્ર રીતે ભાર દઈ રહ્યા છે તે સમજાતું નથી. મને તો શંકા છે, છતાં એમણે સૌ નેતાઓને કહ્યું છે કે હું સત્યાગ્રહના પ્રયોગને એક્ષપર્ટ (ખેલાડી) છું; માટે મને એકલાને એ અજમાવવા દો અને તમે સૌ હાલ એક વર્ષ માટે ચોનાનો મત છોડી મને કેવળ સહાય આપો. એટલે દેશ કોઈ પણ રીતે યુગ્ગામીમાંથી છૂટે એમ ધારીને સર્વ હિતકારી નિયમના પાલનમાં પત્તન બની ચુપ બેઠો છું.”

એ વેળા વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં હિંદુ મુસલમાનની પ્રચંડ મેદિની વચ્ચે આત્મબળ પ્રેરનાર ભાષણ સ્વામીજીએ આપ્યું હતું. બીજે દિવસે આર્યસમાજમાં આર્યોએ હવે ચાર દિવાલમાં ન પૂરાઈ રહેતાં બહાર મેદાનમાં આવી કામ કરવાની જરૂર છે એ અતલબળો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

(૬)

તે પછી સને ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની આખરે આ વશિષ્ઠ જેવા જ્ઞાત સંન્યાસી જાતિ અને ધર્મની રક્ષા માટે ઉગ્ર બનેલા દુર્વાસા જેવા બનીને દેશમાં ચારે ખૂણે “હિંદુ સંગઠન” માટે બુદ્ધિ અવાજે બચુંગલ કુંકતા સુરતમાં પણ પધાર્યા; અને તે વખતના હિંદુ સભાના મંત્રીજી સદ્ગત વકીલ શ્રી. વ્રજેન્દ્રરાયને ઘેર મુકામ કર્યો.

એકે પૂછ્યું કે મહારાજ ! આપના આ કાર્યથી મુસ્લીમ ભાઈઓ ખૂબ છેડાયા છે ! તો આપનું શું થશે ? સ્વામીજીએ નિડરપણે કહ્યું : “ભાઈ ! જ્યાં તક મેં ઇશ્વરકી આજ્ઞા ઓર રક્ષામે હું તબતક તો કોઈ મેરા બાલ ટેડા નહિં કર સકતા. મગર

મેં શિર હાથમેં લેકર દેશ્વરમેં ધુમતા હું. મુઝે બહુતેરી ધમકીયાં મિલતી રહી હૈ મગર ક્યા કરું ? ઇશ્વરી આગ્રા હૈ. વે બિચારે ધર્માધ હોકર પાગલ બન રહે હૈ. મેં તો મૃત્યુસે નહીં ડરતા. ખુદા મેરે મુસ્લીમ બિરાદરોંકો સદ્બુદ્ધિ દે. અવશ્ય ઉનકો મેરી મૃત્યુસે યા મૃત્યુ બાદ કુછ ન કુછ સમક મિલેગા તો ફિર વે મુઝે યાદ કરેગે.”

તે વેળા માળવીની વાડીમાં ફક્ત હિંદુઓ માટે હેન્ડબીલ કાઢી સભા ભરી હતી. તેમાં એમણે સાત્વિકતા બર્ધુ” ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. છતાં વિના રમ્ય એ સભામાં મુસ્લીમ ભાષણોએ ધુસી જઈ શોર બકાર મચાવ્યો હતો. સુરતને તે દિવસથીજ ચેતવણી મળી ગઈ હતી કે મુસ્લીમ ભાષણોની મનોદશા બદલાઈ રહી છે.

સ્વામીજીએ આશુદ્ધ તરફ જતાં રેલ્વે પર ગાડીને વાર હોવાથી વાત કરતાં કહ્યું:—“આજ ગુજરાતકે લોક મેરે કચનકી હાંસી ભભે હોડાવે. મગર એક દિન જલ્દી આનેવાલા હૈ કિ હિંદુજાતિ ખૂબ પીટી જાયે. ઐસી ઉનકી તજવીજે ચલ રહી હૈ નખ હિંદુ કોમ કુછ સમજેગી કિ સ્વામી સચ્ચા થા.” છેલ્લાવેલ્લા સને ૧૯૨૫ ના ઓક્ટોબરમાં નવસારી શતાબ્દિ ઉત્સવમાં સ્વામીજી આવેલા ત્યાં પણ મુસ્લીમોએ એમની મોટર ઉપર હુમલો કરેલો અને તેઓ જ્યારે ઉતરીને ઉભા રહ્યા ત્યારે સૌ ખસી ગયા.

ધમકીના પત્રોનો નાશ

શુદ્ધિ સંગઠનની પ્રવૃત્તિને અંગે સંયુક્તપ્રાંત અને બંગાળ તરફ સ્વામીજી જવાના હતા. એક દિવસે ટપાલમાં એક પત્ર આવ્યો. સ્વામીજીના સેક્રેટરીએ વાંચ્યો. એ પત્રમાં કતલની ધમકી હતી. આવો કાગળ આ પહેલોજ હતો. સ્વામીજીએ પત્ર વાંચ્યા વગરજ કહી દીધું: “ઇસ પ્રકારકે પત્ર ફાડકર ફેંક દિયા કરો. મુઝે ભેજનેકી જરૂરત નહીં. ભાઈ, યહ ભોગ અપને દિલકે મેલકો નિકાલકર ખુશ હો. લેતે

હૈં ચહ તો કાયરોંકા કામ હૈ. અપના કાર્યે તો કરના હૈ ચાહિયે.
જિસકા પરમાત્મા રક્ષક હૈ ઉસે કયા ડર હૈ. કામ બંદ નહીં કિયા
જા સકતા."

(૭)

ગોળીઓ સામે છાતી ધરી.

દિલ્લીમાં સને ૧૯૧૬ ની ૩૦ મી માર્ચે હડતાલ પડી, અને
તા. ૧૮ એપ્રિલ સધી ચાલુ રહી. સ્ટેશન પર સાધારણ ચક્રમક થતાં
પોલિસની ગોળીઓથી ફટલાકા વીધાયા. જનતા ઉઘ્ણા ઉઠી. તે વખતે
માનવતા પાટનગર દિલ્લીમાં સત્યાગ્રહના સેનાપતિ કોણ થાય ?
દિલ્લીમાં રિયલિટી વિચિત્ર હતી. હજારોની સંખ્યામાં લોકો એકઠા થયા
અને ચાંદનીચોકના ઘંટાઘર તરફ જવા લાગ્યા. સભાબંધીનો હુકમ
છૂટયો. પાંચ કરતાં વધુ માણસો એકઠા થવાની મનાઈ થઈ. જનતા
હાથમાં રહે તેવું ન જણાયું. એક તરફ જનતાના સમૂહનાં મોજાં
ઉછળી રહ્યાં છે. તેમાં જાટ અને શીખોના છરાઓ તનતનાટ કરી
રહ્યા છે. સામી બાજુએ સગીનો અને બંદુકો તાકીને ગુરખાઓની
પલ્ટણ ઉભી છે. આકાશમાં બે શસ્ત્રસજ્જ વિમાનો ઉડી રહ્યાં છે.
એક ક્ષણનો વિલંબ હિંદના ઇતિહાસમાં નિર્દોષનાં ખૂનની નદીઓ
વહેવડાવવા પૂરતો હતો. તે વખતે દૂધવતી માનવસાગરની આગળ
જેઠને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ દંડ ઠોકીને ઉભા રહ્યા. એમને પોતાના
જીવનની પરવાહ ન હતી. પણ નિર્દોષોનાં-નિઃશસ્ત્રોનાં પ્રાણની તેમને
કિંમત હતી. તેમણે શું જોયું ? સિપાઇઓની આંખોમાંથી ખૂન
વરસી રહ્યું છે. જનતાની બળવો કરવાની તૈયારી છે. બંદુકોમાંથી
ગોળી છુટવાનીજ વાર છે. સ્વામીજીએ પોતાની તીક્ષ્ણ નજર લેકી
તરફ જેઠને આંગળી ઉઠાવીને કહ્યું—'ઠહરૌ.' માનવ પ્રવાહ અંધો.
સ્વામી આગળ વળ્યા. ગુરખાઓએ કહ્યું—'વિખરાઇ જાઓ.'"

સંન્યાસી કહે છે:—'કદિ નહિ'. ગુરખા બેયોનેટ લઈ સ્વામી
સામે ધસે છે. સ્વામીજીના એકજ શબ્દના ઉચ્ચારથી ત્યાં ખૂનની

નદીઓ વહી હોત. પણ વૈદિકધર્મના સાચા ભક્ત સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે આગળ વધીને સીના ઉપરનાં બટન ખોલી છાતી ખુલ્લી કરીને મ્યાનથી ખુગાલી કાઢનાર ગુરુખાને એવેન્જ આપી કે “હિમ્મત હે તો ચલા દે તેરી રાઈફલ. મੈં યહાં ખડા હું. ચલા દે તેરી ગોલી, મેરા સીના ખુલ્લા હે”. સિપાઈઓની સંગીનો નમી પડી. બન્દૂકો ઠંડી પડી ગઈ. તે દિવસે મૃત્યુનો દેવ કાંપી રહ્યો. દેવગણ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા. યમદેવ ચીસ પાડીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“આ મૃત્યુજય છે, અમર છે.”

(૮)

રામરાજ્ય કે હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય!

ભારતવર્ષના પુનરુદ્ધાર માટે પાંડવોની પુરાણી રાજધાની દિલ્લીમાં હિંદુમુસ્લીમોનું ખૂન ઉપલા દિવસે રેડાયું અને સૈકાઓથી અલગ રહેલાં દીલ જોડાયાં. ૩૧મી માર્ચે મુસ્લીમ શહીદોની સ્મશાન યાત્રામાં હિંદુઓએ અને હિંદુ શહીદોની સ્મશાન યાત્રામાં મુસ્લીમોએ પૂરો ભાગ લીધો. ૪થી એપ્રિલે દિલ્લીની જુમામસ્જિદમાં ખુદાની ચમક નજરે પડી. જુમામસીદના યોગાનમાં હિંદુમુસ્લીમો એકઠા થયા હતા. સ્વામીજીની વિશાળ મૂર્તિ હાથમાં દંડ લઈને આવતી નજરે પડી અને લોકોએ ઉભા થઈ માન આપ્યું જે સ્થળેથી શહે-નશાહ અકબરને પણ વાગ્યેજ કરવાની રજા મેલવીઓએ આપી નહતી તેવા હંમાંમના સ્થાનપર ઉભા રહીને સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે:— “દુનીયાના માલિક ! તારા હરવાળે ઉભા રહીને અમે યાચના કરીએ છિયે કે બંને કોમ સંપીને રહે. વિશાળ આકાશની નીચે જમીનની ઉપર રહેનાર આપણે જુદા કેમ થઈ શકીએ? આજે તમે મારી સાથે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરો કે બંને કોમોના રુધિરથી આ ઐક્યને જે રેણુ થયું છે તેને દુનીયાની કોઈ તાકાત જુદી નહિ કરી શકે. બંને કોમ ભારતમાતાના પુત્રો છે. આમીન !” હિંદમાં આવી વાગ્યેજ

કદી થઇ નહોતી, અને થશે પણ નહિ. સંન્યાસીની વાણીમાં અમૃત, મિઠાસ અને જીવન હતાં. ભારતના ઇતિહાસમાં આ એક અમર ઘટના હતી.

ત્યારથી ૧૮મી એપ્રિલની રાત મુઘી દિલ્લી નગરમાં રામરાજ્ય રહ્યું. એક પણ તાળું તૂટ્યું નથી, મારપીટ નથી થઇ, ખીસ્સું કતરાયું નથી. જુગારખાનાં બંધ રહ્યાં શરાબખાનાંઓએ તાળાં મરાયાં. નામીયા બદમાશોએ પણ સ્ત્રીઓને બેન અને બેટી સમજી અભયદાન આપ્યું. દિલ્હીનો એ પ્રેમમય વાયુ આખા પંજાબમાં ફેલાયો. એકતા અને મિલનની લહર વિજળીની પેઠે આખા દેશમાં ફેલાઈ ગઇ. મસ્જિદ અને મંદિર વચ્ચે ભેદ ન રહ્યો. એવે સમયે સત્ય અને સહનશીલતાનો સંદેશો આપવાને ગુજરાતના યુગવિધાતા મહાત્મા ગાંધી દિલ્લી તરફ જવા નીકળ્યા. સરકારને તેનું આસન ડામાડોળ થતું લાગ્યું. એ દુબળા અને બિમાર શરીરની અંદર રહેલા આત્માના તેજને સરકાર ન ઓળખી શકી. તેમને પકડી અને ગુજરાતમાં પાછા લાવી છોડી મૂક્યા. પછી શું ? હિંદમાં તોફાનનાં મોજાં ફરી વળ્યાં. તા. ૬ એપ્રિલ સને ૧૯૧૯ રવિવારનો દિવસ સત્યાગ્રહના દિવસ તરીકે સમસ્ત હિંદે યોજાયો.

(૯)

લશ્કરી કાયદો

પંજાબમાં પણ દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો. સને ૧૯૧૯ ના ૧૩ એપ્રિલના ધોર રવિવારે અમૃતસરમાં જનરલ ડાયરે જલ્દીયનવાળા બાગમાં હજારો બાળ-યુવા અને વૃદ્ધોને વીણી વીણીને ગોળીથી વીધી નાંખ્યા. પંજાબમાં માર્શલ લૉ ચાલુ થયો. ૧૮ જણા ફાંસીએ લટક્યા. ૨૦૦-૨૫૦ દેશનિકાલ થયા. બે હજાર જેલમાં ફૂંસાયા. શરીરોમાંથી જનાવરોના માદક દેશીઓને પેટે ચલાવવામાં આવ્યા. મરદોને નખ કરીને સ્ત્રીઓ સન્મુખ ફટકા માર્યા. વિદ્યાર્થીઓ

પર અમાનુષી જુદમ થયો. પંજાબમાં સરકારે જુદમની હદ કરી અને પ્રજાનો સ્વાતંત્ર્ય જુસ્સો દાખી દેવાના પ્રયત્નો કર્યા. ઉવટે લશ્કરી કાયદો દૂર થયો, ત્યારે પંજાબમાં જવાની કોષ્ટની પણ હિંમત ચાલી નહિ. પંજાબીઓ એક ખાધ ગયા હતા. જુદમોની ચક્રી નીચે એવા પીસાઇ ગયા હતા કે માથું પણ ઉંચું ન કરી શકે. સ્વામીજીના પરિચિત અને ભક્ત લોકો પણ સ્વામીજીને પોતાને ત્યાં ઉતારો આપવાથી ડરીને પત્ર લખી દેતા હતા કે આપ જો અમારે ત્યાં ઉતરશો તો અમને સરકાર સતાવશે. તે છતાં સ્વામીજી ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખીને પણ પીડિત લોકોની જુખાનીઓ લેવા લાગ્યા. આ જુખાનીઓનાં કાગળીયાં હાથ કરવાને પંજાબની છુપી પોલિસે ધણીયે ગડમચલ કરી. પણ તેઓ એ કાગળીયાં હંમેશા પોતાની પાસેજ રાખતા હતા. આ જુખાનીઓના જોરપરજ સ્વામીજીએ પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ મારફતે પાર્લામેન્ટ અને શહેનશાહ પર તાર કરાવીને માર્શલ લોથી પકડાયલા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડાવ્યા હતા. એ જુખાનીઓને હાથ કરવા માટે સરકારે એક યેરિસ્ટરને કોઈ યુક્તિથી કોંગ્રેસ કમિશનમાં દાખલ કરાવ્યો હતો. પણ સ્વામીજી તેને ઝોળખી ચૂક્યા હોવાથી તે તેના કાર્યમાં ફાવી શક્યો ન હતો.

૨૪ મી જૂને સ્વામીજી લાહોરમાં પહોંચ્યા. સ્વામીજીની પાછળ છુપી પોલિસ મૂકાઇ. નવી પોલિસ પણ ખડકાઇ, છતાં લાહોરમાં ફરી ફરીને સ્વામીજીએ ત્યાંની હાલત તપાસી. એ પછી પં. નહેરૂ અને માલવીયાજી તપાસ માટે કોંગ્રેસ તરફથી પંજાબમાં જઈ પહોંચ્યા. પ્રયાગ સેવાસમિતિ તરફથી માર્શલ લો પીડિતોને મદદ આપવાને ૨૮ મી જુલાઇથી સ્વામીજીએ પંજાબના ગામો અને શહેરોમાં ફરવા માંડ્યું. જૂખ્યાંને અન્ન, નવરોંને વસ્ત્ર અને અલણોને શિક્ષણ વગેરેનો શક્ય બદોબસ્ત તેમણે કર્યો અને પતિવિહોણી હંજરો સ્ત્રીઓને આજીવિકાનું સાધન કરી આપ્યું. આ રીતે પંજાબના ધા પર મલમપટ્ટા કરવામાં સ્વામીજી ગુંધાયા.

(૧૦)

સંન્યાસી રાજ્ય નથી કરતા.

પંજબમાં માર્શલ લૌના દિવસો હતા. એ અરસામાં દિલ્લીના નવા બજાર (વર્તમાન શ્રદ્ધાનંદ બજાર) પરના એક મકાનમાં સ્વામીજી પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. એટલામાં દરવાજા પર ટકોરા પડ્યા. નોકરે દ્વાર ખોલીને એક આઘેડ વયના મુસ્લીમને અને એક પડદાનશીન વ્યક્તિને દાખલ કર્યા. ધ્યાનમુક્ત થઈ સ્વામીજીએ પેલા મુસ્લીમને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

મુસ્લીમ:—હું કાબુલનો રહીશ છું. મારું નામ હખીબુલ્લાખાં છે. હું કાબુલમાં સેનાપતિ હતો, પણ ફેટલાહ ખાનગી કારણોસર અમોરે મારી મીલકત જપ્ત કરી લઇ મને કુટુંબ સાથે કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. આ વાતની ખબર મને પહેલેથી મળતાં હુ કુટુંબ સાથે વેપ બદલી અત્રે નાસી આવ્યો છું. હવે આપની સાથે મળીને હું એક કામ કરવા માંગું છું.

સ્વામીજી:—તમે શું કહેવા માંગો છો તે સ્પષ્ટ સમજાવો.

મુસ્લીમ:—અંગ્રેજના રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવા માટે મારી સલાહ છે કે હિંદમાં કાબુલના અનીરનું રાજ્ય થાય તેવાં પગલાં ભરવાં. એમ થશે તો મને એ રાજ્યમાં સારો ઓધ્યો અને આપને દિલ્લીનું રાજ્ય મળશે.

સ્વામીજી:—પરન્તુ એથી મારા દેશને શો લાભ ?

મુસ્લીમ:—અમોરનું રાજ્ય થશે તો ગાવધ બંધ થશે. વળી હાલના સંજોગો સુંદર છે. જો આપ હું લાવ્યો છું તે કાગળ પર સહી કરીને હુકમ આપો તો હિંદુ મુસ્લીમોનું લશ્કર એકજ રાતમાં દિલ્લી સર કરવા તૈયાર છે.

સ્વામીજી (ગંભીરમંથરી):—પણ હિંદુ મુસ્લીમોએ અહિંસાનું વ્રત લીધું છે. તે છતાં તમે જે કાગળ લખ્યા છે તે મને આપો.

સ્વામીજીએ તે કાગળ ધીમેથી ગળવામાં સેરવી દીધો અને બીજા કાગળ પર કાંઈક લખીને તે કાગળ પરબીડીયામાં તે મુસ્લીમને સોંપ્યો. બંને જણા તે કાગળ લઈ ચાલ્યા ગયા.

પાછળથી તે લોકોએ તે કાગળ ઉઘાડીને વાંચ્યો તો તેમાં નીચેના શબ્દો હતા:—“તમે બંને છુપી પોલિસ ખાતાના અમલદારો છો અને સરલ સ્વભાવના દેશનેતાઓને ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તેનાં માથાં ફળ ભોગવવા પડશે.”

બીજે દિવસે ટપાલમાં હબીબુલ્લાખાં પર સ્વામીજી તરફથી એક કવર મળ્યું જેમાં લખ્યું હતું કે તમે મને દિલ્લીનું રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા બતાવી હતી પણ હું તે રાજ્ય તમને જ સોંપું છું. સંન્યાસી રાજ્ય નથી કરતા. તેઓ બીજાને જ રાજ્યની બક્ષીસ કરે છે.

(૧૧)

અમૃતસર મહાસભા

પંજાબના આગેવાનોને વીણીવીણીને કેદ કરવામાં આવ્યા હિંદના કેટલાક નેતાઓ સરકારે નીમેલી હંટર કમીટી આગળ જુગ્યાની આપવામાં રોકાયા. કોંગ્રેસ તરફથી પણ પંજાબના હત્યાકાંડની જુગ્યાનીઓ લેવાવા માંડી એ સંજોગો વચ્ચે અમૃતસરમાં મહાસભા ભરવાનું નક્કી થયું. પંજાબને આંગણે કોંગ્રેસ આવે તે વખતે સ્વાગત કોણ આપે ? પંજાબનું હૃદય બેદાર્થ ગયું હતું. પંજાબનાં હજારો બાળકો ફૂર રીસી રહેસાં છ ગયાં હતાં. આવા શોકમાં ડૂબેલી પ્રજા સ્વાગત શી રીતે કરે ? તેમાં પણ આગેવાનો તો જેલમાં પડેલા, પણ એ ધર્મવીરોની ધર્મપત્નીઓએ આ સંન્યાસીને યાદ કર્યો કે “ઓ પિતા ! આ વખતે પંજાબની લાજ તું રાખ. અમારા પતિઓ, પુત્રો આજે જેલમાં કે સ્વર્ગમાં બિરાજે છે. મહાસભાનું કર્તવ્ય સામે ઉભું છે. તેને તું ઉપાડી લે.” એ માતૃશક્તિ સામે સ્વામીજીએ શીર નમવીને અમૃતસરના સ્વાગત-પ્રસુખની જવાબદારી સ્વીકારી.

પંજનના ઉદ્ધાપાત પછી શાંતિ કરવાને જાણે ન આવ્યા હોય તે રીતે મેધરાજ અમૃતસરમાં એકાએક પધાર્યા. ધોધમાર પડતા વરસાદમાં અતિથિઓને ક્યાં ઉતારવા ? સરકારના ધાકથી પ્રજાજનો મકાન આપવાને ઇન્કાર કરવા લાગ્યા; પણ તેવે સમયે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના અપૂર્વ શ્રદ્ધાના પ્રભાવને વશ થઈને પંજળીઓએ પોતપોતાના ઘરને આંગણે પચાસ પચાસ અતિથિઓને ઉતારવાની સગવડ કરી આપીને આર્યોના અતિથિયત્નની જગતભરને પ્રતીતિ કરી બતાવી. રાજપ્રકરણ અને સંન્યાસ વચ્ચેનું અંતર બૂલાવનારૂં ભાષણ સ્વામીજીએ અમૃતસરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના એ ૩૪ મા અધિવેશનના વ્યાસપીઠપરથી સંવત ૧૯૭૫ પોષ સુદ ૬ ને દિવસે આપ્યું. તેમાં એ આચાર્યે ભાષ્યું કે “જે સાડા છ કરોડ અંત્યજે છે તે આપણા જીગરના ટુકડા છે. પણ તેને આપણે કાપીને અલગ ફેંકી દીધા છે. હું ભિક્ષા માંગી લઉં છું કે તેમને અપનાવો, તેઓને સાથે બેસાડો, સાથે બથાવો તોજ સ્વાતંત્ર્ય ચુદ્ધ એકી સાથે, હાથમાં હાથ મેળવીને આપણે લઢી શકીશું. ઇશ્વરની કૃપાથી મારું એ સ્વપ્ન ખરું પડે. ખીજું સ્વપ્ન મને ૨૬ વર્ષથી આવતું હતું અને તે મને દિલ્હીની જુમા મસીદમાં પ્રત્યક્ષ થયું. જો એ હિંદુમુસલીમ ઐક્યનું સ્વપ્ન મારા જીવનની જામત અવસ્થામાં મને જોવાનું મળે તો કેટલું સદ્ભાગ્ય ! એ દિવસ આવશે ત્યારે વિદેશી ખાનપાન, પહેરવેશ અને ભોગવિલાસોનો ત્યાગ કરવો પડશે. પ્રજાના વિખરાયલાં અંગોને એક કરીને એક રાષ્ટ્રીય ભવ્યમંદિર ચણવું જોઈએ. તેમાં હિંદના સંતાનોની કેળવણી હિંદીઓનાજ હાથમાં રહેવી જોઈએ. એ સ્વર્ગીય સમયનો ચમકારો જોવાને પરમેશ્વરના પવિત્ર અદૃશ્ય ચરણોમાં આપણાં હૃદયરૂપી શીશ ઝુકાવીએ.”

ઉપલી કેંગ્રેસમાં બીજા સમાન તિલક ગજાર્યા. વિદુષી બાઇ ક્વિસેન્ટ બોલ્યાં. તિલક મહારાજ સરકાર સાથે અસહકાર કરવાના અને ગાંધીજી સહકાર કરવાના પક્ષમાં હતા. નેતાઓનો મોટો ભાગ

નિલક તરફ હતો. પણ ગાંધીજીએ સરકારને ધન્યવાદ આપનારો ઠરાવ મૂક્યો અને સ્વામીજી તેને ટેકા આપતાં બોલ્યા:—“દુઃખના દિવસોમાં પણ આર્યજાતિએ મગજ ગુમાવ્યું નથી. આવે વખતે ધન્યવાદ આપવો એ હિંદની પ્રજા માટે ગૌરવસૂચક છે.” ઠરાવ પસાર થયો. સરકાર સાથે ક્ષણિક સહકાર થયો.

પછી સને ૧૯૨૦માં ગુરુકુલના કાર્યકર્તાઓના આગ્રહથી તેમને ફરીથી ગુરુકુલનું આચાર્યપદ લેવું પડ્યું. ગુરુકુલ તો સ્વામીજીને આત્મા એટલે હજારો કામ પડતા મૂકી તેઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. મુખ્યાધિષ્ઠાતા અને આચાર્ય એ બંને ઓદ્યાઓનું જોખમ બધું કામ વૃદ્ધ વયે યુવાનની માફક દરરોજના ૧૪ કલાક સુધી કરીને ગુરુકુલની નૌકાને ભંવરમાં પડતી બચાવી. આવા પરિશ્રમથી તેઓ ૧૯૨૧માં ૩૧ માસ સુધી માંદા રહ્યા.

(૧૨) કારાગૃહનાં નોતરાં અને ભેટ

શીખોની વ્હારે ધાતાં પૂર્વે સ્વામીજીને કારાગૃહનાં નોતરાં સાત-સાત વાર મળ્યાં હતાં. પણ બધી વખતે પીરસેલી થાળી સરકાર ખૂંચવી લેતી હતી. દિલ્લીમાં ૩૦મી માર્ચ સને ૧૯૧૯ ને રોજ સરકારી લશ્કરે પ્રજાપર ગોળીઓ ચલાવી ત્યારથી વીસ દિવસ સુધી હડતાલ પડી. દિલ્લીને સ્મશાન સમાન બનાવનાર સ્વામીજી હતા એમ તે વખતનો ચીફ કમિશ્નર માનતો હતો છતાં એણે ખીજા કેટલાયે શહેરીઓને ‘સ્પેશ્યલ કોન્સ્ટેબલ’ બનાવી અપમાન્યા. પણ સ્વામીજીને કાંઈ પણ કંથું નહિ. તા. ૧૦મી એપ્રિલે સ્વામીજીને પકડવા માટે વોરંટ નીકળ્યાની ખબર શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. પોલિસને પકડવામાં જરા પણ અડચણ ન પડે તે માટે સ્વામીજીએ તેમના ધરનાં દ્વાર રાત દિવસ ઉધાડાં રાખ્યાં. એ દિવસોમાં તેઓ એટલા થાકી ગયા હતા કે તેમને જેલમાં જવાથી આરામ મળ્યો હોત. ઉશ્કેરણીના બચંકર દાવાનળના વચ્ચે બે લાખ પ્રજાની પાસે અહિંસાવ્રતનું પાલન કરાવવું સુગમ ન હતું. પણ ધરપકડ ન થઈ.

પંજબના ગવર્નર ઓડવાયરને ખાતરી થઇ ચૂકી હતી કે પંજબમાં બંધી મદદ દિલ્લીથી મોકલનાર સ્વામીજી છે. ગાંધી તો કેવળ કાર્યપ્રણાલિ બતાવનાર છે પણ તેને અમલમાં મૂકનાર તો સ્વામી છે. લાલા દુનીચંદ પર સ્વામીજીએ એક પત્ર લખ્યો હતો કે જો લાહોરમાં જરૂર હોય તો હું આવું. એ પત્ર ગવર્નરના હાથમાં કાંઈ રીતે જવાથી તેમણે તે પરથી એવો ખાનગી હુકમ કાઢ્યો હતો કે “સ્વામીને અમૃતસર ન રોકતાં લાહોર આવવા દેવો અને ત્યાં એના હાથ પગમાં બેડીઓ નાંખી, બજારોમાં ફેરવી જોઈમાં લઈ જવો. આખા શહેરમાં મશીનગતો ખડકી દેવી અને બે હજાર હથિયારખંડ લશ્કરને બજારોમાં રોન ફરતા કરી દેવા. શ્રદ્ધાનંદને એવી સખત રીતે અપમાનિત કરવો કે લોકોના હૈયાં કાંપી ઉઠે.” સ્વામીજીને જરૂર ન જણાયાથી તેઓ લાહોર ન ગયા અને આ રીતે બીજી વખતે પણ જોઈનાં દ્વાર બંધજ રહ્યા.

દિલ્લીના ચીફ કમિશ્નરપર વાઈસરાય અને સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે શ્રદ્ધાનંદને પકડવા દબાણ કર્યું પણ ચીફ કમિશ્નરે જવાબ આપ્યો કે દિલ્લીને ખુનામરકીમાંથી અને, સરકારને બદનામીમાંથી બચાવી લેનાર તો શ્રદ્ધાનંદજી છે. માટે હું તેમને કેદ નહિ કરી શકું. વિન્સેન્ટે જ્યારે ખૂબ આગ્રહ કર્યો ત્યારે ચીફ કમિશ્નરે રોકડું પરખાવ્યું. જો સ્વામીજીને પકડવા હોય તો દિલ્લીનો વહીવટ થોડા દિવસ માટે હિંદી સરકારેજ હાથમાં લઈ લેવો.

વળી ભણકારા વાગ્યા. સીમલામાં કેટલાક નેતાઓ હવા ખાવા ગયા હતા. સી. આઇ. ડી.ના ડાયરેક્ટર સર ચાર્લ્સ ફ્લીમસ્ટેડે રાવબહાદુર, ખાનબહાદુર અને વકીલ એવા ત્રણ નેતાઓને બોલાવી પૂછ્યું:—“શાંતિ કાયમ કરવા માટે શ્રદ્ધાનંદને પકડવા વિશે તમારો શો મત છે?”

ત્રણેએ જવાબ દીધો: “તેમ થાય તો કાંઈ વાંધો નથી.”

સર ચાર્લ્સ:—તો તમે બધા સરકારને તેમાં સહાય કરશોને ?

ત્રણે નેતાઓએ મુડી હલાવીને તેનો સ્વીકાર કર્યો. ઘેર બધને વકીલ સાહેબ વિચારવા લાગ્યા કે જે સ્વામીજીને પકડ્યાથી દિલ્હીની પ્રજા બળવો કરી મૂકશે તો શાંતિ સ્થાપવાની જવાબદારી આપણા માથે આવશે. વકીલે તેના સાથીઓને એ વિચાર જણાવ્યો. ત્રણે જણાએ પાછા જઈ સર ચાર્લ્સને કહ્યું:—હજુર, એક વાત કહેવાની અમે ભૂલી ગયા હતા. જે અધ્યાનંદને પકડવા હોય તો દિલ્હીમાં ન પકડતાં બહાર લઇ જઇને પકડજો નહિ તો દિલ્હીમાં રમખાણ થશે.”

સર ચાર્લ્સે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. ત્રણે નેતાઓ ઉદાસ થઇ પાછા ફર્યા. તે વખતે પણ ધરપકડ ન થઇ.

દિલ્હીની પોલિસે હુકમ કાઢ્યો કે અધ્યાનંદે દિલ્હીની બહાર ન જવું. છતાં સ્વામીજી નહેરૂના આમંત્રણને માન આપી સને ૧૯૧૯ની તા. ૮ જૂને પ્રયાગ ગયા. અલીગઢ સુધી છુપી પોલિસે પીછો લીધો પણ ગિરફતારી ન થઇ.

અમૃતસરની મહાસભાના સ્વાગત-સભાપતિનાં પદનો સ્વામીજીએ સ્વીકાર કર્યો એટલે મહાસભાનું કામ ચાલ્યું. પણ મહાસભા ભરતી અટકાવવા માટે સ્વામીજીને પંજાબમાંથી દેશનિકાલ કરવાની અફવા ફેલાઈ પણ સ્વામીજી ગવર્નર સર એડવર્ડ મેકલેગનને મળ્યા અને અફવા શાંત થઇ એ પછી ‘અક્ષા’ પત્રમાં જે મુખ્યલેખો માટે સ્વામીજી પર મુકદ્દમો ચલાવવાની પેરવી થવા માંડી પણ એમ્સફર્ડની સરકારે કાંઈ ન કર્યું.

બ્રહ્મદેશની મુસાફરીએ સ્વામીજી ગયા અને રંગુન પહોંચ્યા એટલે ત્યાંના ગવર્નર સર રેલ્ફનાઈડ કેડોર્કે લોર્ડ એમ્સફર્ડ પાસેથી સ્વામીજીને પકડવાની આજ્ઞા માંગી એ આજ્ઞા પત્ર બ્યવહારથી કોઈ દેવી પંખીએ સ્વામીજી વાકેફ કર્યા. સ્વામીજીને એક માસ સુધી બ્રહ્મદેશમાં ધૂમ્યા. માંડલે, મ્વેઓ, મોલમીન, પેગુ, પ્રોમ, મચીન અને

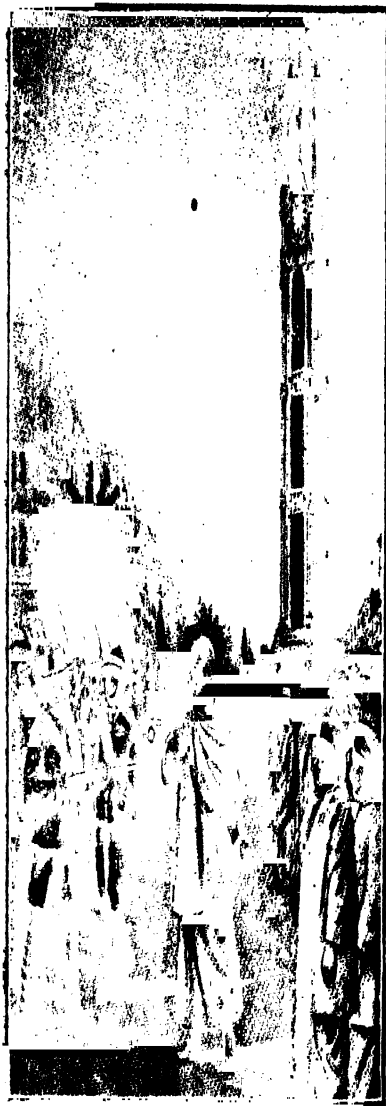
ગવર્નરના કુમ્પ “મેમિયો”માં સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતા વિશે ભાષણ કર્યા. રંગુનની ઇદગાહની સભામાં ૨૫૦૦૦ માણસોની ગંજવર મેદિની જામી. દરેક સ્થળે સ્વામીજી સાથે ડેપુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર અને બે સબ ઇન્સ્પેક્ટરો રહેતા હતા. પણ અહિંદેશની યાત્રા દરમિયાન એક પાંદડું પણ ન હાલ્યું. પણ સ્વામીજીના ગયા બાદ જ લોકો સ્વામીજી સાથે જોડાયા હતા તેમને સરકારે પંજવવા માંડ્યા.

સને ૧૯૨૧માં અમદાવાદ ખાતે મળેલી કોંગ્રેસમાં ભાગ લઇને સ્વામીજી મુંબઈ ગયા. ત્યાં રહી દસ દિવસમાં ૩૦ ભાષણો કર્યા તે પછી અકોલા, અમરાવતી વગેરે સ્થળોએ જઇ લોકોને વૈદિક સ્વરાજ્ય અને મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતાનું રહસ્ય સમજાવ્યું. ત્યાંથી દિલ્લી ગયા અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના દિલ્લી ખાતેના આગમન વખતે હડતાલ પડાવવા માટે હિંદુ સભા તરફથી જાહેરાતો સ્વામીજીએ ચોઢાવી પંડિત માલવીયાજીને તાર કર્યો કે ગૌમાંસ ખાનાર યુવરાજને શું મેહો લઇને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી તરફથી તમે પદવીદાન કરવા બોલાવો છો આમ છતાં સ્વામીજીને પકડ્યા નહિ પણ આખરે જેલ યાત્રાનો ઉન્નવલ દિવસ આવી પહોંચ્યો હિંદુ જાતિના સંગઠન માટે અહિંસા અને અંત્યજનેદારની શાંત ચળવળ કરી રહ્યા હતા ત્યાં શીખોની બહારે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

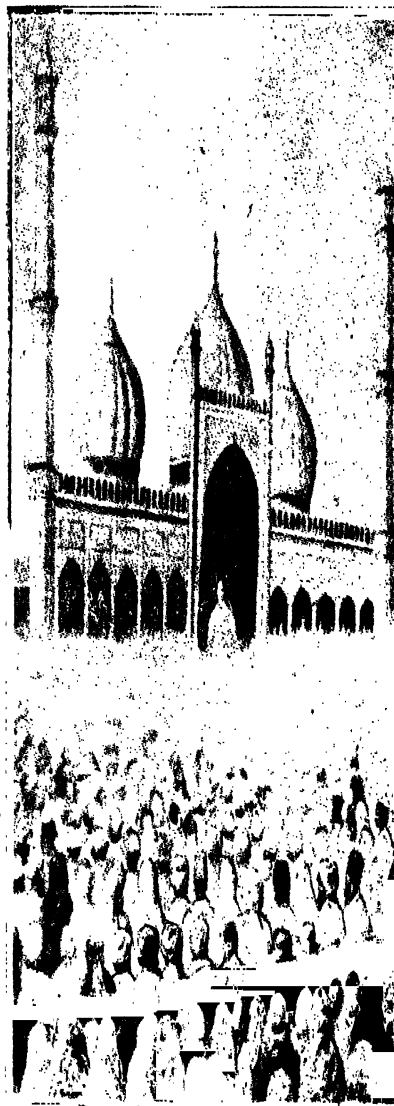
(૧૩)

શીખોની બહારે

બ્યારે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના ફૂંકાય છે ત્યારે ધર્મ અને સંપ્રદાયોમાં પણ સુધારણાના શંખ ફૂંકાય છે. જાગૃત થએલી શીખ પ્રજાએ એક તરફ બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની કોશિશ અને બીજી તરફ ગુરુદ્વારાઓનો કબજો લેવાની લડત પણ ઉપાડી સને ૧૯૨૨માં ‘ગુરુકા બાગ’ની લડત શરૂ થઇ સરકાર એ બાગના મહંતના પક્ષમાં

૭ ગાળીઓ સામે ઝાતી.

૮ જુમામસીદમાં શ્રદ્ધાનંદજીની વાઝેઝ.

નં. ૯

મલકાના સાથે સહભોજ.

નં. ૧૦ સ્વામી સત્યાનંદજી જેમની પર મુરલીમે હુમલો કર્યો હતો.

હતી. અકાલીઓ સામા પક્ષે હતા. સ્વામીજી ‘ગુરુ કા બાગ’માં થએલા અત્યાચારોની તપાસ માટે અમૃતસર ગયા. ત્યાં તેમણે શીખોને કહ્યું કે તમારી પડખે અમે સૌ છીએ. સ્વામીજીનું હૃદય શીખોપર થતા સરકારી અત્યાચારોથી રડી ઉઠ્યું. સ્વામીજીએ શીખોને ખૂબ મદદ કરી અને અકાલી તખ્ત પરથી શાંત સત્યાગ્રહની પ્રશંસાનું ભાષણ કર્યું. તેથી સરકારે તેમને તા. ૧૧-૯-૧૯૨૨ ને રોજ સાંજના ૫-૩૦ વાગે પકડી અમૃતસરની જેલમાં મોકલી આપ્યા. તે પછી તેમના પર કલમ ૧૧૭, ૧૪૩, ૧૪૭ અને ૧૦૯ મુજબ કેસ ચાલ્યો અને છેવટે તા. ૫ મી ઓક્ટોબરે મેજિસ્ટ્રેટે ૧૧૭ મી કલમ મુજબ એક વર્ષના અને ૧૪૩ મી મુજબ ૪ માસની સાદી કેદની સજા ફરમાવી ત્યારે સ્વામીજીએ કહી દીધું કે મેં મારા એક મિત્રને કેટલાયે દિવસ પર જણાવ્યું હતું કે “જો મેજિસ્ટ્રેટને નોકરીની પરવાહ નહિ હશે તોજ તે મને છોડી મુકશે. વળી મને ઝાંઝામાં ઓછી એક વર્ષની સજા જરૂર થશેજ.” સ્વામીજીને અમૃતસરની જેલમાંથી મિયાંવલીની જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. જેલ જીવનનાં મુશ્કેલીભર્યાં તેમણે અનુભવ કર્યો. પંજાબના ગવર્નર સર એડવર્ડ મેન્સેલેને સ્વામીજીની જેલમાં મુલાકાત લીધી. સ્વામીજીની તે વખતે ઘણી વધી ગઈ હતી.

ગવર્નર:—સ્વામીજી, તમારામાં કાંઈ ફેરફાર નથી થયો ?

સ્વામીજી:—આપની જેલમાં મેં હજમત નથી કરાવી એટલેજ ફેરફાર થયો છે.

ગવર્નર:—તમને અહીંયા ઠીક પડે છે ને ?

સ્વામીજી:—મને દરેક સ્થળે ઠીકજ પડે છે.

એ માંબળી ગવર્નર પોતાની હેટ પર હાથ લગાવી જતા રહ્યા.

તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બરે દરરોજના નિયમ મુજબ ૧૨ વાગે સ્વામીજી ઉપનિષદની કથા વાંચી સંભળાવતા હતા એટલામાં જેલરે આવીને સ્વામીજીને જણાવ્યું કે સ્વામીજી, હવે આપ છૂટા થયા છો.

સ્વામીજી:—હું કાલે જામશ.

જેલર:—દસ મિનિટથી વધુ આપને હવે જેલમાં રાખી શકાય તેમ નથી.

સ્વામીજી:—આજની મારી કથા પૂરી કરીને બધા બાઇઓને મળીનેજ જઇશ. શાંતિ પૂર્વક કથા સમાપ્ત થઇ અને સ્વામીજીને વૃદ્ધાવસ્થાના કારણ નીચે સજનો વખત પૂરો થતાં પૂર્વે મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

જેલમાંથી છુટતી વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે મને જેલમાંથી નીકળતી વખતે સારું લાગ્યું ન હતું. સ્વતંત્રતા બહુ પ્રિય અવસ્થા છે અને એની પુનઃપ્રાપ્તિથી આનંદ થવો જોઇતો હતો. સ્થૂલ દષ્ટિવાળાને માટે તો જેલમાં મનુષ્ય પરતંત્ર જણાય છે પણ મેં જેલના એકાંતનો લાભ લઇ આત્મચિંતનનો આનંદ લીધો હતો. એની સરખામણીમાં જેલની બહાર નીકળ્યા પછી દેશસેવકો અને ધર્મસેવકોને અપ્રસન્ન કર્યા વિના સ્વતંત્ર નહિ રહી શકું. ખેર ! આપણી અવસ્થાઓ આપણને આધીન નથી. ”

જેલની આંતરિક વ્યવસ્થા વિષે સ્વામીજીનો સામાન્ય અભિપ્રાય એવો હતો કે હાલની જેલોમાં મનુષ્યો સુધરતા નથી પણ જેટલી બદીઓ બહાર છે તેટલી અને તેથી પણ વધુ બદીઓ એ બંદીખાનાઓમાં ફેલાયલી હોય છે.

એ વખતે અસહકાર અને ખિલાફતની લડત પૂર જોશથી હિંદમાં ચાલી રહી હતી. સ્વામીજીએ અને ચળવળમાં સારો ભાગ લીધો અને ખિલાફત કમિટિના પ્રમુખ પણ બન્યા. થોડા વખતમાં ખિલાફતનો મામલો પતી ગયો અને મલબાર, ગુલબર્ગ વગેરેમાં મુસ્લીમોની નાદીરશાહી ચાલી.

(૧૪)

મોપલા હત્યાકાંડ.

ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં મલબારમાં રોમાંચ ઉભાં કરે એવો એક હત્યાકાંડ મોપલા મુસ્લીમોએ વ્યવસ્થિત રીતે મોટા પાયા પર કર્યો.

તેમણે સરકારની સામે બળવો ઉઠાવીને થોડાક દિવસો માટે મજબૂરમાં મોપલા રાજ્ય કરી નાંખ્યું એ પછી હિંદુઓને મુસ્લીમ બનાવવાનું કામ એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર લઇને શરૂ કરવામાં આવ્યું એ હત્યાકાંડનો અંત હિંદુ ગુરખાઓની સંગીતોએ આણ્યો. જરાક શાંતિ થતાં બુદ્ધમના એ ખડેરામાં ધુમીને પોતાની વૃદ્ધ આંખોએ હિંદુઓના આત્મભોગો જોવાને એ બધા સંન્યાસી એ વિભાગોમાં જઈ પહોંચ્યા અને જે કુવામાં હમરો હિંદુઓનાં શબ પડ્યાં હતાં તે જોયો. એ કુવો હિંદુઓનાં લોહી, માંસ, હાથ પગ વગેરે અવયવોથી ઠૂસી ઠૂસીને ભરી દેવામાં આવ્યો હતો. સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદ એ દૃશ્ય જોઇને બોલી ઉઠ્યા:—“ આગ્રામાં મુસ્લીમ ખાદશાહે દાંપત્યપ્રેમના સ્મારકરૂપ જે તાજમહેલ બંધાવ્યો છે તે તો ફક્ત એકજ છે પણ ધર્માધ મુસ્લીમોએ દ્વેષ તથા અત્યાચારના સ્મારક રૂપ હજરો તાજમહેલ સ્થળે સ્થળે ઉભા કરી દીધા છે. પરમાત્મા તેમના પાપેની ક્ષમા આપે, અને હવે તેમને એવી સદ્બુદ્ધિ આપે કે જેથી ભવિષ્યમાં તેઓ બાપાં પાપ ન કરે. ” એ પછી તેમણે ત્યાં શુદ્ધિ સંગઠનનું કામ શરૂ કર્યું.

(૧૫)

હિન્દુધર્મનો વીરન્દશક.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને લાગ્યું કે હવે પડિ-લેખરામનું કાર્ય પૂરું કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેમને વિચાર થયો કે હિન્દુમત્તિ સર્વનાશનાં ઉર્મરે આજે ઉભી છે. એક તરફ આંતરિક અનેસામાજિક મડાને સીધે તેનો હાસ થઈ રહ્યો છે. અંત્યજને ધીમે ધીમે બળ, કળ અને પ્રલોભનથી પરધર્મમાં વટલીને બીજાઓને પણ વટલાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. અધશ્રદ્ધાપૂર્ણ મુસ્લીમો સંગઠિત સ્વરૂપમાં કુરાનનો સદેશ પહોંચી દેવાને કમર કસીને મોઢું ફાડી ઉભા છે. પાદરીઓની મીઠી જીભોમાં પણ અંદર હળાહળ વિષભર્યું છે. હિંદુસમાજના દ્વાર ‘વોટર ટાઇટ’ છે. તેમાંથી નિકળી જવાય ખરું, પણ પાછા પેસી ન શકાય.

અંત્યજ્ઞેનો ઓછાથો, અવાજ અને આકાર દેખાતાં અમડાઇ જવાની માન્યતા હિંદુઓમાં ધર કરી રહી છે બીજી બાજુએથી આગાખાન જેવા કુખેરોના ધનથી અને પ્વાળ હસન નિઝામીના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નોથી લાખો હિંદુઓને મુસ્લીમ બનાવવાના પેતરા રમાય છે. હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્યના ધેનમાં દેશના રાષ્ટ્ર નેતાઓ ખરી સ્થિતિને ન સમજતાં અવળે માર્ગે જઈ રહ્યા છે. મુસ્લીમ પ્રજા સંગઠિત છે અને હિંદુ પ્રજા નિર્જળ, સંગઠન વગરની અને સતત હાસવાળી છે તેથી નિર્જળ અને જળવાનની દોસ્તી બહુ ન નભે; અને નભે તો મુસ્લીમોમાં હિંદુઓને સમાઇ જવું પડે. તેથી સરખા ગુણુશીલવાળામાં ઐક્ય થોડય છે. એ સૂત્રને અમલમાં મૂકવાના ઇરાદાથી સ્વામીજીએ હિંદુ સંગઠનનું કામ અંત્યજ્ઞેધ્વાર અને શુદ્ધિ એ બે દિશામાં આરંભ્યું. અંત્યજ્ઞેને શાળાઓ, કુવા અને મંદિરોમાં બીજા હિંદુઓ સાથે બાગ લેવાને એક મનુષ્ય તરીકે હક છે એ લડત તેમણે ખૂબ જોરથી ચલાવી. કેંગ્રેસદ્વારા અંત્યજ્ઞેદ્વારતા ઠરાવો કરાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. કેંગ્રેસને સૂચવ્યું: “દરેક મહાસભાવાદીએ પોતાને ત્યાં અકેક અંત્યજ્ઞેને નોકર તરીકે રાખવો.” એમણે પોતે તો તેનો અમલ ક્યારનોયે કર્યો હશે.

૧૯૨૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં કેટલાક મુસ્લીમોએ મુલતાનના હિંદુઓને લૂટ્યા અને માર્યા. વળી શીખોના ગુરદ્વારા અને હિંદુઓના મંદિરોને બ્રહ્મ કરી ધર્મગ્રંથો બાળ્યા. આવી ઘટનાઓની બીજે ધણે સ્થળે આવૃત્તિઓ જોઇને અમૃતસર ખાતે જલીયાંવાળા બાગમાં એક જાહેર સભામાં સ્વામીજીએ ‘શુદ્ધિ અને સંગઠન’નો શંખ ડુંકરો અને કાશીમાં સને ૧૯૨૩ માં હિંદુ મહાસભાનું મોટું અધિવેશન કરવાનો નિર્ણય થયો. સ્વામીજીએ ગામે ગામે ફરીને હિંદુ મહાસભાના કાર્યમાં જોડાવા માટે હિંદુઓને ઉત્સાહિત કર્યા.

મલકાના પ્રકરણ

સન ૧૯૨૩ ના આરંભમાંજ તેમણે મલકાનાઓની શુદ્ધિનું કાર્ય આરંભ કરી દીધું હતું. મલકાના પ્રાયઃ ક્ષત્રિય હતા. કેટલાક સૈકા પહેલાં મુસલમાનોના બીષણ અસાચારોથી તેમણે કંઈક અંશે મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, પરંતુ હિન્દુ ધર્મને કદિ છોડી દીધો નહોતો. તેમનાં નામ પણ હિન્દુજ હતાં. તેમનાં રૂપ-રંગ અને રહેણી કરણી હિન્દુઓનાંજ હતાં. કોઈએ ચોટલી કપાવી નહોતી. દેવતાઓની પૂજા તથા હિન્દુઓના રીત-રિવાજો પણ તેમણે છોડ્યા ન હોતા. સામાન્ય રીતે તેઓ પોતાની જાતવાળાઓ સિવાય કોઈ મુસલમાન સાથે વિવાહ કરતા ન હતા; પરંતુ વિવાહના અતે મુસલમાન કાજને સવા રૂપિયો આપવામાં આવતો હતો. અને તેમાંથી ચાર આના વિવાહ કરાવનાર બ્રાહ્મણને મળતા. કેટલાક ખત્રાની અધમ રીતનું પણ પાલન કરતા હતા. પરંતુ આટલી વાત સિવાય બાકીની સધળી રીતે મલકાનાઓ હિન્દુઓનાજ રિવાજો પાળતા હતા. સેંકડો વર્ષ પીતી જવા છતાં તેઓમાં હિન્દુધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ તથા વિશ્વાસ અચલ રહ્યા હતા. ધણી સમયથી તેઓ ધ્રુષ્ટી રહ્યા હતા કે હિન્દુ ભાઈઓ તેમને શુદ્ધ કરીને પોતાનામાં મેળવી લે. સન ૧૯૨૨ ના ડિસેમ્બરમાં ક્ષત્રિય મહાસભાનો આગરામાં વાર્ષિકોત્સવ હતો, તેમાં તેઓને પોતાનામાં મેળવી લેવાનો ઠરાવ પાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઠરાવને આધાર લઈ ૧૯૨૩ ના જાનેવારી માસમાં હિન્દુધર્મમાં પરમ શ્રદ્ધા રાખવાવાળા, તેમજ મનુષ્ય માત્રને તે ધર્મનો લાભ, સુખ અને શાંતિ પહોંચાડવાની અભિલાષાવાળા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ મલકાના રાજપૂતોની પ્રાચીન ધર્મમાં રહેલી શ્રદ્ધા ઉપર મોહિત થઈ જઈને તેમની શુદ્ધિનો ઝંડો પોતાના હાથમાં ઉપાડી લીધો, અને ભારતીય શુદ્ધિસભા સ્થાપિત કરીને તેની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ કરી. આ કાર્ય કરવામાં એક બાજુથી આર્યસમાજના સ્વયંસેવકોની સેના લઈને મહાત્મા હંસરાજ તથા

ખીજી બાજુથી સનાતન ધર્મના ઉપદેશક મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગિરિધર શર્મા, પંડિત ચંદુકલભૂષણ વગેરે પોતપોતાની મંડળી લઈને પહોંચી ગયા. મુસલમાન પત્રકારો તથા લેખકો પ્રથમ એવું માનતા હતા કે મલકાનાઓએ પૂર્ણ રીતે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારેલો નથી. વ્યવહાર-વર્તાવમાં પણ તેઓ અધિક રીતે હિન્દુઓજ હતા, મુસલમાન ન હોતા. પરંતુ જ્યારે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ તેઓની શુદ્ધિનું કામ ઉપાડ્યું ત્યારે મુસલમાન મોલવાઓએ તેની વિરુદ્ધ જળારો ખળભળાટ મચાવી દીધો અને મલકાનાઓને પૂરા મુસલમાન બનાવી દેવા માટે સઘળી રીતના પ્રયત્નો કર્યા. ગાંધીપક્ષના લોકો પણ શુદ્ધિની હીલચાલ તરફ શક ભરી નજરે જોવા લાગ્યા. પરંતુ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી તથા તેમની સાથે કામ કરનારા અન્ય સજ્જનો પોતાના કાર્યમાં સફળ થયા અને અનેક હજાર મલકાના રાજપુતો મુસલમાની રીતિનો ત્યાગ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને હિન્દુધર્મમાં પુનઃસંપૂર્ણ રીતે સ્થિર થઈને પોતાની જાતિમાં મળી ગયા. ૧૯૨૪ના શ્રાવણ માસમાં કાશ્મીમાં મળેલી હિન્દુ મહાસભાએ પણ મલકાના રાજપુતોની શુદ્ધિનો ઠરાવ પાસ કરી દીધો. આથી આ કાર્યમાં ઘણી મોટી સહાયતા મળી ગઈ. મલકાનાની શુદ્ધિના કામથી નિવૃત્ત થયા પછી સ્વામીજી વિશેષે કરીને હિન્દુમંડળ તથા અછૂતોદ્ધારના કાર્ય પાછળ લાગી ગયા. ખ્વાજા હસન નિજમી તથા તેમના અનુયાયીઓએ હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવવા માટે જે મોટું ષડ્યંત્ર રચ્યું હતું, તે સ્વામીજીના જીજ્ઞાસામાં આવતાજ તેમણે નિજમીનો “દાષ્ટએ ઇસલામ” નામની ચોપડીનો હિન્દી ભાષામાં અનુવાદ છપાવીને તે વિષયમાં હિન્દુઓને સાવધાન બનાવીને તેઓને આત્મરક્ષા અર્થે સંગ્રહિત થવા પ્રોત્સાહિત બનાવી દીધા.

વાઈકોમ સત્યાગ્રહ.

સને ૧૯૧૫માં મલખારમાં મોપલા લોકોએ વટલાવેલા તથા અન્ય રીતે દુઃખી કરેલા હિન્દુઓની સહાયતા અર્થે સ્વામીજી મલખાર-મયા, ત્યાં કેટલોક સમય તેમની કીંમતી સેવા બજાવ્યા પછી વાઈ-

કામ સત્યાગ્રહના મામલામાં લાગ લેવાંગયા, અને જે જાતોને અછૂત સમજવામાં આવતી હતી તેનું અછૂતપણું દૂર કરાવવા માટે ઘણો મારી શ્રમ ઉઠાવ્યો. આ બંને કાર્ય માટે સ્વામીજીએ હજારો મૈત્રીની મુસાફરી કરી.

(૧૭)

મારામારી ન કરો.

મથુરામાં દયાનંદ શતાબ્દિ ઉજવાઈ ત્યારે પ્રમુખ સ્વામીજી હતા. પૂર્ણા-હુતિને દિવસે તા. ૨૧-૨-૨૫એ કેટલાક આર્યયુવકો અને મથુરાના ચોખાઓ વચ્ચે ચક્રમક ઝરી. એ વિષેના ખબર પડતાં સ્વામીજી પ્રત્યંક દંડ લઇને કેટલાક સાથીઓ સાથે તોફાનના સ્થાનપર જઈ પહોંચ્યા. સ્વામીજીની મુખમુદ્રા તદ્દન શાંત અને ગંભીર હતી. તેમણે યુવકોને કહ્યું; ‘બધા યુવકો અહીંથી પાછા ફરો. પણ જે તમારે મારામારી કરવીજ હોય તો હું આ સ્થાને ઉભો રહું છું. પછી બંને મારા માથા પર પથરાઓ પડે અને લોહી નીકળે.’ આથી બંને પક્ષના લોકોની વેર લેવાની વૃત્તિ શાંત પડી. હિંદુઓની આ ચક્રમકને મુસ્લીમોએ જુદોજ અર્થ કર્યો અને રસભેર ચર્ચા કરી. પણ સ્વામીજી તો કોઈપણ ભોગે મારામારી અટકાવવાજ માંગતા હતા.

(૧૮)

જાન જેખમમાં

ગાંધીપક્ષને લાગ્યું કે ઐક્યની ખડી કરેલી ધમારત પડી બાંગે છે. મુસ્લીમોન અગ્નયખી લાગી કે હવે તો હિંદુસમાજનાં દ્વાર ખુલ્લાં થયાં. હવે આપણી દાળ નહિ ગળે. અંત્યજે મુસ્લીમ નહિ બને અને વટલેલા મુસ્લીમો હિંદુ બનશે. જેથી મૈલવીઓના ખોફ (ગુસ્સા)નો પાર ન રહે. મુસ્લીમોએ અંગાળામાં હુલ્લડો શરૂ કર્યાં. લાહોર, પેશાવર, સહરાનપુર, અને રાવળપીંડીમાં રમખાણો મચ્યાં. કોઈ કોઈ સ્થળે હિંદુઓએ પણ પોતાનો પ્રભાવ દેખાડ્યો. સ્વામીજી આ દાવા-નળમાં અડગ અને નિર્ભીક થઇને કામ કર્યું ગયા. હિંદને ખુણે ખુણે

ફરીને તેમણે બ્રહ્મચર્ય, શુદ્ધિ, અંત્યજ્ઞેદારના સંદેશા દેવા માંડ્યા. એમનો પ્રાણ દર ક્ષણે જોખમમાં રહેવા લાગ્યો. હિંદુઓ અને આર્યજનતાને તેમના પ્રાણુની ચિંતા રહેવા લાગી. અજમેરના મલ્લોએ સ્વામીજીને કહ્યું કે અમે આપના રક્ષણ માટે આપની પાસે રહેવા માંગીએ છીએ. સ્વામીજીએ કહ્યું કે “હું એ રીતે મૃત્યુથી બચવા માંગતો નથી. મેં મારું જીવન ઇશ્વરને ખોળે ધારેલું છે. જેનો અનંત હાથવાળો રક્ષક દર સ્થળે મોજીદ છે તેની રક્ષા માટે એ હાથવાળાની આવશ્યકતાની નથી.”

એજ અરસામાં સ્વામીજી ગુજરાતમાં આવ્યા. નવસારી પાસે “સુપા”માં સંવત ૧૯૮૦ના માઘ સુદ ૧૩ (૧૮-૨-૨૪) ને રોજ હરિદ્વાર ગુરુકુલની શાખાની સ્થાપના તેમના હાથે કરવામાં આવી. સ્વામીજીએ નવસારી, સુરત, ભરૂચ, અને સુગાઇમાં બાપજો પણ કર્યાં. સુગાઇમાં History of Assassins માંની અપ્રકટ વાંતાને જાહેરમાં મુકીને ખ્યાલ હસન નિઝામી, આગાખાન અને મુસ્લીમોનું કપટ ઉઘાડું પાડ્યું. આ બધાં કાર્ય તેઓ પ્રાણુની પરવાહ કર્યા વગર કર્યે જતા હતા. છેલ્લેલી રામાયણની કથા ટંકારા ખાને દયાનંદ ગતઃખિદ કિસવ ઉપર કહીને પાછા ફરતાં તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીને મળવાને સાબરમતી આશ્રમમાં ગયા હતા. મહાત્માજીને તેમણે કહ્યું કે “મારો જન લેવાની ધમકીના પત્રો આવે છે. પણ હું તો ઇશ્વરને શરણે છું. તેની ઇચ્છા વગર એક તણખડું પણ હાલતું નથી. મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી મારું કાર્ય કરવાનું બાકી હશે ત્યાં સુધી કોઇ મારો વાળ વાંકો કરી શકે તેમ નથી. એમજ થયું. તેઓ સિંહની માફક વિશાળ અને બલ્ય કાયા સાથે હિંદમાં ધ્રુમતા રહ્યા ત્યાં સુધી કોઇની મગદુર નહતી કે તેમની પર આક્રમણ કરે. એ પછી જાણીતા મૈલતી તાજમહમ્મદની વિવાહિતા પુત્રી અશ્વગરી બેગમે દિલ્લી જઇને વૈદિક ધર્મની દીક્ષા લઇ શાંતિદેવી નામ રાખ્યું. એથી એ બાઇના પતિએ સ્વામીજી અને બીજા કેટલાકો પર કેસ માંડ્યો. લાંબી મુદતે કેસ ચાલ્યા ચાલેતું પરિણામ સ્વામીજીના પક્ષમાં આવ્યું.

મૃત્યુંજય શ્રદ્ધાનંદ.

મોતની આગાહી

સ્વામીજી બંગાળાની યાત્રા કરીને દિલ્હી ગયા. મુસાફરી દરમ્યાન શરદી લાગવાથી તેમને ન્યુમોનીયા લાગુ પડ્યો તેઓ ડો. અન્સારીની સારવારમાં હતા. તેમને એ બલા મુસ્લીમ ડાક્ટરપર ખૂબ વિશ્વાસ હતો. ૭૧ વર્ષની વયનું વૃદ્ધ શરીર થયું હતું છતાં તેઓ એ વ્યાધિ સામે નિડરતાથી લઢયા અને આખરે સાજા થતા ચાલ્યા. સ્વામીજી વ્યાધિને વશ કરનાર હતા. તેમના શરીરમાં હર્નિયા, હરસ અને સળેખમ એવા ત્રણ વ્યાધિઓ ધર કરીને પડ્યા હતા છતાં આત્મબળ વડે તેઓ શરીરને ટકાવી રહ્યા હતા અને સમુદ્રના પ્રચંડ પ્રવાહની માફક પ્રવૃત્તિઓ કર્યે જતા હતા.

ન્યુમોનીયા મટ્યા પછી સ્વામીજીમાં અદ્ભુત ફેરફાર દેખાયો. તેમને બચ્ચકારા વાગી રહ્યા હતા કે મોત નજીક છે. મૃત્યુના થોડાક દિવસો પર પોતાના પુત્ર પં. ઇન્દ્રજીને બોલાવીને સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘આ શરીરનું હવે કાંઈ નકકી ન કહેવાય. હું ભાગ્યેજ જીવું, પણ તમે એક કામ જરૂર કરજો. મારા ઝોરડામાં આર્યસમાજના ઇતિહાસની સામગ્રી પડી છે. તેને સાચવીને રાખજો અને સમય મેળવીને જરૂર ઇતિહાસ લખી નાંખજો. એક બીજી વાત કહી દઉં. ઇતિહાસ લખતી વખતે તેમાં મને Spare (માફ) ન કરતા. મેં માટી માટી ભૂલો કરી છે. તમને ખબર હશે કે હું શું કરવા માગતો હતો અને કંઈ તરફ વળી ગયો.’ આટલું કહેતાં કહેતાં તેમનું દીલ ભરાઈ આવ્યું અને આંખો બંધ કરી લીધી.

ડો. સુખદેવ:—સ્વામીજી, હવે આપની તખ્તીયત સારી થતી જાય છે અને ધરૂં છું કે બે દિવસમાં આપને રોટલી ખાવા આપી શકીશ.

સ્વામીજી—આપ બધા એમ કહો છો. પણ મારું શરીર હવે સેવાને યોગ્ય રહ્યું નથી. આ રોગી શરીરથી હવે દેશનું કલ્યાણ થઈ

શકે તેમ નથી. હવે તો અંતરમાં એકજ ઇચ્છા છે કે બીજો જન્મ લઈને નવીન શરીરથી આ જીવનનું કાર્ય પૂરું કરું.”

અલિદાનના એ દિન પૂર્વે વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ પં. દીનદયાલુ શર્માજી સ્વામીજીને મળવા ગયા હતા. સ્વામીજીએ અશક્ત છતાં જરાક ઉઠીને તેમનો સત્કાર કર્યો અને વાતચીત થવા લાગી.

પં. દીનદયાલુજી (સ્મિત કરીને)—સ્વામીજી, મારાથી પં. માલવીયાજી એક વરસે ઉમરમાં મોટા છે અને તેમનાથી આપ એક વરસે મોટા છો. હજી અમારે ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે. તો આપ આટલી જલ્દી મોક્ષની તૈયારી કરવા કેમ મંડી પડ્યા? પણ હવે તો આપ સાગ્ન થઈ જશો.

સ્વામીજી—પંડિતજી, હું આ કળિયુગમાં મોક્ષની ઇચ્છા નથી રાખતો. હું તો એટલુંજ ઇચ્છું છું કે આ ખોળાયું જલ્દીને નવું ધારણ કરું. હવે આ શરીરથી સેવા થઈ શકે એમ નથી. ઇચ્છા છે કે ફરી આજ ભારતમાં જન્મ લઈ શુદ્ધિ દ્વારા જાતિ અથવા દેશની સેવા કરું.

દેહાન્તના એક દિવસ અગાઉ સાયંકાલે સ્વજન પરિજનો તેમની પાસે બેઠા હતા. સ્વામીજીની ધર્મપુત્રી શાન્તિદેવી (અશ્વગરી બેગમ) પણ પાસે બેઠી હતી. લાલા દેશબન્ધુએ સ્વામીજીને પૂછ્યું કે ડોક્ટરો કહે છે કે આપની તબીયત સારી થતી જાય છે. આપને પણ તેવોજ અનુભવ થાય છે ને ?

સ્વામીજી—ડોક્ટરો ગમે તે કહે પણ મને આત્માનો એજ શબ્દ સંભળાઈ રહ્યો છે કે હવે આ શરીર ઉપયોગનું નથી. હવે હું જવાને માટે તદ્દન તૈયારી કરીને બેઠો છું.

આ રીતે તપસ્વી સ્વામીજીની આંતરદષ્ટિ આહુતિના સમયની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

મૃત્યુ દિવસ.

તા. ૨૩ ડિસેમ્બર ૧૯૨૬નો દિવસ હતો. સ્વામીજીએ માંદગીપછી તે જ દિવસે જરાક ખેરાક ખાધો હતો. બપોરે ઉઘાડીને ઉઠી શૌચાદિથી

નિવૃત્ત થઇને તકીયાએ અઢેલીને બેઠા હતા. એટલામાં અબ્દુલ રશીદ નામનો મુસ્લીમ સ્વામીજીના બર્નમેસીયન રોડ પરના એ મકાન પર જઇ પહોંચ્યો અને સ્વામીજીને મળવાની ઇચ્છા બતાવી. સેવક ધર્મ-સિંહે સ્વામીજીના અશક્તિના કારણે તે મુસ્લીમને થોડા દિવસ પછી આવવાનું કહ્યું. આ રકઝક ચાલતી હતી તે સ્વામીજીએ સાંભળી અને પેલા મુસ્લીમને અંદર લઇ આવવાને નોકરને કહ્યું. અબ્દુલ રશીદે જઇને કહ્યું મારા શેકને તમારી સાથે કાંઇક ધાર્મિક ચર્ચા કરવી છે.

સ્વામીજી:—ભાઇ, તમારી દુઆથી જલ્દી સાજો થઇ જાઉં એટલે વાતો કરીશું.

પાતકીનું હૃદય લોહી પીવાને ધક્ક-ધક્ક કરી રહ્યું હતું. તેના હોઠ સૂકાઇ રહ્યા હતા. તેણે પાણી માગ્યું. સેવક પાણી આપીને ગ્લાસ મૂકવા બીજા ખંડમાં ગયો એટલે ખૂનને જોઇતી તક મળી. ઠંડે પેટે એણે રિવોલ્વર બહાર કાઢી. સામે તકીયાને અઢેલીને સિહવત્ સ્વામીજી બેઠા હતા. એક ક્ષણને માટે બંનેની આંખો મળી.

ધન્ય ક્ષણ !

ઓ હો ! તે ક્ષણ કેટલા મહત્વની હતી ! એક ક્ષણમાં વિચારોના પ્રવાહે કેવુંયે રૂપ લઇ લીધું હશે ! સત્કાર માટે પુષ્પ-માળા સાર પુલ તોડવાને લોકોને મના કરનાર અહિંસક સાધુ સામે પિશ્ચાય રિવોલ્વર લઇને ઉભો હશે ત્યારે શું સ્વામીજી તેને જોઇને ગુસ્સે થયા હશે કે ગળગળા થઇ ગયા હશે ? ના. તેઓ તો પોતાના નિર્બળ શરીરદ્વારા પણ દધીચિ માફક દેશ, ધર્મ અને જાતિની સેવા કરવાને તૈયાર હતા. તેમને તો પોતાને હાથે ઉગાડેલા વૃક્ષમાં રુધિર સીંચી દેવાની આ તક મળી હતી. સ્વામીજી જે જ્ઞાનથી આ દુનિયામાં આવ્યા હતા અને રહ્યા હતા તેથી બમણી જ્ઞાન અને સોગણ માનથી તેઓએ જવાની તૈયારી કરી હતી. એ ક્ષણોમાં સ્વામીજીના મનમાં શા શા વિચારો રમી રહ્યા હશે તેની જો જાણ

થાય તો જીવન અને મૃત્યુની સમસ્યા સમગ્ર. એ ક્ષણોની કલ્પના અદ્ભુત છે, તેની ભાવના જ આર્થજાતિના જીવનમાં પ્રાણ ફૂંકી દેવાને પૂરતી છે. એ ક્ષણો સંસારના ઇતિહાસમાં કદી નહિ જૂથાય ? ક્ષણો વીતી ગઈ. આ વિશ્વબંધુત્વના યુગમાં, દેશમાં અહિંસાના પૂજારી ગાંધીજીની હાજરી છતાં એક સાધુ પુરુષનું ખૂન રેડાયું. ચાર ગોળીબાર થયા, અને સ્વામીજીનો અમર આત્મા પ્રણવળપ કરતો બીજમની માફક ઉત્તરાયનનો સૂર્ય થતાં, જીર્ણ પિંજરછોડાને ઉડી ગયો. સ્વામીજીના સોળ વર્ષથી અંગરક્ષક બનેલા સેવક ધર્મસિંહે ખુની પાસેથી રિવોલ્વર ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ખુનીએ તેની પર પણ ફાયર કર્યો એટલે ગોળી જલ્દીમાં લાગવાથી તે લોહીલુહાણ થયો. ગડબડ સાંભળી સ્વામીજીના સેક્રેટરી અને શિષ્ય સ્નાતક ધર્મપાલ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. અને ગુરુકુલમાં કુસ્તીના દાવપેચો શીખેલા તેનો ઉપયોગ કરીને તેમણે આંટી મારી ખુનીને પાડી નાંખી તમચાવાળો હાથ પકડી રાખી તેની છાતી પર ચઢી બેઠાં. અડધા કલાક સુધી ધમપછાડ ચાલુ રહી. લોહીલુહાણ હાલતમાં ધર્મસિંહ લથડતો લથડતો વરંડામાં ગયો અને ખુમો મારી. સ્વામી ચિદાનંદજી, પં. ઇન્દ્રજી વગેરે બેગા થયા અને તે પછી અરધા કલાકે પોલિસે આવીને ખુનીને રાષ્ટ્રકલ સાથે કબજે લીધો.

શોકમાં ડૂબેલું હિંદ.

સ્વામીજીની કતલના સમાચાર વિદ્યુતની માફક દેશને ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યા. જોણે સાંભળ્યું તે હેમતાઈ ગયા. યુલાઓ પરથી તવીઓ ઉતારી લેવાઈ. બોજન કરતાં કરતાં થાળી મુકીને લોકો ઉભા થઈ ગયા. વિદ્યાર્થીવર્ગ પુસ્તકો પડતાં મૂકી બહાર નીકળ્યે. દુકાનો પર તાળાં ઠોકાઈ ગયાં આર્યકુટુંબોની અશ્રુધારા અને નિસાસાથી વાતા-વરણ ઉનું થઈ ગયું. ગુરુકુલના સ્નાતકો ગુરુકુલના રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે જે આચાર્ય-પિતાને ચરણે ૩. ૩૦૦૦૦ ની ગુરુદક્ષિણા ધરવાના હતા તે વિધિ પૂરી થાય તે પૂર્વે તા. ૨૪ મીના સત્તારના સાડ

તથા વાગે આ અલિદાનના સમાચાર ત્યાં જઈ પહોંચતાં દૃશ્ય હૃદય-
ભેદક થઈ પડ્યું. એ ગુરુકુલ તો સ્વામીજીનું કુટુંબ ! પિતાનું મૃત્યુ
તેના ૭૦૦ ધર્મપુત્રોને ન રડાવે ? જેની મીઠી છાંય હૂર રહ્યાં રહ્યાં
પણ અનુભવાતી હતી તે આજે જગતમાંથી હૂર થયા છે એ જાણીને
તે અલ્પચારીઓએ કેવું કારમું રુદન કરી મૂક્યું હશે ? પણ તે તો
સિંહના બચ્ચાં હતા. તેમને તો સ્વામીજીએ યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર
વખતે ગળથુથીમાં સ્વાપંજી અને અલિદાન પાયાં હતાં. તેમની આગળ
આચાર્ય દવાનંદ અને પંડિત લેખરામના મૃત્યુમંત્રો મુકાઈ ગયા
હતા. એટલે તેઓ તો આ આચાર્યના વીરત્વબર્યા અલિદાનનાં દર્શન
કરવાને દિલ્લી જઈ પહોંચ્યા.

તા ૨૫ મીના નાતાલના દિવસે સ્વામીજીનું શ્રી સરધસના
આકારમાં કાઢવામાં આવ્યું. મનુષ્યના ઉત્તરેલા સમુદ્રની વચ્ચે રાજ-
સિંહાસનપર એકેલા સ્વામીજીનું શ્રી કાંઈ કહેવાને તલ્લી રહ્યું હોય
એમ જણાતું હતું. શહેનશાહોનાં કેટલાયે સરધસો અને પાયદસ્તો
આ પાયતામ દિલ્લીમાં નીકળ્યાં હશે. પણ શહીદ શ્રદ્ધાનંદનું સરધસ
તો ઇતિહાસને પાને અમર રહેશે. દિલ્લીના મુગલ બાદશાહો તેમની
કબરમાં પડ્યા પડ્યા આ બહો લાખથી ઉમરાતી જનતાનું સરધસ
જોડને ધર્યાં કરી રહ્યા હશે. પીળી ઘોતોવાળા અલ્પચારીઓ, ઉઘાડાં માથા
અને ખુદ્દા પગોવાળા શીખો, છત્રરહિત થએલા અંત્યજ્ઞે, સંરક્ષક
જતા બેભાંગળા બનેલા હતાશ હિંદુઓ, કારી ધાથી ઘેલી બનેલી
ગ્રામ્ય જનતા, ગંભીર ચહેરે ચાલતો સ્ત્રી વર્ગ અને પોલિસ ફોર્સ તે
સરધસમાં ચાલતાં હતાં. એક દિલ્લીમાં બીજું દિલ્લી સમાપ્ત ગયું હતું.

ચિતાને ભેટ.

સ્મશાનભૂમિમાં ચન્દનની ચિતા ખડકાઈ. બધા શરીર યોગ્ય રીતે
તેની ઉપર મુકાયું. વૈદિક વિધિથી અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર થયો. અગ્નિની
જવાળાઓ વીંટળાઈને સ્વામીના શરીરની રક્ષા-રાખ કરી રહી.
તેજના પુંજ અને પુણ્યપ્રકોપના અવતારરૂપ શ્રદ્ધાનંદ અને અગ્નિદેવ !

અને મિત્રો ભેટ્યા ! સર્વે વૈ પૂર્ણ સ્વાહા ॥ યમુતા તટે ધણીયે
ચિતાઓ મંડાઈ હશે. પથ આ દશ્ય અદ્ભુત હતું. મસ્માંતં શરીરમ્ ।
ધર્મશાઓ, અને ઉચ્ચ સંસ્કારી આત્માઓ કહે છે કે આ પ્રસંગેજ
સ્વામીજીને અમર બનાવ્યા, મૃત્યુબંધ બનાવ્યા. સ્વામીજી મરતાં
મરતાં હિન્દુ જાતિને અમરતવનો સંદેશ દેતા ગયા કે “ અને પુન-
ર્જન્મમાં વિદ્યાસ છે. હું ફરી ભારતમાં જન્મ લઈને શુદ્ધિ
તથા સંગઠન દ્વારા દેશ અને જાતિની સેવા કરીશ ! ”

લાલાજીની ગર્જના.

૨૬ મી ડિસેમ્બરને દિવસે સ્વામીજીના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર પછી
શોકાતુર હૃદયોની મેદિની ભરાયલી છે. લાખોની સંખ્યામાં માતાઓ
અને તેમનાં બચ્ચાં હુસકાં લઈ રહ્યાં છે. સીસકાર સિવાય ત્યાં બીજો
અવાજ નથી સંભળાતો. હઝારો હૃદયો રડી રહ્યાં છે. જે નેતાની
આગેવાની તો આ સૈન્ય જઈ રહ્યું હતું તે વીર નેતાની ગેરહાજરી
હૃદયને રડાવે છે. લાલા લજ્જપતરાય ગૌહત્તીની પ્રતિષ્ઠામાં ન જતાં
દિલ્લીમાં આ પ્રસંગે હાજર છે. તેમને માથે હિન્દુ જનતાની લાગણીને
ચોગ્ય માર્ગે વાળવાની જવાબદારી છે. તેઓ એ દિવસની સભામાં
ગરજ ઉઠે છે:—

આજે ત્રણ દિવસ થયાં ૨૪ કરોડ હિન્દુઓમાં હાહાકાર થઈ
રહ્યો છે. કોઈ પિતાપુત્રના સંબંધથી, કોઈ ગુરુશિષ્યના સંબંધથી
અને કોઈ સંસ્થાના સંબંધથી ગુરુ અધ્યાનંદને નામે આંસુ વહાવે
છે. હિન્દુજાતિ સૌથી મહાન વીર સંન્યાસીના નામ પર આંસુ
વહાવી રહી છે. સ્વામીજીનું મૃત શરીર મારી આંખો આગળ રમી
રહ્યું છે. તે અવાજ કરીને કહે છે કે મહાન આર્ય જાતિએ રડવું
ન જોઈએ. આર્યો રોતા ન હતા. એ ખરી વાત છે. સ્વામીના મૃત્યુ પર
વિલાપ ન હોય. એના અસ્થિમાંથી તો એક એવું વૃક્ષ ઉગશે કે
જેની ડાળીઓ આકાશ પહોંચશે. જરા સપુર કરશે તો આપણે
અતાવી ઈશ્વર કે ખૂની પોતાની ધારણામાં બૂલ્યો હતો. યમુના મૈયા

સ્વામીજીની ભરમને બંને ધસડી જાય પણ શુદ્ધિના સનાતન મેરને નહિજ તાણી શકે. આર્યજાતિ નથી મરવાની. સ્વામીજીનું મૃત્યુ તો જીવન અને પ્રગતિનું એધાણુ છે. હું આજે આહ્વાન નથી આપતો પણ એટલું સાફ સાફ કહી દઉં છું કે સ્વામીજીને હણીને વેદ-ધર્મની જડમૂળ ઉખેડવાની ધારણા રાખનારાઓ ભૂલ્યા છે હજી તો હિન્દુજાતિના પેઢી દર પેઢીઓ જન્મશે અને શ્રદ્ધાનંદના સ્તવનો ગાતી ગાતી હિન્દુ માતાઓનાં સ્તનમાંથી શુદ્ધિનાં ધાવણો ધવશે અને ધર્મ પર પ્રાણુનાં બલિદાન દેશે.”

મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનો આદર્શ ફાંસીને માંચડે.

ખૂની અબ્દુલ રશીદે પોલીસને જીખાનીમાં કહ્યું કે “ શુદ્ધિની હીલચાલ તરફ મને તિરસ્કાર હોવાથી હું સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, પંડિત માલવીયા અને લાલા લજપતરાયને મારી નાંખવાની તક જોયા કરતો હતો. તે માટે મેં થોડા વર્ષો અગાઉ અફઘાનિસ્તાનની મુસાફરી કરી હતી અને પત્નીને તલાક (છુટા છેડા) આપી દીધા હતા. કારણ કે હું જાણતો હતો કે મારે બવિખ્યમાં આવું પવિત્ર (1) કામ કરવાનું છે. મારો ધર્મ ફરમાવે છે કે હવે હું અહિસ્તમાં જમીન વગેરે”

અબ્દુલ રશીદ ! આજ સુધીમાં તારા જેવા હજારો મુસ્લીમો અનેક ધર્મોમાંથી ખૂન કરીને અહિસ્તમાં જમીન બેઠા હશે અને હવે તો ત્યાં ખૂનજ બીડ થઈ ગઈ હશે ! પણ પરમાત્મા તો ન્યાયી છે. એને ત્યા તો બેદબાવ નથી.

ઉપલા સ્પષ્ટ એકરાર પછી મૌલાના(!) મહમદઅલી જેવા સલાહકારોની સમજવટથી ખૂનીએ પ્રથમ ગાંડો ચવાનો ઢાંગ કર્યો અને પછી તે છોડીને એમ કહ્યું કે “ મેં ખૂન કર્યું જ નથી પણ સ્વામીના શબ આગળ મને લઈ જઈને પરાણે ઉભો કર્યો હતો. ”

એ પછી ખૂનીને ફાંસીની સજા થઈ. પણ મુસ્લીમોએ આતતાયીને બચાવવાને માટે મોટું ફંડ એકઠું કરી હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી. ત્યાં સજા કાયમ રહ્યાથી પ્રીવીકાઉન્સિલમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના ધારાશાસ્ત્રીને રોકીને અપીલ કરી. ત્યાં પણ સજા

કાચમ રહી. એટલે ના. વાઇસરાયપર હજારો મુસ્લીમોની સહી સાથે એક ક્ષમાયાચના પત્ર મોકલવામાં આવ્યું. પણ તે નામકારે સળ માફ ન કરી.

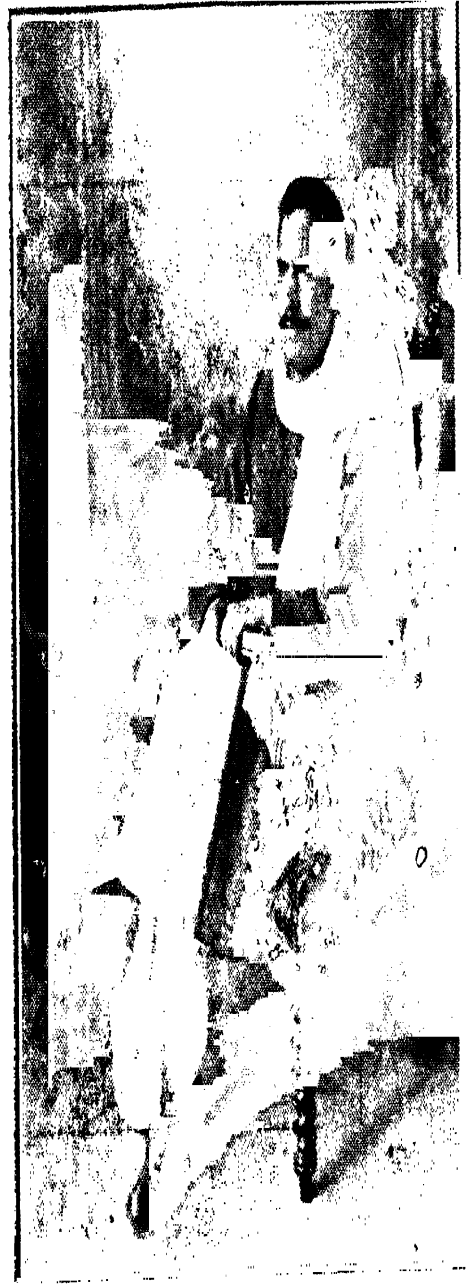
તેથી અને ખૂનીને અંબાલાની જેલમાંથી દિલ્લી ખાતે લઇ જઇ તા. ૧૪-૧૧-૨૭ ને રોજ સવારના ૮ વાગે સેન્ટ્રલ જેલમાં ફાંસી દેવામાં આવી અને એ રીતે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનો આદર્શ ફાંસીએ ચઢ્યો. જેલની બહાર આશરે ૫૦૦૦૦ મુસ્લીમો ખૂનીની લાસને ખાસ બંદગી માટે જુમા મસીદમાં લઇ જવાને એકઠા થયા. પણ સરકારે જેલની સામેના કબ્રસ્તાનમાં દફનાવવાનું જણાવ્યું; મુસ્લીમોએ હુલ્લડ કરીને જેલના કંપાઉન્ડના દરવાજા તોડી નાંખ્યાં; અને લાસને ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું. તેઓના ધમારને રોકવાને પોલીસ નિષ્ફળ નીવડી અને હુલ્લડખોર મુસ્લીમોએ ચાવડા બગ્ચાના હિંદુ-વેપારીઓના વિભાગમાં દાખલ થઇ હિંદુઓને મારવા અને દુકાનો લુટવા માંડી. લગભગ ૫૩ હિંદુઓ ધાયલ થયા, અને એક મરણ પામ્યો. સરકારે ૧૧૦ જણાને પકડી ફેલાકને છોડી દીધા.

આર્ય સંસ્કૃતિના આદર્શરૂપ સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના આદર્શરૂપ અબ્દુલ રશીદ શહીદ બનાવ્યા. બાદ એ ખૂનીને બચાવવા માટે મુસ્લીમ નેતાઓએ અને પ્રજાએ જે ધમપછાડા માર્યા, પેગંબરો પર થતાં હુમલા માટે પેગંબર-વશ-ગણાને કાયદો ઘડાવ્યો અને છેવટે ખૂનીની ફાંસી વખતે મુસ્લીમ સંગઠનને થોડોક પરિચય આપી સરકારના કાયદા અને હિંદુઓના અસ્તિત્વને પડકાર કર્યો એ સર્વ બાબતો સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરાવે છે કે મુસ્લીમ અને હિંદુઓ વચ્ચે ધર્મયુધ્ધ છેડાઇ ગયું છે. સરકાર તટસ્થ રહી છે. જો તે ધારે તો મુસ્લીમ ગુંડાપણાને કાબુમાં લાવી શકે તેમ છે. આ ધર્મયુધ્ધને અને બંને કામોમાંથી એક પણ કામ હિંદુ છોડીને ચાલી જવાની નથી. પણ આ સંઘર્ષનો અંત ત્યારે જ થશે કે જ્યારે હિંદુઓ બાયલાપણું છોડીને વીર-મર્દ બની સ્વરક્ષણ માટે તૈયાર થશે, અને મુસ્લિમો ધાર્મિક અધઘ્રક્ષાને છોડી હેવાનીચતને ત્યાગશે.

નં. ૧૧

કન્યા શ્રાવણ

નં. ૧૨ પં. ઇન્દ્રજી, બેચો સ્વામીજીના પુત્ર છે.

નં. ૧૩

ચિનાતે બેઠા.

* શ્રદ્ધાનંદજીની સંવત્સરી *

આર્ય મહાસભા.

આર્યો સંવત્સરી જીવીજ રીતે ઉજવે, અને તર્પણ પણ અનેરાં કરે. શ્રદ્ધાનંદજીના સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ ૬૩૦ આર્ય વીરોનાં રુધિરથી તર્પણ થયા બાદ તા. ૩ જી નવેંબરથી ચાર દિવસ સુધી સાર્વદેશિક સભાનો મહોત્સવ (આર્ય મહાસભા) દિલ્હી ખાતે મહાત્મા હંસરાજજીના પ્રમુખ-પણા નીચે ખૂબ શાંતિથી ઉજવાયો. ૧૫૦૦૦ આર્ય નરનારીઓનો ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. બરેલી વગેરે રથોની માફક દિલ્હીના કમિશનરે પણ મહાસભાનું નગર કીર્તન અટકાવ્યું. ઉપસ્થિત આર્યોએ સત્યાગ્રહ કરવાની પ્રબલ ઈચ્છા બતાવી. પણ આર્યનેતાઓએ એ જોસને વશ રાખીને અવસ્થિત રીતે રચનાત્મક કાર્ય કરવા માટે ૧૦૦૦૦ સ્વયંસેવકો અને સહાયક ફંડમાં રૂ. ૫૦૦૦૦ એકઠા કરી પછી સત્યાગ્રહ ઉપાડવાનો અને સરકાર અને મુસ્લીમ જનતાને સ્પષ્ટ ચેતવણી આપવાના ઠરાવો પસાર કરાવ્યા. વીર શ્રદ્ધાનંદજીની દલિતોદ્ધાર, શુદ્ધિ, સંગઠન, જન્મની જ્ઞાતિનો ભંગ, વગેરે પ્રવૃત્તિઓને અમલમાં મૂકવાનું મહાસભાએ બીડું ઝડપ્યું. સૌથી મહત્વના કાર્યની દિશા તરફ બાઈ પરમાનંદજી મહામહાને દોરી ગયા. તેમણે બતાવ્યું: આર્યસમાજને આત્મશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. તેથી જન્મની જ્ઞાતિ અને પેટા જ્ઞાતિઓનો નાશ કરી દઇને કર્માનુસાર વર્ણ માનીને તદનુસાર લગ્ન અને ભોજન વ્યવહાર થવાં જોઇએ. ઉપલા મતલબનો સ્પષ્ટ ઠરાવ પસાર કરાવી તેમાં દરેક આર્ય-સમાજને આદેશ કરવામાં આવ્યો કે આર્યસમાજનો તેજ સભ્ય કે અધિકારી રહેવા જોઇએ કે જે ગુણ કર્માનુસાર વર્ણને માનીને તેને અમલમાં મૂકે. આ કાયેસે જે મહત્વના પ્રસ્તાવો પાસ કર્યા છે અને તેને અમલમાં મૂકવા મૂકાવવા જે અપૂર્વ ઉત્સાહ દેખાડ્યો છે તે જોતા સ્વામીજીની સંવત્સરી સ્વર્ગસ્થના ઉત્સાહ અને કાર્યને દીપાવે તેવી રીતે ઉજવાઈ છે. બ્યાખ્યાનમાં લાલા લખપતરાયજીએ જણાવ્યું કે હું અત્યારે આર્યસમાજનો સભ્ય નથી. પણ મારો આત્મા અને હૃદય આર્યસમાજની સાથે છે. જે દિવસે મને લાગશે કે આર્યસમાજ પર અસહ આપત્તિ આવી પડી છે તેજ દિવસે હું અન્ય પ્રવૃત્તિઓ છોડી દઇને એક અદના સભ્ય થઈ સમાજની

દરેક પ્રવૃત્તિમાં શામેલ થઈશ. વીર શાંતિદેવીએ : (પૂર્વની અશગરી યેગમે) નેસદાર વાણીમાં જણાવ્યું કે:—“આર્યો, હજી મુધી તમે મુસ્લીમોનાં કાવતરાને શોધી કાઢવા માટે સરકારને વીનવો છો ? તમે એની શોધ જાતે કરો અને ગુનેગારોને યોગ્ય શાસન કરો.” આ મહોત્સવમાં કોલેજ અને ગુરુકુલ પાર્ટીઓ એક થઈ. પં. નેકીરામ સર્મા અને પંડિત માલવીયાજીએ જણાવ્યું કે આ કોંગ્રેસ એકલા આર્યસમાજીઓની નહિ પણ સમસ્ત હિંદુજાતિની છે. આ રીતે સ્વામીજીની સંવત્સરી શહીદોના રૂઢિરના તર્જણથી, આર્યસમાજની બે પાર્ટીઓની સમાધાનીથી, હિંદુજાતિના રક્ષક તરીકે આર્યસમાજને કીર્તિ મેળવી ‘રક્ષક’ પદ ધારણ કર્યાથી, જન્મની જ્ઞાતિનો ત્યાગ કરી સાચા વર્ણાધ્યક્ષધર્મપર પહોંચી શકવાના કોંગ્રેસના આદેશથી, અત્યજોદ્ધાર અને શુદ્ધિની પ્રબલ હીલચાલથી, અને જરૂર પડ્યે ધર્મની વેદિપર હજારો સ્વયંસેવકો આર્ય સત્યાગ્રહને રસ્તે હોમાઈ જવાને તૈયાર થવાના ઉત્સાહથી ઉજવાઈ છે. આર્ય શહીદોની સંવત્સરી એવીજ રીતે ઉજવાય.

સ્વામીજીના પ્રિય શ્લોકો.

उद्धरेदात्मनात्मान मात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मनाजितः ।

अनात्मानस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥

(ભગવદ્ગીતા)

અર્થ—આત્મશક્તિથી પોતાની ઉન્નતિ કરવી. પોતાને પતિત ન થવા દેવો; કારણ કે આત્માજ મિત્ર છે અને તેજ શત્રુ પણ થઈ શકે છે. જોણે પોતાના આત્માને જીત્યો છે તેનોજ આત્મા મિત્ર થાય છે. પણ અનાત્મા માટે પણ તે શત્રુવત્ વિરોધી થાય છે.

સાહિત્યસેવા.

પ્રિય ભગિની

સૌ. કૌમુદી દેવી (જ્યોત્સનાદેવી.)

જન્મ.

પોપ વદિ ૧૫,
મંવત ૧૯૬૩.
તા ૧૪-૧-૨૧

ધ્યારે સુમન ! સુંદર અનુપમ, ઝમતે કિસ ડાલમેં;
હા ! કયા લિખા વિધિને તુમ્હારે પુણ્ય પાવન ભાલમેં.
લહરા રહે થે કિસ લતામેં, કિસ મનોરમ કુંજમેં;
સુપમા તુમ્હારી છા રહી, અલિપુંજકે નવગુંજમેં.
પર નિહર માલી તુમ્હેં હા, આજ ચુનકર લે ચલા;
સૂની હુધ વેલી નવેલી, દુઃખ દૂના દે ચલા.
કોઇ ન હૈ, જગમેં ન હોવે, લક્ષ્ય જો ઇસ કાલકા;
ફિર જી સખે ! મત ભૂદના, તુમ હાલ ઇસ પ્રિય ડાલકા.

-ચંદ્રકાંત (શ્રીનિધિ)

અકાલ

અવસાન.

અપાડ સુદિ ૩,
મંવત ૧૯૮૩.
તા. ૨-૭-૨૭

સદ્ગત વહાલી બેન કૌમુદી !

ગુજરાતી હસ્તલિખિત માસિક “આર્યદેવી” ના તંત્રી અને ગુજરાતના કેટલાક જાણીતા સ્ત્રી ઉપયોગી માસિકોની લેખિકા ઉપરાંત આર્યભાષા (હિંદી)ના ‘પ્રભાત’ પત્રના મહિલા સંસારની સંપાદિકા તરીકે તે સાહિત્ય દેવીની પૂજા કરી; સ્વામી મજ્જાનંદજી આપણી કુટુંબ નૌકાના ન્યોતિ સ્તંભ હતા અને તેમના લેખો તથા ઉપદેશોના આપણા ઘરમાં થતા સ્વાધ્યાયથી તારો ચવિત્ર આત્મા ઘડાયો હતો; સંસાર નૌકાનું સુકાન હાથમાં ઝાલ્યું ત્યારે પણ એજ સંન્યાસીની તથા આર્યરક્ષા સમિતિના પ્રધાન નારાયણ સ્વામીની શુભાશીષો તારા પર ઉતરી હતી; સ્વામીજીના મૃત્યુ સમયનાં પ્રત્યક્ષ અંતિમ દર્શન વખતે તેજ અમુ સારી આપણા આખા કુટુંબ તરફથી તર્પણ કયું હતું; અંગ્રેજ ભાષામાં મુખર્થ યુનિવર્સિટીના મેટ્રિકના અભ્યાસ ઉપરાંત પંજબ યુનિવર્સિટીની પ્રાજ્ઞ, વિશારદ, અને શાસ્ત્રીની પરીક્ષા પ્રસંગે આર્યસંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલાં શાસ્ત્રો, દર્શનો અને ઉપનિષદોનું સતત અધ્યયન હૃદયમાં તેં જતાયું; વિદ્યાર્થી જીવન દરમ્યાન અત્યંતજોષ્ઠારમાં સક્રિય ફાળો આપી સમાજ સુધાર અને વૈદિક વર્ણવ્યવસ્થા ચરિતાર્થ કર્યા; નમ્રતા, સરલ સ્વભાવ, પ્રસન્નમુખ, ભકિતભાવ, આજ્ઞાકિતપણું, આર્યસિદ્ધાંતો પર અટલ બદ્ધા, જીવન ધ્યેય તરીકે Life light, અને love તારામાં હતાં; માતૃપિતાની વહાલસોઈ પુત્રી, અમ બંને ભાઈઓની સ્નેહાળ બેનડી અને પતિની આદર્શ પત્ની તું હતી; તારે માટે ગુજરાત અને ઉત્તર હિંદને જન્મ-વલ્લ ભાવિની આશા હતી; તને કઠિન કર્મની ફરજોત્તાનું જ્ઞાન હતું; સંસ્કૃત-માત્રા શરૂ કરવા માટે ભાથું બાંધવાની તૈયારી કરતાં કરતાં પૂરા ૨૧ વર્ષ વીત્યા ન હતાં ત્યાં તો કૂર કરાલ કાલે તને ઝડપી લઈ તારી આત્મિક ન્યોતિ-કૌમુદીને પરમાત્માની ન્યોતિમાં વિલીન કર્યાથી તું શું કરવા માગતી હતી અને શું કરી શકતે તે બધું ભાવિના જ ગર્ભમાં દાટી દીધું; આજ તારા જીવી સુશીલ ભગિનીના અમર આત્માને સ્મરણાંજલિ તરીકે આ “સાહિત્ય સેવા” અર્પણ કરું છું.

દિનેશ ત્રિવેદી.

(સ્વર્ગસ્થ બેન કૌમુદીએ જીવનદીપ ઓલવાતી વખતે બેલાનદશામાં પશુ નીચેનાં બે લાજનો તુટક તુટક અવાજે ગાયાં હતાં. એ બંનેમાંથી સ્વર્ગસ્થના સાહિત્ય-જીવનનો અને સાહિત્ય પ્રીતિનો અચ્છો લાસ વાચકને થશે. લેખક.)

(૧)

કર લે સિંગાર, ચતુર અલખેલી,
સાજન કે ધર જના હોગા.
મિટ્ટી ઓઢાવન, મિટ્ટી બિછાવન,
મિટ્ટીસે મિલ જના હોગા.
નહા લે, ઘે લે, સીસ ગુંથા લે,
ફિર વહાસે નહીં આના હોગા.

(૨)

હે.....માતાનો નિર્મળ નેહ
દિકરીને લાડ લડાવે એહ... ..હે.
રોતાં છાર જોઈ એને, આંસુડાં આવે નયને;
ગીતડાં ગાધ લગાડે લેહ.....હે.
માતા રાખે રંગે રસપૂરમાં, રનેહે લે સંતાનને ઉરમાં;
વરસાવે મીઠી વાણી મેહ.....હે.
બાપુના રાજ્યે ન સમાયે, માતાના રેંટીયામાં માય;
ઝહાલી માનો એવો દેહ.....હે.

શ્રદ્ધાનંદજીની સાહિત્યસેવા.

સત્ય કે સૌન્દર્યના તત્વનું કલ્પનાયુક્ત ઉચિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય.—૨૧. ખખરદાર.

સમાજસુધારકો, રાજદારી પુરુષો અને નીતિવિદો સાહિત્યનો પોતપોતાના ઉદ્દેશોની પૂર્તિમાં એક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે. કવિઓ અને લેખકોની માફક ‘સાહિત્ય’ એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. તેમ છતાં સાહિત્યને સાધન તરીકે માનીને પણ જે સેવા તેઓ કરે છે અને ફાળો આપે છે તે સાહિત્યની એક રસ-સામગ્રી થઈ રહે.

છે. એ સામગ્રીમાં વિવિધ રંગોની, અનુભવોની અને પ્રતિભાની છાંટ હોય છે; અને સાહિત્યનો એક ગરવો ભાગ તેઓ બનાવે છે.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી (પૂર્વાશ્રમના મહાત્મા મુંશીરામજી) અને મહાત્મા ગાંધીજીની સાહિત્યસેવા બાબત પ્રકારની છે. સામયિક પત્રો બાંધણો, અને લેખોદ્ધાર આ મહાન પુરુષોએ સાહિત્યની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે એટલું જ નહિ પણ તેમની પ્રેરણાઓથી ખરા સાહિત્યકારોનાં દળ ઉત્પન્ન થયાં છે. સ્વામીજીની પ્રેરણાએ હજારો સાહિત્યસેવી અદ્વિત્યારીઓ પેદા કર્યા છે અને ગાંધીજીના આશ્રમ અને વિદ્યાપીઠમાંથી ગાંધીજીના પ્રેરણાઓથી સુંદર સાહિત્યસામગ્રી ગુજરાતને પૂરી પાડી છે.

લાલા મુંશીરામે નાનપણમાં મૌલવી પાસે ઉર્દુનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમની સ્મરણશક્તિ સારી હતી અને પર્યાયવાચી શબ્દો જોડીને તેઓ અન્વય બનાવી લેતા હતા. એમને એજ અવસ્થાથી ઇસ્વરકૃત દશ્યો, પ્રાચીન મંદિરો અને ખંડેરો જોવાં બહુ ગમતાં હતાં. તેમના કુમળા મન પર તુલસીદાસકૃત રામાયણની જખરી અસર હતી. તેઓ પાછળથી પોતાનાં લાંબણો અને લેખોમાં તુલસીના દુહા ચોપાઇનો વારે વારે ઉપયોગ કરતા હતા. હાઇસ્કૂલમાં તેમણે બીજી ભાષા તરીકે ફારસી લીધી હતી. આ એમની સાહિત્યસેવાનાં બીજા અભ્યાસ પૂરો થયા પછી અને વકીલાત કરતા હતા તે અરસામાં એમણે મહર્ષિ દયાનંદ રચિત “સૂત્યાર્થ” પ્રકાશ”નું અધ્યયન કરીને આર્યસમાજનું પ્રચારકાર્ય કરવા માંડ્યું. સ્વામી દયાનંદજીના પુણ્યપ્રભાવે મહાત્મા (લાલા) મુંશીરામે વૈદિકધર્મ અને વૈદિકસંસ્કૃતિના પાલન તથા પ્રચાર માટે પ્રવૃત્તિ આદરી. પ્રવૃત્તિની નોંધ માટે તેમણે ડાચરી રાખી હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૬ના અરસામાં આર્યસમાજના કાર્ય માટે જે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થઇ રહ્યો હતો તે લેખદ્વારા પ્રકટ થવા લાગ્યો અને પરિણામે કેટલાંક સામયિક પત્રો પ્રકટ થયાં.

લાલા મુંશીરામ-પત્રકાર તરીકે

એ સમયમાં જલધરથી લાલા મુંશીરામ જિજ્ઞાસુએ “ સદ્ધર્મ પ્રચારક ” નામનું સાપ્તાહિક પત્ર ઇ. સ. ૧૮૮૯ના એપ્રિલ માસમાં

પ્રકટ કર્યું. આ પત્ર આર્યસમાજમાં નવીન બાવને સીંચનાર હતું; અરુઆતમાં તે ફારસી લિપિ અને ઉર્દુ ભાષામાં નીકળ્યું. પણ મુંશીરામજીનો વિચાર એ પત્રને આર્યભાષા (હિંદી ભાષા)માં બદલી નાંખવાનો હોવાથી તેમણે ફારસી લિપિ રહેવા દધને ભાષાને સંસ્કૃતમય લખવા માંડી. આ રીતના નવીન પ્રયોગથી ઉર્દુના ભાષાશાસ્ત્રીઓ ટીકા કરવા લાગ્યા કે આ તો નવી ભાષા બનાવવાને મથી રહ્યો છે. પણ તેમણે ૧૮ વર્ષ સુધી એવી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અને છેવટે જાહેર કર્યું કે ચાલુ ૨૦૦૦ આહકોમાંથી જો કેવળ ૫૦૦ આહકો પણ હિંદી “સદ્ધર્મપ્રચારક”ના આહક થતા હોય તો ભાષા અને લિપિનો પલટો કરીને પત્ર પ્રકટ કરવાને હું તૈયાર છું. તેઓએ આહકો પર બદ્દા રાખીને પત્રપલટો કર્યો. પણ ૫૦૦ આહક ન થયા. છતાં ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખીને તેમણે તે ચાલુજ રાખ્યું. તેથી ૧૯૧૩માં આહકસંખ્યા ૨૫૦૦થી વધુ થઈ. જે વખતે ઉર્દુમાં “સદ્ધર્મપ્રચારક” પ્રકટ થતું હતું તે વખતનો ‘પ્રચારક’નો એક પણ અંક જોવાથી પત્રની વિશેષતા અને લેખન-શૈલી સમજી શકાય તેમ છે. એ પત્રમાં સ્ત્રીશિક્ષા પર જોર અપાતું અને પુરુષ તથા સ્ત્રીઓના સમાન અધિકારનું સમર્થન થતું. દર અઠવાડિયે એક વીરપુરુષનું જીવનચરિત્ર અપાતું હતું. સમાજના પૈસા-દાર પણ આચારહીન અધિકારીઓ પર એ પત્ર તીક્ષ્ણ ટીકા કરતું હતું. કડવા સત્યને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દેવું એ પ્રચારકના સંપાદકીય લેખોની વિશેષતા હતી. આ પત્રે પંજાબના આર્યજાતમાં સ્ફૂર્તિ પેદા કરી દીધી. લેખો અને જાહેરખબરોમાં અસ્તીલતાનો સર્વથા અભાવ હતો. આર્યભાષાના પત્રોમાં હિંદી “સદ્ધર્મપ્રચારક” ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું. પક્ષપાત વગર ધાર્મિક અને સામાજિક વિચાર રજુ કરવાના, શુદ્ધ ધાર્મિક રાજનીતિનો માર્ગ દેખાડવાના અને દેવનાગરી લિપિ તથા આર્યભાષાની ઉન્નતિ કરવાના તેના હેતુઓ હતા. મિજબોર બિલ્લાના ગુરુકુલ કાંગડીમાંથી તે પ્રકટ થતું હતું. આ સથળે મુંશીરામજીના લિપિ તથા ભાષા વિષેના વિચારો આપવા

નર્સરી એ. ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં ભાગલપુર ખાતે મળેલા ચોથા હિંદી-સાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખપદેથી તેમણે જણાવ્યું હતું:—

મેરા મન સાક્ષી દેતા હૈ કિ દેવનાગરી લિપિકા ભારતમે હી નહીં વરન સારે સંસારમે પ્રચાર હોના આવશ્યક હૈ. ઇસી:લિપિદ્વારા આર્યભાષા ખડી સુગમતાસે રીખી જ સકતી હૈ. બિના ઇસ લિપિકા ભાષા શિખનેકા સાધન ઔર આર્યભાષાકે શિક્ષણકા માધ્યમ (medium) બનાયે ભારતીય જનતામે સુશિક્ષાકા પ્રચાર નહીં હો સકતા. લિપિવિસ્તારપરિષદકે એક અંગ્રેજ ઉપપ્રમુખને અપને ભાષણમે કહા યા કિ દેવનાગરી લિપિ જૈસી દુસરી કોઇ સર્વાંગપૂર્ણ લિપિ નહીં હૈ; અતઃ સારે ભૂમંડલમે ઉસકા પ્રચાર હોના ચાહિયે. કલકત્તા હાઇકોર્ટકે જડજ સરકુદીનજીને કહા યા કિ ભારતવર્ષમે મુસ્લિમોંકે “કુરાને શરીફ”બી દેવનાગરી લિપિમે છપવાના ચાહિયે.

સ્વામીજી માનતા હતા કે ભારતની દરેક પ્રાંતીય લિપિ દેવનાગરીનું અપભ્રંશ છે. રાષ્ટ્રસંગઠન માટે રાષ્ટ્રભાષા હિંદીજ થઇ શકે હિંદી ભાષાને તેઓ આર્યભાષા કહેતા હતા. અંગ્રેજી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાના વિચારને તેઓ હસી કાઢી કહેતા:

અંગ્રેજી પઢે રાજનૈતિકગણુ અધિકાર પ્રાપ્ત કરનેકે લિયે અહરનિશ આસ્માન સિરપર ઉઠાયે રહતે હૈ. મૈં ઉન્હેં પૂછતા હું કિ સાહિત્યક્ષેત્રમે હમે પૂરી સ્વતંત્રતા હૈં. તો ફિર કયા કારણુ હૈ કિ હિંદી સાહિત્યકા બંડાર ખાલી પડા હૈ? હમારા સાહિત્ય ગંદે વિજ્ઞાપનોંસે ઔર અશલીલ લેખોસે કલંકિત હો રહા હૈ. ઉસકો કયોં નહીં ધોતે? પરભાષાકો રાષ્ટ્ર-ભાષા બનાનેસે સંસ્કૃતિ ભારતીય ન રહેગી. તબ સ્વરાજ્ય કિસ કામકા હોગા? ઋષિસતાન! અંગ્રેજીકો રાષ્ટ્રભાષા બનાનેસે ભારત-રાષ્ટ્ર રુમશાનહીં બરુમ તુલ્ય હોગા.”

આ પત્રે આર્યો અને પંજાબીઓમાં આર્યભાષાનો ધણો પ્રચાર કર્યો. કાંગડી ગુરુકુલના ઉત્સવ વખતે ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં ૪૦૦૦ હિંદી પુસ્તકો વેચાયાં. તેમાંના ૩૦૦૦ પુસ્તકો સ્ત્રીઓએ ખરીદ્યાં. આ રીતે સ્ત્રી કેળવણીને પણ ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. મહાત્મા મુંશીરામજીએ ગુરુકુલના આચાર્યપદેથી ગુરુકુલનાં પાઠ્યપુસ્તકો

(સાયન્સ, સંપન્નિશાસ્ત્ર વગેરેનાં) પણ હિંદી ભાષામાં બીજાઓ પાસે લખાવીને પ્રકટ કરાવ્યાં. આ પત્રને અંગે તેમણે એક “પુસ્તક બંડાર” પણ ખોલ્યો હતો. ગુરુકુલમાં મહાત્માજી રહ્યા ત્યાં સુધી “સદ્ધર્મ-પ્રચારક” પત્ર તેમના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતું રહ્યું.

૪ સ. ૧૯૧૭ માં સંન્યાસ દીક્ષા લીધા બાદ તેમણે “સદ્ધર્મપ્રચારક” નું સંપાદન મુકી દીધું, અને ધાર્મિક સ્વધ્યાય તથા “આર્યસમાજનો ઇતિહાસ” લખવા તરફ દષ્ટિ ફેરવી. ગુરુકુલમાંથી ત્રિદાય લીધી, તો પણ ગુરુકુલ તેમને છોડે તેમ ન હોવાથી તેમને પાછું ત્યાં જવું પડ્યું. ત્યાં જઈને ૪. સ. ૧૯૨૦ ના ૨૩મી એપ્રિલથી “શ્રદ્ધા” નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. કારણ કે તેમણે સંન્યાસ લીધા બાદ પોતાનું નામ “શ્રદ્ધાનંદ” રાખ્યું હતું. બ્રહ્મચર્યના પુનરુદ્ધારના વિષયો લખવા, નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય ત્યાં પ્રજ્ઞને સાવ-ચેત કરવી, દેવનાગરી લિપિદ્વારા અંગ્રેજી આલમને પણ સંન્યાસીના સંદેશ પઠવવા, માતૃભૂમિના પુરાતન આત્મિકત્વને જાગૃત કરવું, સંસારની બંધી ધટનાઓને શ્રદ્ધાની કસોટીએ ચઢાવવી: વગેરે મુખ્ય ઉદ્દેશો આ પત્રે રાખ્યા હતા. સ્વામીજીએ એ પત્રમાં કેટલાક વિચારો જણાવ્યા હતા. તેનું દોહન આ સ્થળે આપી દેવાથી તેમની પત્રકાર તરીકેની કારકીર્દી પર વધુ અજવાળું પડશે. તેઓ માનતા કે:

જો મારા સંદેશમાં કાંઈ માલ હશે તો તે બધે હિંદી ભાષામાં અને દેવનાગરી લિપિમાં લખાયા હશે તો પણ અંગ્રેજોને તે વાંચવા માટે એ બંને ચીજો શીખવી પડશે. પત્રકારિત્વનો કાર્યક્રમ વિસ્તૃત, મહાન અને ઉચ્ચ છે. મનુષ્યની શક્તિ પરિમિત અને તુચ્છ છે. પણ શ્રદ્ધાદેવીના ઉપાસકને તે દેવી તરફથી તેના ઉચ્ચ આદર્શો પહોંચવાનું બળ જરૂર મળશે. મારા પત્રમાં હું કોઈ પણ જાતની જાહેર ખબર લેવાની વિરુદ્ધ છું. કારણ કે વિજ્ઞાપન (જાહેરખબર) આપનારા-એવી તીવ્ર બુદ્ધિના હોય છે કે લોહા જેવા સખત નિયમોનાં બંધનોમાં પણ ધુસીને પાર થઈ જાય છે. તેઓની હુમ્મ્યાઈને શોધી કાઢવામાં તંત્રીનો સમય અને શક્તિનો વ્યય થાય તે કરતાં તંત્રી પોતાના ધ્યેયની પૂર્તિમાં મંડ્યો રહે તે વધુ ઉત્તમ છે.

આ પત્ર ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે બંધ કરવામાં આવ્યું. પત્રમાં અહ્યર્થ સૂક્તોની વ્યાખ્યા અને શ્રદ્ધાવિષયક વૈદિક-મંત્રોનું વિવેચન મુખ્યત્વે થતું હતું.

સ્વામીજી જેમ જેમ સત્યાગ્રહ, શુદ્ધિ અને સંગઠનની હીલચાલમાં પડતા ગયા તેમ તેમ તેમને લાગ્યું કે એક અંગ્રેજી પત્રની પશ્ચ જરૂર છે. તેથી તેમણે મ. ગાંધીજીના “યંગ ઇન્ડિયા” જેવું Liberator નામનું અંગ્રેજી સાપ્તાહિક તા. ૧-૪-૧૯૨૬ થી શરૂ કર્યું. પત્રના મૂળ મંત્રો અહીનાઃ ક્વ્યામ શરદઃ શતમ્ (સો વર્ષ સુધી જીવીએ પણ તે લાચાર હાલતમાં નહિ.) અને સર્વમાત્મવશઃ સુખમ્ (આત્માના અવાજને માન આપવામાંજ સુખ રહેલું છે.) હતા. એ પત્રમાં એમણે “In and out of the Congress” નામની લેખમાળામાં પોને સત્યાગ્રહ તથા મહાસલામાં શા માટે જોડાયા તે વિષેની હકીકતો સ્પષ્ટતા અને નિડરતાથી જણાવી છે. એ પત્રમાં અંત્યજોદ્ધાર, શુદ્ધિ અને સંગઠનની ખબરો અને લેખો ખાસ લેવામાં આવતા હતા.

સ્પષ્ટતા અને નિર્ભયપણું.

સ્વામીજીની સ્પષ્ટતા અને નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવાને તેમનું વાક્ય Liberatorમાંથી ટાંકીશ :—I Joined the Satyagraha Army without reading the whole constitution of the movement.” વળી “Story of Hindu-Muslim Unity” નામની લેખમાળામાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે “It is believed that this Shudhi movement ought to be condemned. But every Hindu should know that the Muslim has been busy with his Tableegh with force, fraud and persuasion from the very time that he put his foot on the Indian Soil.” આ લેખમાળામાં તેમણે હિંદુ મુસ્લીમ ઐક્યનો પ્રતિહાસ, તેની શક્યતા

અથવા અશક્યતા, અને ખિલાફત ચળવળનો ખરો ઇતિહાસ વગેરે બાબતો ચર્ચેલી છે.

પત્રકારોને સંદેશો.

Liberatorમાં સ્વામીજીએ પત્રકારોને સંદેશો આપતાં જે બધાં બધું હતું તે તેમના શબ્દોમાં ઉદ્ઘૃત કરીશું:—“Every new journal (monthly, weekly or daily) when about to be launched into existence wants a message with blessings from every conceivable public man. My one standing message to all such new venture is:—“stand up for justice and truth eschewing all partnership; and God will bless your efforts.” To the requests of publishers of special numbers of journals for articles, my only reply is “For the sake of National existence, avoid personal bickering and internecine warfare; try to placate those whom you consider your enemies or who think you to be inimically disposed towards them” Whatever I have to say deliberately always finds a place in the Liberator.”

આ સ્થળે એક વાત દર્શાવી દેવાની અગત્ય જોઈ છે. નિઃસ્વાર્થ, નિઃસ્વ અને સત્યવક્તા પુરુષોને વાણી, લેખિની અને કર્મમાં અંતઃકરણના નાદને અનુસરીને ચલવાની નીતિ પ્રિય હોય છે. એવા બ્રાહ્મણો અને તપસ્વીઓ મુડીવાદીઓના ઝાંસા, તેમની ખુશામદ, તેમની મહેરબાની, તેમની ચંચલ મનોવૃત્તિને આધીન થવામાં પોતાના આત્માનું પતન સમજતા હોવાથી તેવા પુરુષો પોતા જે કહેવા કે લખવા માંગે તેમાં અંતરાય કે કાપકુપ જોવા માંગતા નથી. તેથી તેવા પુરુષો લેખકો અને છે ત્યારે સ્વતંત્ર પ્રેસ, પુસ્તક કે સામયિકપત્ર ગમે

તે ભોગે પ્રકટ કરે છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી (પૂર્વાશ્રમના મહાત્મા મુંશીરામજી) તથા મહાત્મા ગાંધીજીએ તેટલાજ માટે સ્વતંત્ર પ્રેસ અને પત્રો સ્થાપ્યાં હતાં.

દૈનિક પત્ર “ વિજય ”

વડી ધારાસભામાં રેસેન્ટ બીલ મુકાયું. આખા હિંદમાં હલચલ મચી ગઈ. ગુરુકુલના એક સ્નાતકને આશીર્વાદ આપીને સ્વામીજીએ દિલ્લીમાં “ વિજય ” નામનું દૈનિક પત્ર શરૂ કરાવ્યું. તેમાં “ હમારી છાતી પર પિસ્તોલ ” નામના લેખોની માળા ત્રણ અંકો સુધી સ્વામીજીએ લખી. આ લેખોએ સંયુક્તપ્રાંત, પંજાબ, રજપુતાના અને મધ્યહિંદમાં જાગૃતિ પેદા કરી દીધી. એકલા દિલ્લીમાં જ ‘ વિજય ’ ની ૭૦૦૦ નકલો ખપવા લાગી. ઉર્દુ પ્રિય દિલ્લીમાં આર્યભાષાનું ‘ વિજય ’ આટલી મોટી સંખ્યામાં ખપે એ આશ્ચર્ય ગણાય. જે ‘ વિજય ’ ને ઉરદુ ભાષામાં કાઢ્યું હોત તો ૨૫૦૦૦ કરતાં વધુ નકલનો એકલા દિલ્લીમાં પ્રચાર થયો હોત.

અંતકાર તરીકે

મહાત્મા મુંશીરામ જિજ્ઞાસુએ (સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે) ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં “ ઋષિ દયાનંદના પત્રો ” નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ કર્યો. પુસ્તક પ્રકટ થતાં પૂર્વે એ પત્રો કટકે કટકે “ સદ્ધર્મ-પ્રચારક ” માં છપાયા હતા. આ પત્રો મહર્ષિ દયાનંદજીનું જીવનચરિત્ર અને આર્યસમાજનો ઇતિહાસ લખવામાં ઉપયોગી હોવાથી મુંશીરામજીએ અનેક સ્થળે અથાગ પ્રયત્ને પત્રો ભેગા કરીને તેનો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો હતો. એ પત્રોનો સંગ્રહ કરતી વખતે તેમણે જે વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા તે આ રહ્યા:—

મેરી સમ્મતિ ચહ હૈ કિ ઋષિ દયાનંદકા જીવનચરિત્ર તૈયાર કરતે હુવે લી જિન મહાશયોને સ્વામીજી કે કુછ પત્ર રોક રકખે કન્હોને અધર્મકા કામ ક્રિયા. ચદિ પત્રોમે સ્વામીજીકી કોઈ નિર્બલતાલી પ્રકાશિત હુધ હેઠ વા કિસી પત્રસે હમારે જમે હુએ સંસ્કારો તથા વિસ્વાસો પર ચદિ કિસી પ્રકારકી ચોટ લી લગે, તખ લી કિસી આર્યકા અધિકાર નહીં કિ વહ ઇસ.

પત્રવ્યવહારસે એક શબ્દ બી ન્યૂનાધિક કર સકે. ઇસ લિયે મેં વિશેષિ-
ઓંસે બી પ્રાર્થના કરતા હું કિ વે નિઃશંક હોકર અપને હસ્તગત પત્ર
મુઝે ભેજ દે. ચદિ ઉનકો અવિશ્વાસ હો તો વેં અપને હાથસે અપને
પત્રોંકી નકલોં કરકે અપને હસ્તાક્ષર ઉન પર કર દે ઝૈાર અસલ પત્ર મેરે
કિસી વિશ્વાસપાત્ર આદમીકો દિખા દે. મેં ફિર ઉનકો ભેજ નકલોંકો
છાપ દૂગા.

જીવનચરિત્ર અથવા ઇતિહાસ લખનારામાંજે તટસ્થતા અને પ્રામા-
ણિકતા જરૂરી છે તે મુંશીરામજીનામાં હતાં. તે વાત ઉપલાં વાક્યો
પરથી સિદ્ધ થાય છે.

એજ સાલના ડિસેંબર માસમાં “ Arya Samaj and
its Detractors-A vindication ” નામનું એક પુસ્તક
અંગ્રેજીમાં લખીને પ્રકટ કર્યું. આર્યસમાજના ઉપદેશોથી પ્રજાને
જાગૃત અને વ્યવસ્થિત થતી જોઇને ખ્રિસ્તીઓને લાગ્યું કે હવે અમારા
ધર્મમાં હિંદુઓ આવશે નહિ. તેથી તેઓએ આર્યસમાજ માટે
સરકાર અને દેશી રાજ્યોના કાન બંબેરવા માંડયા. આવા દુશ્મનાટભર્યા
પ્રયત્નોના છેલ્લા કિરણરૂપે “ પતિયાલા કેસ ” બન્યો. સરકાર તરફના
ધારાશાસ્ત્રીએ આર્યસમાજના સ્થાપક, અનુયાયી અને સાહિત્યકાર
પર કેસ વખતે જે ટીકાઓ કરી તેનો સચોટ જવાબ આ પુસ્તકમાં
છે. આ પુસ્તક પ્રકટ થયાથી અંગ્રેજ સરકારની નજર જરા ઉદાર
બની હતી.

ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં “ આદિત્ય ગ્રંથમાલા ” તરફથી નેપો-
લીયન બોનાપાર્ટનું જીવનચરિત્ર પ્રકટ થયું; એ પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં
સસ્તા સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી અનુવાદ પ્રકટ થયો છે. એ
પુસ્તકના લેખક પંડિત ઇંદ્રજી છે, પણ મહાત્માજીની પ્રેરણાથીજ તે
લેખકે આ પુસ્તક લખ્યું હતું. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં મુંશીરામજીએ
લખ્યું છે કે:

નિસ આર્યભાષાકી ઉન્નતિ કે લિયે મેંને ઉર્ફકે ઉસ્તાદોંઠી ઝાડે
(ટાણા) સહ કર બી ઉસકા કમશ: પ્રવેશ ઉર્ફદાનોંઠી વાણી તથા હૃદયમેં

કરોનેકા પ્રયત્ન ક્રિયા, જિસ માતૃભાષાકો ઉસકી પ્રાચીન રાજધાની પંચનદ (પંજાબ)મેં ફિરસે અધિકાર દિલાનેકે :લિયે સહસ્રોંકી આર્થિક હાનિકી પરવા ન કી, જિસ દેવીકો ઉસકા પ્રાચીન રાજસિંહાસન દિલાનેકે પ્રયત્ન કરનેવાલે ભારતભૂષણોંકે પીછે ચલકર મેં અબ તક કેવલ ઉનકે પુરુષાર્થકી સ્તુતિ કરનેમેં કર્તવ્યકી સમાપ્તિ સમજ રહા હું, ઉસકે પ્રકાશમય કોષકી પૂર્તિમેં ચહ અંચ સહાય દેવે ચહ મેરી હાર્દિક ઈચ્છા હૈ.

આ શબ્દોમાં અલંકાર છે, ઝમક છે અને ઉંડા બાવો છે. જીવનચરિત્ર આર્યભાષામાં લખાયું છે. તેની પ્રસ્તાવનાની ભાષા પણ તેવીજ છે એ વાત ઉપલા અવતરણ પરથી સિધ્ધ થશે.

વૃધ્ધાવસ્થાને લીધે અને શારીરિક અવસ્થા યાત્રાતુકૂલ ન હોવાને લીધે મુંશીરામજીએ એક સ્થાન પર ખેસીને આર્યસમાજનો ઇતિહાસ અને અન્ય સાહિત્ય સરજવાનો વિચાર કર્યો અને તે માટે “જિજ્ઞાસુ ઉપહરણ માળા” ઠાઠી. આ અંચમાળાનું પ્રથમ પુસ્તક “આર્યપાંથિક લેખરામનું જીવનચરિત્ર” હતું લેખરામ એક મુસ્લીમના છરાના ભોગ થયા હતા. એવા શહીદનું જીવનચરિત્ર ઇ. સ. ૧૯૧૪માં મુંશીરામજીએ લખ્યું. મુંશીરામજી પુસ્તકો વગેરે પર દયાનંદજીની સાલ (દયાનંદાબ્દ) હંમેશાં લખતા એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેઓએ લખ્યું છે કે:

ઇન વૃષ્ટોમેં પાઠકોંકે લિયે ભાષાલાલિત્ય તથા વિચાર પાંડિત્યકો ખોજના એક નિષ્ફળ પરિશ્રમ હોગા. મેં શુષ્ક ઐતિહાસિક હોનેકા લી અભિમાન નહીં કર સકતા. કયોં કિ જસકે જીવનકે સાથ મેરા જવલંત સંબંધ રહ ચુકા હૈ ઐર જો ઘટનાયં, સ્મરણ કરને પર અબ લી જગત અવસ્થામેં મેરે સામને નયોંકી ત્યોં ખડી હો જતી હૈ, ઉનકા વર્ણન કરતે હુવે તીવ્રસે તીવ્ર તર્કલી પરાસ્ત હો જતા હૈ.”

આ પુસ્તકનાં છેલ્લાં હૃદયદ્રાવક પ્રકરણો જોતાં દરેક વાચકને લાગશે કે લેખકની કલમમાં લખતી વખતે કરુણ અને બયાનક રસ છલકાઇ રહ્યા હતા. ઉદાહરણને માટે બે પ્રસંગો અત્રે ટાંકીશ. બહેલો પ્રસંગ લેખરામનું ખૂન કરવાને ખુની ઉભો છે તે પ્રસંગ છે. એ પ્રસંગે મુંશીરામજીની કલમ આ પ્રમાણે વહે છે:

ઇસ સમય આર્યપથિક લેખરામ આંખે ખંદ કરકે દોનોં હાથ ઉપર જોડાકર જોરસે અંગડાઈ લેતે હુવે સીના તાનકે ખડે હુવે કિ કુબ્ધ ધાતકને અભ્યસ્ત હાથસે છુરી પેટકે અંદર ધુસેડ કર ઈસ પ્રકાર ધુમા ઠી કિ આઠ દસ ધાવ અંદર આયે જૈર આંતડિયાંડી બહાર નિકલ પડી.

ખીજો પ્રસંગ મૃત્યુ પછીની અવસ્થાનો છે. તે વખતનું વર્ણન આ રહ્યું:—

મૃત આર્યપથિકકી આંખે મુંઠી હુઈ પરંતુ મુખમે કોઈ પરિવર્તન નહીં; કુબ્ધપુબ્ધ શરીર, વહી વિશાલ છાતિ; કુછલી ભેદ ન થા. અમુધારા બહારે હુવે સળ ભાઇઓને પ્રેમપૂર્વક વચ્ચ પહિનાયે. શહીદકી સ્વારી અનારકલી પહુંચી. વહાં આર્યપથિકકી માતા લી આ પહુંચી. નિસકા વિલાપ સુનકર ૨૦ સહસ્ર આંખોસે નદિયે બહને લગી. આર્યદેવીઓંકે નીચે છતે ફટી પડતી થી. પ્રત્યેક દેવીકો ઐસા કુઝ હોતા થા જૈસા જનકા પ્યારા બચ્ચા સદાકે લીયે જુદા હો ગયા હો.

મૃતક શરીરકા દાહ ક્રિયા ગયા જૈર જળ વહ બહુમુલ્ય શરીર કેવલ એક ભસ્મકી ઢેરી રહ ગયા તો સળ ભાઈ ઘરોંકો લોટ. ઈસ સમય આર્યધર્મ રૂપી દેવીકા આર્તનાદ સ્પષ્ટ સુનાઇ હેતા થા “હા પુત્ર તુમ સદાકે લિયે મેરી સેવાસે જુદે હોતે હો ?”

મૈને શ્રદ્ધાપૂર્વક મનહી મનમે ઉત્તર દિયા: દેવી ! ધર્મવીરકે રક્તકી એકએક બિંદુસે એકએક વીર ઉત્પન્ન હોગા જૈર સેવા કરેગા.

આજ લી ચહી વિલાપ સુનાઇ પડતા હૈ. કયા દેવીકી પવિત્ર પુકાર બહારે કાનો પર હી પડતી રહેગી જૈર બ્રાહ્મણધર્મકા પાલન એક સ્વપ્નહી બના રહેગા !

પણ આ કદગારે કાદનાર મુંશીરામે દેવીની પવિત્ર પુનારનો ઉચિત જવાબ આપ્યો અને મુસ્લીમની છરીના નહિ પણ પિસ્તાલના ઓગ થઇ લેખરામને પંથે પળ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૧૬-૧૭ માં સાધારણ ભણેલાઓને વૈદિકધર્મની સરલ ભાષામાં જાણ કરાવવા માટે “આર્યધર્મ ગ્રંથમાલા” શરૂ કરી. જે માળાના ૯ મણકા (ગુચ્છક) પ્રકટ થયા છે. “આર્યો કે નિત્યકર્મ” નામના પુસ્તકની પાંચ આવૃત્તિઓ થઇ છે. જે પુસ્તકમાં મુંશીરામજીએ ગૃહસ્થના બ્રહ્મચર્ય વિષે લખ્યું છે કે દંપતીએ પોત-

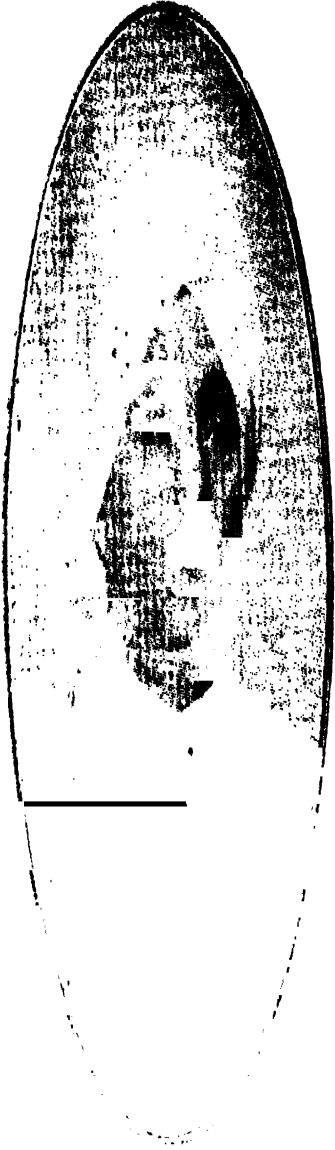
પોતાના ગૃહસ્થ વિષયમાં એક ખીજના આચાર્ય બનવું જોઈએ. “ પાંચ મહાયજ્ઞોંકી વિધિ ” ની જે આવૃત્તિઓ થઈ છે. “ આચારનાચાર ઔર છત્રાત ” નામના પુસ્તકમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે આબડહોટ રૂપી મગરમઝ્છના મોટા પેટમાં યમનિયમોદિ હોમાઈ ગયાં છે. ખ્રિસ્તી કે મુસ્લીમ જે સાત્વિક ભોજન પકાવે તો તેમના હાથનું ખાવામાં દોષ નથી. “ ઇસાઈ પક્ષપાત ઔર આર્ય સમાજ ” નામના પુસ્તકમાં, આર્ય સમાજ પર અમેરિકન પાદરી મિ. જે. એન. ફાર્કહારે Modern Religious movements in India નામનું પુસ્તક લખી આલેપો કર્યા હતા તેનો ઐતિહાસિક અને તર્ક-દૃષ્ટિએ સચોટ જવાબ છે. આ પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે સરકાર શી રીતે મિશનરીઓ મારફત હિંદને વશ કરી રહી છે. આ પુસ્તકે આર્યસમાજની ઉપર થતા ખ્રિસ્તીઓના પ્રહાર સામે હાથનું કામ કર્યું છે. ખ્રિસ્તીઓથી હિંદુધર્મનો બચાવ કરવા ઉપરાંત “વેદ ઔર આર્યસમાજ” નામક પુસ્તક લખીને તેમણે હિંદુધર્મમાં ધુસી રહેલા સડાઓને સત્ય વેદધર્મનું રહસ્ય સમજાવી દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ભાગલપુર ખાતે મળેલા હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું બાપણુ રિપોર્ટરોની સહજ બેકાળજીને લીધે અપૂર્ણ અને ગેરસમજ બન્યું હોવાથી મુંશીરામજીએ જાતે તે બાપણુ લખીને “ માતૃભાષાકા ઉદ્ધાર ” નામે પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કર્યું. મુંશીરામજીએ જાહેર પ્રજા આગળ જે બાપણું કરેલાં, વિદ્યાર્થીઓને આચાર્ય તરીકે જે ઉપદેશો આપેલા અને કોલેજનાં જે લેક્ચરો દીધેલાં તથા પોતાના સામયિક પત્રોમાં જે લેખો લખેલા: એવા એવા વિકીર્ણ લેખોને પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરી હિંદી સાહિત્યમાં અમૂલ્ય અને ઉપયોગી ઉમેરો તેમણે કર્યો છે. ગુરુકુલમાં કોલેજીયનોની પાસે પારસી મતપર જે બાપણુ આપ્યું હતું તે પરથી તેમણે “ પારસી મત ઔર વૈદિકધર્મ ” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પારસી મત માટે તેમણે હંમેશા અનિપ્રાય બતાવ્યો છે. જોઈએ નહિ પણ પારસીધર્મના મંથોની બાપા, પહેલવી સાહિત્ય, ધર્મમંથોના કર્તા, ઉદ્ભવ અને વિકાસ,

જરથેસ્તનો સમય, તેમના દાર્શનિક વિચાર વગેરે પર આલોચનકરી છે. તળી Jurisprudence ના તત્ત્વનું નિદર્શન પૂર્વમીમાંસાની મદદથી કરીને “માનવધર્મશાસ્ત્ર અને શાસનપદ્ધતિ ” નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. આ પુસ્તકો એક જ માળાના મણકારપે જુદે જુદે વખતે પ્રકટ થયાં. આ ત્રી પ્રવૃત્તિ વાનપ્રસ્થાશ્રમ સુધીમાં કર્યા બાદ તેમણે સંન્યાસ લીધો.

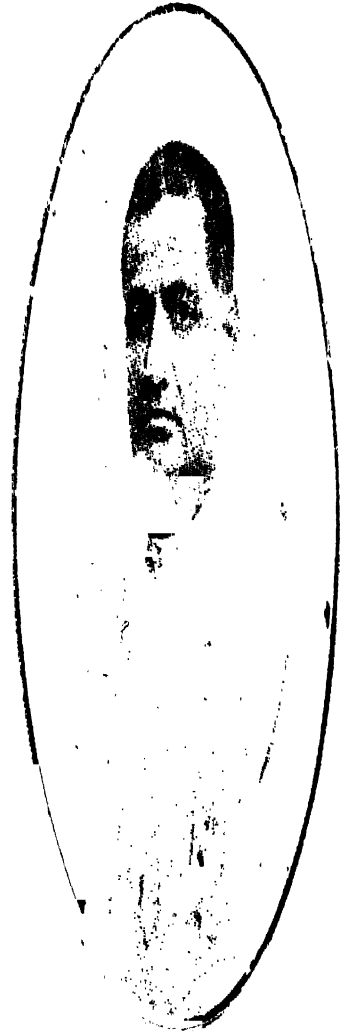
આર્ય સમાજનો ઇતિહાસ.

ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના એપ્રિલ માસની તા. ૧૩ મીએ સંન્યાસ લઇ તેઓ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ બન્યા. કેટલાકાની વિનંતિથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આર્ય સમાજનો ઇતિહાસ હવે લખી નાંખવો જોઇએ. કારણ કે સમાજના વૃદ્ધ અનુભવી સેવકો સંસારને છોડીને ઇશ્વર સમીપ જઇ રહ્યા છે. અને તેમની પાસેની માહિતી અણુમાંગી રહી જશે તો એક તક જશે. તેથી સ્વામીજીએ “ આર્ય સમાજકા ઇતિહાસ ” લખવાની સામગ્રી ભેગી કરવા માંડી. આ ગ્રંથ જવામદાર ભેગા અને કલમથી લખાય તો જ એ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે દીપી ઉઠે એમ હતું. એ કામને માટે મહર્ષિ દયાનંદના આ સમર્થ શિષ્ય સિવાય બીજો વધુ યોગ્ય કોણ હોઇ શકે ? પણ આ મહાન પુરુષે પોતાના જીવનમાં ધણીયે પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી અને તેને સુગઠિત સ્વરૂપમાં ચૂકવા ત્યાં તેમને જવું પડતું. આર્ય સમાજનો ઇતિહાસ લખવામાં પણ તેવાજ આકસ્મિક કારણો ઉત્પન્ન થતાં તેના નિવારણ માટે એમને જવું પડતું. એ કથા ખરેખર સ્વામીજીના જીવનનો એક કાવડો ઉકેલે છે. તેમણે ઇતિહાસ લખવાનો સંકલ્પ કરી જાહેર કર્યું કે—

સમકાલીન ઇતિહાસ લિખનેકા કામ બડા કઠિન હૈ. પરંતુ મૈં અપને વ્યક્તિત્વકો જુદા રખ કર નિષ્પક્ષભાવસે આર્યસમાજકા ઇતિહાસ લિખનેકા અવસ્થામે આ ગયા હું. યૌર ચદિ મૈંને ઘટનાઓકા ઠીક પરિણામ નિકાલ-નેમે કહી ઠાકર ખાઈ તો હસે આનેવાલે. ઇતિહાસ લેખક સુધાર લેંગે. ચદિ મુઝે એક યોગ્ય અંગ્રેજ તથા આર્ય ભાષા જાનને વાલા લેખક મીલ

ગર્જના કરનાર લાસાણ

ભાઈ પરમાનંદજી (આચાર્ય મહાસભા)

૧૦ ૧૩

આયમહાસનાના પ્રમુખ મ. હંસરાજ

૧૧ ૧૭

પૂજ્ય નારાયણ સ્વામી
(આવદેશિકસભાના પ્રમુખ)

નય ઐર એક ગુરુકુલકા વિદ્વાન સ્નાતક, જે સંસ્કૃત વ્યાકરણ કા અચ્છા પાંડિત હો, સહાયતા કે લિયે ખડા હોવે, તો પહેલે ત્રીન વર્ષોમાં ઇતિહાસ તૈયાર હો કર પ્રેસમાં ન સકેગા. યદિ યહ સહાય ન મિલી તો છ વર્ષ લી લગ નયગે. કુછ લી હો. સંકલ્પ તો યહ હૈ કિ કાર્ય પૂરા કરે યદિ સ્વાસ્થ્ય અચ્છા રહા.

આવી અપીલથી આર્યસમાજેએ પર્યાપ્ત સાધનો સ્થાપીજીને પહોંચનાં કરી દીધાં, અને તેઓ જાણ્યા ગુરુકુલ કુરુક્ષેત્રમાં ખેસી ઇતિહાસ લખવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં પંજાબની આર્ય પ્રતિનિધિ-સભાએ સ્વામીજીને ગુરુકુલનું આચાર્યપદ પાછું સ્વીકારવાને આગ્રહ કર્યો, તેથી સ્વામીજીએ કુરુક્ષેત્ર ગુરુકુલને બદલે કાંગડી (હરિદ્વાર) ગુરુકુલમાં ખેસીને ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર કર્યો. એ અરસામાં કેટલાકો તરફથી ઇતિહાસની લેખન શૈલી વિષે સૂચનાઓ સ્વામીજીને મળી. તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ જાહેર કર્યું હતું કે:

ઇતિહાસ લિખતે સમય સળકી સૂચનાઓકે પદ લૂંગા. પરંતુ વાદવિવાદ કે લિયે મેરે પાસ સમય નહીં હૈ. જૈસી મેરી બુદ્ધિ, જિતની મેરી માનસિક યોગ્યતા ઐર જીતના અન્ય બલ હૈ વહ સલી ઈસ ગ્રંથકી તૈયારીમાં લગાઈગા; પરંતુ અપની માનસિક સ્વતંત્રતાકે ખેચનેકે લિયે તૈયાર નહીં હું.

આજ અરસામાં ગઢવાલમાં બચંકર દુકાળ પડવાથી સ્વયંસે-વકેને લઈ સ્વામીજી ટેકરીએ પર જઈ પહોંચ્યા. ઇતિહાસનું કામ જોળે પડ્યું. ત્રણ માસ પછી પાછા ફરીને ઇતિહાસની રૂપરેષા બાધવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યાં ધોલપુર આર્યસમાજ પર અપત્તિ આવવાથી સત્યાગ્રહ કરવાને સ્વામીજીને ત્યાં જવું પડ્યું. ત્યાંથી પરવારીને ગુરુકુલ ગયા ત્યાં તો ગુરુકુલમાં ઇન્દુલ્યએન્ડા ફાટવાથી પિતા તુલ્ય આચાર્યે બ્રહ્મચારીઓની સંરક્ષા કરી. તે પછી દિલ્હી જઈને રહ્યા અને ઇતિહાસ લખવાની સામગ્રી ત્યાં મંગાવી લીધી. એ પછી તો સત્યાગ્રહ, અસહકાર, અકાલીઓનો સત્યાગ્રહ, યદિ અને સંગઢનની લીલચાલોમાં પડવાથી ઇતિહાસનું કાર્ય શરૂ ન કરી

જકયા. મૃત્યુના થોડાક દિવસો અગાઉ સ્વામીજીએ પોતાના પૂર્વાશ્રમના પુત્ર ગ્રો. ઇન્દ્રજીને બોલાવીને કહ્યું હતું કે:

ઈસ શરીરકા કુછ ઠિકાના નહીં. મੈ શાયદ હી ખયૂં. તુમ એક કામ જરૂર કરના. મેરે કમરેમેં આર્યસમાજકે ઇતિહાસકી સામગ્રી પડી હૈ. ઇસે સંભાલ લેના ઐર સમય નિકાલ કર ઇતિહાસ જરૂર લિખ ડાલના. એક ખાત ઐર કહતા હૂં. ઇતિહાસ કે લિખનેમેં મુઝે Spare (માફ) ન કરના. મૈને બડી બડી ભૂલેં કરી હૈં. તુમહેં માલુમ હૈ કિ મૈં કયા કરના ચાહતા થા, ઐર કિધર ચલ પડા.

એમના જીવન દરમ્યાન જ એમની પ્રેરણાથી ગ્રો. ઇન્દ્રે આ ઇતિહાસનો પ્રથમ ભાગ (ઇ. સ. ૧૮૯૦ સુધીનો) લખી નાંખી પ્રકટ કરી દીધો છે.

સ્વામીજી ખિલાફતનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા તે વખતે ખ્વાજા હસન નિઝામીની હિંદુઓને વટલાવવાની જાજરી ગુપ્ત યોજના તેમની બાજુમાં આવતાં તેમણે 'ખનરેકા ઘંટા' (ખયનો ઘંટ) નામનું અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તક બહાર પાડ્યું. આ પ્રસ્તકમાં કરોડ હિંદુઓને મુસ્લીમ બનાવવાની ખ્વાજા સાહેબની તરફીઓનું વિવરણ અને તેનો ઉપાય છે. આ પ્રસ્તક હિંદુ મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને એમીઆનું કામ આપે છે. પ્રસ્તક ૧૯૨૩ ની સાલ પૂર્વે છપાયું હતું. એ પછી ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં The Immediate Problem એ નામની પત્રિકા અંગ્રેજીમાં બહાર પાડી. તેમાં એકવારની મહાત્મા ગાંધીજીના દરેક પુત્ર પુત્રીને અસ્પૃશ્યતાનું કલ્પિત ઘેઘ નાંખવાની અપીલ કરતાં સ્વામીજીએ લખ્યું હતું:—“The curse of untouchability among the Hindus is a blot upon their reputation & the whole Nation is suffering for their sin. Whenever a plea is put forward by our political leaders for Swarajya their mouth is shut by flaunting before them their own sin. Those who enslave and trample under their feet almost one third

of their own kith and kin, have no right to complain of the tyranny of the foreigner. x x x The opposing forces are ready to spend crores on the work of separating crores of your brethren from you for ever. The Arya Samaj has always led the way for the protection of the Vedic Dharma and it is again ready to shoulder the responsibility. And I, as a Vedic Sanyasi, am ready to devote myself to this arduous but noble task. 'સ્વામીજીની બાપાશંલીની કાલીલતા ઉપરના વાક્યોમાં જણાશે.

આદિમ સત્યાર્થપ્રકાશનો ઉત્તર:—સ્વામીજી આર્ય-સમાજનો ઇતિહાસ લખવા માટે કુરુક્ષેત્રમાં જઈને ખેડા તે વખતે 'અધ્યાન્જલિ' પુસ્તકનાળા શરૂ કરી. મહર્ષિ દયાનંદજીએ રચેલા સત્યાર્થપ્રકાશની પ્રથમ આવૃત્તિમાં કેટલાક સ્વાર્થી, અગ્રાની અને વિદ્વસંતોષી બ્રાહ્મણોની લુચ્ચામયી સિધ્ધાંતવિરોધી વાતો ઘુસી ગમ્મ હતી. અને એ વાનો કાયમ રાખીને પં. કલુરામે આદિમ સત્યાર્થપ્રકાશ નામની આવૃત્તિ પ્રકટ કરી. અધ્યાનંદજીએ મહર્ષિનો પત્રવ્યવહાર છપાવીને અને સને ૧૮૯૭ માં અધ્યાન્જલિના પ્રથમ પુણ્ય તરીકે " આદિમ સત્યાર્થપ્રકાશ ઓર આર્યસમાજકે સિધ્ધાંત " નામક ૧૦૪ પૃષ્ઠનું પુસ્તક લખાને મહર્ષિના વિશ્વાલય થકી અને નિર્મલ તેજ પર પથરાતા વાદળાંઓને દૂર કરી શાંતિ આશ્રમની શોધમાં ભટકતા હજારો તૃષાતુરોને ભ્રમમાંથી દૂર કર્યા. આ પુસ્તકને લીધે સાર્વદેશિકસલાને યોગ્ય જણાયું કે અજમેરના વેદિક યંત્રાલયમાંજ ખાસ દેખરેખ નીચે સંગત વાતો-વાણું સત્યાર્થપ્રકાશ પ્રકટ કરી તેનેજ પ્રમાણભૂત ગણવું-અણવવું. મહર્ષિ દયાનંદજી જાતે ન લખતાં કોઈ સેવક પાસે લખાવતા હોવાથી એક પૌરાણિક બ્રાહ્મણ લેખકે (લક્ષ્મીજી) ગોટાળો કર્યો હતો. જેને

નિકાલ આ પુસ્તક દ્વારા અધ્યાનંદજીએ કરી મહર્ષિના કેટલાયે સિદ્ધાંતો પર પ્રેરનારા નાંખ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં સ્વામીજીએ પોતાનું આત્મવૃત્તાંત (ઇ. સ. ૧૮૯૨ સુધીનું) “ કલ્યાણ માર્ગકા પથિક ” શીર્ષકવાળું લખી પ્રકટ કરાવ્યું. તેમને યુવાવસ્થાથી ડાયરી રાખવાની ટેવ હતી અને સ્મરણશક્તિ સારી હતી. તેથી “ સદ્ધર્મપ્રચારક ” માં “ કુછ આપ ખાતા જગખીતી ” ના શીર્ષક નીચે તેમણે પોતાના જીવનના પ્રસંગો લખ્યા હતા. પોતાના જીવનનો અસ્તકાલ નજીક આવેલો લાગતાં તેમને પોતાનું જીવન પોતાને હાથે લખીને પ્રકટ કરવું યોગ્ય લાગ્યું. એ આખું પુસ્તક સાહિત્યની અમર કૃતિઓમાંની એક છે. આ પુસ્તકની શૈલી મધુર, સાદી, બાવપૂર્ણ અને વેગવાળી છે. શિક્ષિત યુવાનોને પ્રેરક એવા જીવન પ્રસંગોથી ભરપૂર છે. એમાં એકેએક શિષ્ટ રસના બાવોને અનુકૂળ ભાષાપ્રવાહો છે. આ જીવનચરિત્ર વિષે સ્વામીજી પોતે કહે છે કે:

મैं क्या था छसे छस कहानीमें मैंने छिपाया नहीं. मैं क्या बन गया और क्या हुआ वहुली मैंने नहीं छिपाया. x x x मेरे पुराने साथी प्रायः सग यव जसे हैं. मुझे बी मोत शिर पर ખડा દિખાઈ દે રહી है. मेरे अंतःकरणमें जण कभी निराशाकी छहर छहती है वसी समय वहु अध्यासांगरमें विलीन हो जाती है.

આ પુસ્તકમાં સ્વામીજીએ પોતાના જીવનની કાળી બાજુ પણ સૂચિત કરવામાં પાછી પાની કરી નથી. કલ્યાણમાર્ગના પથિકનું આ જીવન વાંચનારને તરત લાગશે કે સામાન્ય માણસ પ્રયત્નથી મહાન પુરુષ બરૂર થઈ શકે છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં તેઓએ Hindu Sangathan: Saviour of the Dying Race નામની ચોપડી લખી; જેમાં હિંદુ ધર્મની પડતીનો ઇતિહાસ, તેનાં કારણો, સંગઠનના વિચારનો જન્મ અને વિકાસ, હિંદુ મહાસભાની સ્થાપના અને વિકાસ અને હિંદુ સમાજના પુનરુદ્ધારનો માર્ગ: વગેરે વિષયો ચર્ચાયા છે.

આ સ્થળે એક વાત કહી દેવી જરૂરી ગણું છું. સ્વામીજીની અતુર્વિધ પ્રવૃત્તિ અને તેમના પ્રચંડ કાર્યપ્રવાહથી અંતઃકર્મને કેટલાક વિદ્વસંતોષીઓ કડવી બાષામાં તેમની પર આક્ષેપો કરતા હતા પણ તેમને તે વાંચવાની નવરાશ સુધ્ધા મળતી ન હતી. એવા આક્ષેપકો (વિવેચકો) ને જવાબ આપતાં તેમણે એક વાર લખ્યું હતું કે:—

મેરે વિદ્વદ્ધ જળ અનુચિત કટાક્ષપૂર્ણ લેખ છપતે હૈં તો કુછ મેરે કૃપાલુ હન લેખોકો મેરે પાસ ઉત્તર કે બિચે ભેજ દેતે હૈં, ઐાર મુઝસે આશા રખતે હૈં કિ મૈં ઐસે લેખકોંકી પોલ ખોલું. મૈં ઇસ પ્રકારકા ' જવાબ તુકી બેતુકી ' દેના પાપ સમજતા હૂં. ઐસે કટાક્ષ કરનેવાલે સનજન મેરા મૈલ ધો કર મુઝે શુદ્ધ હોનેકા અવસર પ્રદાન કરતે હૈં. મૈં ઐસે આક્ષેપકોંકા સમજતા હૂં કિ જે અપની બુદ્ધિ અનુસાર આર્યસમાજની રક્ષાકે બિચે હી ઐસા કરતે હૈં. શેખ રહા ચહ પ્રશ્ન કિ ઐસે લેખોસે મૈં અદનામ હો કર કામકે યોગ્ય ન રહૂંગા. સો ઈસકા ઉત્તર રખત હૂં કિ ઐસે લેખોંકી તરફીદ મેરા જીવન સ્વચં કર દેગા. ઐાર ચદિ આક્ષેપ ઠીક હો તો ફિર તરફીદ કરના લી પાપ હો જતા હૈં.

સમાલોચક તરીકે

સ્વામીજીએ બલિદાનના કેટલાક મહિના પૂર્વે શીખોના “પાતશાહી દશમ અંથ” ની આલોચના લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેમના મૃત્યુ બાદ તેમની સાહિત્ય સામગ્રીમાંથી આ અપૂર્ણ લેખ મળી આવ્યો હતો. સ્વામીજીએ આ લેખમાં જણાવ્યું છે કે પાતશાહી દશમ અંથના લેખક ગુરુ ગોવિંદસિંહ મહારાજ દારસી અને અરેબિક ભાષા ઉપરાંત આર્યભાષાના પણ પ્રખર વિદ્વાન હતા. તેમની બાષા પૂર્વી હતી. અંથમાં અદ્વૈતવાદની છાંટ છે. કવિતામાં છપ્પો, ચાચરી ચરપટ, રવાબ, બહાર, ભુજંગપ્રપાત, બગવતી, રસાવલ, મધુ બહાર, ઐકાક્ષરી કવિત્ત, સર્વૈયા, તોમર, લખનરાજ, દોહરો, પાધડી, તોટક, નારાય, શ્રીભંગી; છંદોનોયોગ છે. એક ખાલસા નેતાને સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે શીખોના આદિઅંથને સમજવામાં મારે તેમની સહાય લેવી પડશે, પણ દશમઅંથ સમજવામાં હું તેમને મદદ આપી શકીશ.

વક્તા તરીકે

સ્વામીજીને પત્રકાર, સમાલોચક અને લેખક તરીકે આપણે જોયા. સ્વામીજી એક પ્રખર વક્તા પણ હતા. મોરબી રાજ્યના ટંકારામાં ઉત્ત-વાયલી દયાનંદ સ્થાપ્તિદ વખતે તેમના શ્રીમુખેથી જેમણે રામાયણની કથા સાંભળી હશે તે તેમની વાણીનો જાદુ અનુભવી શક્યો હશે. એમની જાણ્ય મંબીર મૂર્તિ, પેગંબર સમો ધીર મંબીર નાદ, સિંહની ચાલ, તીક્ષ્ણ નયનચારા કોઈ પણ દર્શકને આકર્ષનાર હતાં. તેમના કંઠ-મંથા ખુલ્લું અવાજ નીકળતી પ્રાર્થના સાંભળીને સર રામસ મેકડો-નલે કહ્યું હતું કે “ આવી પ્રાર્થના મેં જિંદગીમાં કોઈ પણ વાર સાંભળી નથી. ”

લડચ કેળવણી પરિષદ વખતે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાવું જેઠાંએ એ વિષય પર ભાષણ કરતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ એવી મતલબવું મુંશીરામજી માટે કહ્યું હતું કે “હિમાલય જેવા દૃઢ અને ઉન્નત દેખાતા મહાત્મા મુંશીરામજી જ્યારે પોતાની પ્રાંત છતાં સાદી અને વ્યવહારુ વાણીથી હિંદી ભાષામાં પંજાબના સંયુક્ત પ્રાંતનાં ગામડાંમાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને ધર્મેપિદેશ આપવા ઉભા થાય છે ત્યારે તેઓ એકચિત્ત થઈને તે સાંભળે છે.” ગાંધીજીનાં આ વચનોમાં રહેલું યથાર્થત્વ મુંશીરામજીના ભાષણોને સાંભળનારાઓ અરાખર પિછાની શકશે. એમના વ્યાખ્યાનો એવાં તો ભાષાલાલિત્ય, વાક્યશૈલી જુરસાદાર અને પ્રેરકબળવાળાં હતાં કે તેઓ આખાએ શ્રીતાવર્ગને પોતાની સાથે ને સાથે ધીમે ધીમે જ્ઞાનચર્ય અને યજ્ઞની ધૂમવાલા નિર્મલ વાતાવરણમાં ખેંચી જતા હોય અગર હિમગિરિની ભેખડો વટાવતા પોતાની પાછળ સૌને ઉન્નત શિખર તરફ લઈ જતા હોય એવું મંત્રમુગ્ધ દ્રશ્ય તે વખતે થઈ રહેલું હતું.

આવા એક નિડર પત્રકાર, પ્રજાજ્ઞ લેખક અને પ્રખર વક્તાને ગુમસ્તવામાં સાહિત્યે લખ્યું છે ગુમાવ્યું છે.

રામાયણની રહસ્યકથા.

સંવત્ ૧૯૮૨ ની મહાશિવરાત્રિના દિવસે મહર્ષિ દયાનંદના શતાબ્દિ મહોત્સવ પર મધ્યાનદળ કાઠિયાવાડના ટંકારાની યાત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં ભેગા થયલા રત્નપૂતોએ સ્વામીજીને કાંઈ ઉપદેશ આપવા આમ્રહ કર્યો. સ્વામીજીએ હંડા કુઃખથી જ્વર આપ્યો:—“ મੈં કિસ્કી સામને બોલું ? મૈંને સુના થા કિ સૌરાષ્ટ્ર મેં બહુત ક્ષત્રિય રહતે હૈં. કિંતુ મૈં ચહાં કોઈ લી ક્ષત્રિય નહીં દેખતા.” આટલું કહી સ્વામીજી ચૂપ થઈ ગયા. ચોથે દિવસે એ મૈાન તૂટ્યું. એમના મુખમાંથી ગંગાના પ્રવાહ સમી રામાયણ કથા રેલાઈ. ક્ષત્રિયાની ગીતા એ રામાયણ: અને એ કથાકાર કંઠ પણ ક્ષત્રિયવર મધ્યાનંદનો. ખંનેના સંયોગ મળતાં મહાસંગીતનું વાતાવરણ સરભયું. દોઢ કલાક સુધી અખંડ શાંતિ વચ્ચે એ પુનિત વાણીપ્રવાહ વહેતો રહ્યો.

સ્વામીજીએ આ કથા કરી પણ તે મઠે શતાબ્દિના કાર્યક્રમમાં પૂર્વેથી કાંઈ નિર્ણય નહોતો થયો. બાણીતા કથાકાર સ્વામી સત્યાનંદજી રામાયણની કથા કરનાર હતા. પણ તેઓ ન આગ્રાથી સ્વામીજીનું નામ કાર્યક્રમમાં લખાવાયું અને એ રીતે એક ઉત્તમ યોગ સ્થાયો. સ્વામીજી કથા કહી રહ્યા બાદ એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થે કહ્યું હતું: ‘ સ્વામીજી આજ બાજી માર ગયે. ’ આખી શતાબ્દિમાં સર્વોત્તમ કાર્યક્રમ તે આ કથા હતી. જે રીતે મહર્ષિ દયાનંદ નિડરપણે રાજ મહારાજઓને ઉપદેશતા તેજ નિર્ભીક દબથી સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ સમક્ષ રામાયણના મહાસાગરમાંનું સંઘરાયેલું ઝવેરાત નિમ્ન શબ્દોમાં ખુલ્લું કર્યું હતું.

આદર્શ પુરુષ.

પુરુષવરો (Supermen) ના પૂજક સાધુ વાસવાણી તેમના એક ઓગ્રાખ્યાનમાં જગતના પુરુષવરોની નામાવલી ગણાવતા હતા. તેમણે બુદ્ધ અને મહાવીર, કૃષ્ણ, કાઈરટ અને કોન્ફ્યુંશીયસ, મહમ્મદ, નાનક, કેશવચંદ્રસેન અને રાજ રામમોહનરાય વગેરે કેટલાયે નામો ઉચ્ચાર્યાં. પણ તે એક નામ ચૂકી ગયા. વાસવાણીજીના શ્રોતૃવર્ગમાંથી એક મુસલમાન બિશદરે ખડા થઈ તે નામ સૂચવ્યું: ‘સામ્રાજ આપે બધા નામો ગણાવી દીધાં; પણ સૌથી વિશેષ ન્યાતિર્મય:રામચંદ્રજીનું નામ આપ ચૂકી ગયા.’ રામચંદ્ર જેવા આદર્શ પુરુષ (ideal man) નાં દર્શન મેં જગતના

સાહિત્યમાં ક્યાંય નથી કર્યાં. ' વાસવાણીજીએ પોતાની રાજતચૂક સુધારી અને રામચંદ્રનું નામ જગતના એક આદર્શ પુરુષ તરીકે જનતાને સંભળાવ્યું.

મર્યાદા પુરુષોત્તમ.

હું પોતે તો રામાયણનો ભક્ત છું. મારા જેવા ભક્તને એક વખત રામાયણ ઉપર મુગ્ધ એવા એક અંગ્રેજ અફસર મળી ગયા. તેમણે રામાયણનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરેલું છે. એ સમજાવે મને કહ્યું કે 'જગતના વાંગ્મયમાં રામ જેવું પાત્ર મને ક્યાંય નથી લાગ્યું. હું ધર્મે પ્રીતી છું અને જીસસનો અનુયાયી છું; પણ એ છતાંયે, રામચંદ્રને એક હિંદુ-ભક્ત જેટલા ભાવથી હું પૂજું છું. તમે રામચંદ્રને મર્યાદા પુરુષોત્તમ કહો છો, તેવાજ પુરુષોત્તમ એ રામચંદ્ર મને દેખાયા છે. અને રામચંદ્રજીનું જેમાં પ્યાન ગવાયું છે, તે રામાયણ પણ મને જગતનું અદ્વિતીય મહાકાવ્ય દેખાયું છે. રામ અને રામાયણના પરિચયે મારી જીન્દગી સાર્થક કરી છે.'

ભીલ ઋષિ જન્યા.

હિન્દુસમાજની રચના ઉપર સૌથી વિશેષ પ્રકારા તો રામાયણના કર્તાના નામમાંથી નીતરે છે. રામાયણના કર્તા ઋષિ વાલ્મીકિ કોણ હતા ? વાલ્મીકિ તેમના પૂર્વાશ્રમના ભીલ હતા. અને તેમના ગુણ અને કર્મથી ઋષિ જન્યા હતા, એ રામાયણનો પ્રથમ યોધ છે. આજે હિન્દુ સમાજમાં માણસનો વર્ણાશ્રમ તેના જન્મ ઉપર આધાર રાખે છે; આજે અંત્યજને ઘેર આવતરેલા બાળકને હિન્દુ મંદિરમાં પગ મૂકવાનો અધિકાર નથી; પણ રામાયણ તો પુકારી પુકારીને કહે છે કે ભીલ પણ બ્રાહ્મણ બની શકે છે. રામાયણ આજના પતિત હિન્દુ સમાજને સદ્બોધ પાઠવે છે કે વર્ણ જન્મ ઉપર નહિ, પણ ગુણકર્મ ઉપર અવલંબે છે.

એક પત્નીવ્રતનો આદર્શ.

રામચંદ્રના પિતા દશરથરાય પણ ત્રણ પત્નીઓ કરે છે, હિન્દુ-ધર્મનો એક પત્નીવ્રતનો આદર્શ ચૂકે છે. અને તેનું પરિણામ શું છે ? રામચંદ્રજીના વનવાસ પછી રામાયણના નાયક રામચંદ્ર જીવનભર એક પત્નીવ્રત આચરે છે. એમ રામાયણમાંથી તમામ હિન્દુઓને માટે એક પત્નીવ્રતનો અચળ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત થયો છે. આજે કેટલાક હિન્દુ રાજવીઓ એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ કરી અનેક પત્નીઓ કરે છે અને તેનાં પરિણામ વિના અપવાદે કડવાં જ છે.

વચન સાટે માથું.

દશરથના દરબારમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવે છે. રાજા રાજસિંહાસનેથી હઠી ઋષિના પાદનું પ્રક્ષાલન કરી, વિશ્વામિત્રને આવકાર આપે છે. વિશ્વામિત્રને રાજસિંહાસને પધરાવી, પોતે બે હાથ બેઠી, તેમની સામે બેસી ઋષિજીની આજ્ઞા માંગે છે. વિશ્વામિત્ર વેણુ ઉચ્ચારતાં મહેલાં રાજાને વચનથી બાંધી લે છે; અને પછી પોતાના ચઙ્ગની રક્ષા કરવા રામલક્ષ્મણની બેલડી સાથે લઈ જવાની માગણી કરે છે. દશરથ મુંઝાયા. બંને બાળક રાજકુમારોને રાક્ષસની સામે લડવા મોકલતાં દશરથને જીવનથી ચાલતો. તેણે મહર્ષિને વિનવ્યા કે ‘આપ ફરમાવો તો હું માથું આપું સૈન્ય લઈને આવું.’ વિશ્વામિત્રને રામ અને લક્ષ્મણનું જ યુગલ બેઠેલું હતું. દશરથ રાજા વચનથી બંધાયો હતા; એટલે, મન ન માનતાં છતાં, તેમણે રામ લક્ષ્મણને મહર્ષિ સાથે મોકલ્યા. આ પ્રસંગમાં એક વચનનો આદર્શ મૂકાયો છે. સાચો ક્ષત્રિય વચનને કાજ તેનું માથું ઉતારી આપે. આજે એવા વચન પાળનારા ક્ષત્રિયો કયાં છે ? આજે તો ક્ષત્રિય રાજાને તેના વચનની કશી જ કીમત નથી રહી. સાચું ક્ષત્રતેજ જ કયાંય નથી દેખાતું. એજ હિંદુ જાતિના અધઃપાતનું મુખ્ય કારણ છે.

બ્રહ્મચર્યનું સ્થાન.

બ્રહ્મચારી રામ અને લક્ષ્મણ તેમના બ્રહ્મચર્યના બળે હજારો રાક્ષસોને હણી, વિશ્વામિત્રના ચઙ્ગની નિર્વિન પૂર્ણાહુતિ કરાવી, ઋષિજીની સાથે સીતાસ્વયંવરના દરબારમાં જાય છે. સ્વયંવરમાં શિવધનુષ્ય તોડવાનું હતું. એ શિવધનુષ્ય બ્રહ્મચારિણી સીતાએ એક વખત રમતમાં રમવાના પૂર્વક ઉચ્ચકેતુ એમ રામાયણમાં વર્ણન છે. જે ધનુષ્ય સીતા જેવી બાળકીથી ઉચકી શકાયું. તેને આર્યાવર્તના સહજ રાજવીઓમાંથી કોઈ ન હોયકી શકાયું. લંકાપતિ રાવણ ગણ ન હોયકી શકયો. આખરે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રઘુકુલપતિ રામચંદ્રે તેને હોયકી તેના દુકડા કરી નાખ્યા. એ પ્રસંગમાં બ્રહ્મચર્યનો પ્રતાપ ગવાયો છે. આજે આપણા જીવનમાં એ બ્રહ્મચર્યનું સ્થાન કયાં છે ?

આર્યસ્રીઓનું ઓળસ.

સીતાએ શિવધનુષ્ય ફેરવી, બ્રહ્મચારિણીની શક્તિનો પરિચય દીધો. એ વખતની આર્યનારોના ઓળસનું એક બીજું જવલન્ટ દૃષ્ટાન્ત રામાયણમાંથી મળે છે.

દશરથ એક વખત યુદ્ધે ગયેલા, ત્યારે કૈકેયી તેમની સંગે સીધાવેલી. મુર્ખ દશરથના દશરથના રથની ધરી નીકળી ગઈ. કૈકેયીએ તેનો હાથ ધરીને રથને રાખી અને છાતીથી રથને ટેકવી, દશરથને વિજય અપાવ્યો. ભારતની દેવીઓ રણે ચડતી, અને વિજય વરતી, ત્યાં સુધી ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર હતો. એવી રણચંડી ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ પાકી. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે, જ્યાં સુધી ૧૮૫૮ ના બળવાનો ઝંડો લક્ષ્મીબાઈના હાથમાં હતો અને એ વીરાંતના યુદ્ધના વ્યૂહો ગોઠવતી, ત્યાં સુધી અંગ્રેજોની તાકાત નહોતી કે બળવાખોરોને પાછા હટાવી શકે. ત્યારે હિન્દી બળવાખોરોની તલવારથી અંગ્રેજોનાં ધડ ધડાધડ નીચે પડતાં અને એ રાખોને પગ નીચે કચડી, વિજયવંત બળવાખોરો આગળ વધતા. પણ નાનાસાહેબે લક્ષ્મીબાઈના હાથમાંથી ઝંડો ખીંચી લીધો ત્યારથી બળવાખોરોનો પરાજય થયો.

આને ભારતવર્ષમાં કૈકેયી કે લક્ષ્મીબાઈઓ છે? આને ભારતમાં રણચંડીઓ નીપળે છે? આને સ્ત્રીઓની શી દશા છે? ગુજરાતમાં પડો (લાજ ખેંચવાનો રિવાજ) છે એ હું બોલુ છું, પણ કાઠીયાવાડમાં પડો છે એ હું નહોતો બોલુ છું. પડો હિન્દુસ્થાનમાં મુસલમાનોની સાથે આવ્યા છે. બાશમાં સૈકા સુધી ભારતવર્ષમાં પડો નહોતો. તેરમાં સૈકામાં પણ ભારતમાં પડો નહોતો. ચૌદમાં સૈકામાં એ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા અને પછી તે તમારા કાઠીયાવાડમાં પણ પેઠા. મુસલમાનો હિન્દુ સ્ત્રીઓને હટાવી જતા. તેમની સામે લડવાની આપણી તાકાત નહોતી એટલે સ્ત્રીની આબરૂનું રક્ષણ કરવા સ્ત્રી ઉપર પડો પડ્યો. અને તેની સાથેજ સંરક્ષણવૃત્તિમાંથી જ બાળકોનો અનાચાર અવતર્યો. પુત્રીનું રક્ષણ કરવામાં અશક્ત પિતાઓ તેમની કન્યાઓને કાગી વધે પરણાવવા માંડ્યા. એમાંથીજ આજની નિર્બળ, કમતાકાત હિન્દુ પ્રજા જન્મી છે.

આદર્શ રાજતંત્રનો યુગ.

દશરથ રાજાને વાનપ્રસ્થ લેવું હતું. તેમને રામચંદ્રનો રાજ્યાભિષેક કરી તેમને શિર રાજ્યધુરા નાંખવી હતી. પણ તે વખતે આજની જેમ despotic monarchy—આપખુદ એકદંત્ર સત્તાનો જમાનો નહોતો. ત્યારે ideal democratic monarchy—આદર્શ પ્રજાનિયંત્રિત રાજતંત્રનો યુગ હતો. દશરથ રાજાએ રાજ્યના પ્રજાજનોને બોલાવ્યા, ઋષિજનોને અને

લક્ષ્મણેવેને તેડાવ્યા; અને તેમની સમક્ષ પોતાની ઈચ્છા રજૂ કરી. પ્રભુશ્રી અનુજ્ઞા મેળવી. સમચંદ્રજીને રાજ્યાભિષેક ઠેરવાયો.

આજે રાજ્યોની રાણીઓને જીનાનો છે. આજે રાજ્યાભિષેક થાય છે તે એક પુરુષનો જ. સ્ત્રીનો-જીવનભર સાથે રહેનારી અર્ધાંગનાનો-રાજરાણીનો નહીં. હા, વિદાયતમાં રાજા જ્યોર્જ અને રાણી મેરી સાથે સિંહાસને બેસે છે; ત્યાં પતિપત્ની બન્નેનો રાજ્યાભિષેક થાય છે; પણ ભારત વર્ષમાં અત્યારે તેમ નથી. રામયુગમાં આજના જેવી સ્થિતિ નહોતી. રામયુગમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો બન્નેનો સાથે રાજ્યાભિષેક થતો. ત્યારે રાજ્યની ધુંસરી બન્નેને સાથે પહેરાવાતી.

દશરથ રાજ્યે રાજ્યાભિષેકના ખબર આપવા રામ અને સીતાને બોલાવ્યા. બન્નેએ પિતાની આજ્ઞાને શિર નમાવ્યું. રાજ્યાભિષેકની તિથિ કરી. તે રાજ્યાભિષેકની તિથિના આગલા દિવસે રામ અને સીતા બન્નેને ઉપવાસ કરવાની પિતાની આજ્ઞા થઈ. આગલી રાત્રે બન્નેને શિવાતલ ઉપર ધાસની પથારીએ રાચન કરવાનો આદેશ થયો. તે મુજબ રામસીતાના યુગલે આખી રાત્રિ તપશ્ચર્યામાં વીતાવી. રામયુગમાં પ્રભુપાલકને-રાજ્યધુરાધારણ કરનારને, એટલો સંયમ આચરવો પડતો, એટલું તાપસ જીવન અંગીકાર કરવું પડતું.

અને આજે ? એ તપશ્ચર્યાનો, એ સંયમનો આદર્શ ક્યાં રહ્યો છે ? આજે રાજ્યાભિષેકને વખતે રાજકુમાર મદાંધ બને છે, રાજાને ન શોભે એવા જલસાઓ અને રંગરાગો માટે છે. હમણાં કાશ્મીરમાં રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ ઉજવાય છે. અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે કે કાશ્મીરેન્દ્ર હરિસિંહે એ પ્રસંગે પાંચ લાખ રૂપિયા તો રાંડીઓને અને નર્તિકાઓને નોતરવા પાછળ જ કાઢ્યા છે; અને એવાજ ઉડાઉ પચાસ લાખ રૂપિયાના ખર્ચાનો કમ ગોઠવ્યો છે. આજે આપણી એ દશા છે. આપણા રાજ્યોમાંથી પ્રભુપતિની લાયકાત ગઈ છે. પ્રભુપાલક બનવાની જોઈતી તપશ્ચર્યા અને સંયમ તેમણે બહુસાડ્યાં છે. રાજસંસ્થાને માટે એ સ્વેચ્છાચારના અંતરમાંથી લયંકર આગાહી ઉઠે છે.

પિતૃ આજ્ઞા પાલન

રામના રાજ્યાભિષેકના સમાચાર સાંભળી, રામચંદ્રની ઓરમાન માતા કૈકેયીના હૃદયમાં દ્રેષની હોળી પ્રગટી. રાત્રે હરખાતા હરખાતા દશરથ રાજા કૈકેયીને મંદિરે આવ્યા, ત્યારે કૈકેયીએ તેમની પાસેથી તેના લેણા જો

ધર માગ્યા. રામચંદ્રને વનવાસ અને બરતને ગાદીની કૈકેયીએ માગણી કરી.
દશરથ એ સાંભળી મૂર્છિત થયા. આખી રાત મૂર્છામાં વિતાવી.

કૈકેયી અને મંથરા

“પ્રગતિ”ના બંધુત્વથી

પ્રભાતે પિતા દશરથને અને માતા કૈકેયીને પ્રભુમ કરવા રામચંદ્ર કૈકેયીના મહાદયે આવ્યા. તેમણે પિતાને મૂર્છિત જોયા. રામચંદ્રે આજ્ઞા કરવા પિતાને આજીજીઓ કરી. તેણે પિતાજી કશું ન બોલ્યું. રામને પારાવાર

જ્ઞાનિ થઈ. પિતા કેમ બોલતા નથી? મારો અપરાધ શો છે? પિતા આજ્ઞા કરે તો હું અગ્નિમાં ઉતરું, શિર કાપી આપું, સમુદ્રમાં પડું. પિતાની આજ્ઞા મેં કદિ ઉઘાડી નથી, છતાં પિતાજી મારા ઉપર નારાજ કેમ છે? રામ પિતાની પાસે થંભી ગયા.

આખરે કૈંથીએ તેના વચનની વાત સંભળાવી, અને દશરથના વચનને ખાતર ચૌદ વર્ષનો વનવાસ ભોગવવા ચાલ્યા જવા આજ્ઞા કરી. રામચંદ્રના મુખ ઉપર એક રેખાચંદ્ર ન બદલાઈ. જેટલા આનંદથી તે પિતાને પાચવંદન કરતા આવેલા તેટલાજ આનંદથી તે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચાલી નીકળ્યા. કશા જ ઉદ્વેગ વિના, યોગીની નિસ્પૃહતાથી, રામચંદ્રે વસુન્ધરાનું રાજ્ય ત્યાગી, વનવાસ ભોગવવા વનનો માર્ગ લીધો.

આ પ્રસંગમાં પુત્રધર્મ બોધાયો છે. રામ જેવા આજ્ઞાધારી પુત્રો આજે ક્યાં છે?

બ્રાતૃધર્મ.

રામચંદ્રને વનવાસ મળ્યો ત્યારે ભરત તેમને મોસાળ હતા. તે પાછા આવ્યા; તેપણે રાજમુગટ પહેરવા કૈંથીએ વાતસલ્યપૂર્વક વિનંતિ કરી. ભરતે રાજ્ય સ્વીકારવાની ના પાડી. માતાને તેના કુબૃત્ય માટે કપકો લીધો, વડીલ બંધુ રામચંદ્રજીને પાછા તેડી લાવવા અયોધ્યાના નગરજનો સાથે તે ચિત્રકૂટ ચાલ્યા. રામે તો આખરે ભરતની એ પ્રાર્થના ન સ્વીકારી અને પિતાની આજ્ઞા મુજબ વનવાસ ભોગવવાનું જ પસંદ કર્યું. રામના એ અસ્વીકારથી શોકાન્વિત બની ભરત અને પ્રણ પાછાં વળ્યા. ભરતે રામચંદ્ર વનવાસથી પાછા ફરે ત્યાંસુધી નિષ્કર્ષ કરવાનું અને રાજસિંહાસને રામચંદ્રની પાઠુકા સ્થાપી તેનું શાન પ્રવર્તાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે નિશ્ચય મુજબ ચૌદ વર્ષ રામચંદ્રની પાઠુકાના અનુચર તરીકે રાજતંત્ર ચલાવ્યું.

ભરત જેવા બ્રાતૃધર્મ પાળના બાંધવો આજે ભારતવર્ષમાં ક્યાં છે?

ભીલો અતૃવર્ણમાં

ભરત પ્રણજનોની સાથે ચિત્રકૂટને માર્ગે જતા હતા. રસ્તામાં એક નદીને તીરે નિષાદ રાજા તેમનું સ્વાગત કરવા ઉભેલા. નિષાદ એટલે પંચમ. એવી તે રાજતંત્રી માન્યતાને અશાસ્ત્રીય ઠરાવી ભરતકુમાર નિષાદ રાજાને બેટી પડયા, તેનું ભાવભર્યું સ્વાગત હોંસે સ્વીકાર્યું. વેદમાં ચાર વર્ણો બોધ્યા છે; પંચમના જેવો કોઈ પાંચમો વર્ણ હોય શકેજ કેમ? ભરતે નિષાદ રાજાને અને તેમના લાખખા ભીલોને ચતુર્વર્ણમાં લીધા અને ભેલવો કહ્યો.

એ ભરતને પગલે ચાલનારા ક્ષત્રિયો આજે ક્યાં છે? આજે સાત કરોડ અછતો ભરત જેવા ક્ષત્રિય નૃપતિની વાટ જોઈ રહ્યા છે અને એ અછતોની સેવા તો કેટલી જબ્બર છે? આપણામાં કદરદાની હોય, આપણે કૃતજ્ઞતામાં માનતા હોઈએ, તો તો એ અછતોને, એ ભીલોને, આપણે એક પળવાર પણ આપણાથી અળગા ન રાખી શકીએ એટલો વિપુલ તેમનો ઉપકાર છે.

હિન્દુપતિનો ઈલકાળ પ્રભએ એક પ્રતાપને જ આપ્યો છે એ પ્રતાપની બધી ફેજ ન્યારે મુસલમાન શહેનશાહો સાથેની લડાઈમાં નાશ પામી, અને પ્રતાપ એક અસહાય બની ગયો, ત્યારે એ હિન્દુપતિ મહારાણાનું કોણે રક્ષણ ક્યું હતું? અછતોએ—કામઠાધારી ભીલોએ. તેમણે રાખેના કોટ રચી, મહારાણા પ્રતાપને સુરક્ષિત રાખેલા. ત્યારપછી શિવાજી મહારાજના જનની રક્ષા કરનારા પણ અછતો-મહારો જ હતા. તે ઉપરાંત ગુરુ તેજબહાદુરનું શિર કુશમનની તરવારથી કપાઈ ન્યારે જમીન ઉપર રજળવા માંડ્યું ત્યારે તેને જતનપૂર્વક ઉપાડી, પોલવાળી નાનુક ટેપડીમાં પધરાવી, ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પાસે એ મસ્તકને લઈ જનાર અને ભક્તિપૂર્વક તેમના ચરણમાં એ શિર ધરનાર પણ એક ભંગી જ હતો. અછતોની એવી એવી ઐતિહાસિક સેવાઓ છે. આપણે એ સેવાઓને બદલો આજે કેવી રીતે વાળીએ છીએ?

૬૬ નિશ્ચયો

રામચંદ્ર પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચિત્રકૂટ છોડી, બીધણુ અરણ્યના ભીતરમાં આગળ ચાલ્યા. રામચંદ્રને પિતાની આજ્ઞા હતી કે તેણે ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસની તપશ્ચર્યા કરવી. રામની માથે સ્વચ્છાએ વનવાસ સ્વીકારનારા લક્ષ્મણની પ્રતિજ્ઞા હતી કે પોતે ચૌદ વર્ષ સુધી વડીલ બ્રાતા રામચંદ્રની સેવા ઉઠાવવી. રામચંદ્રની છાત્રા સુરીબરો સીતાજીએ મત ધરેલું કે પોતે રઘુવારન પગલે અનુસરી રઘુવારનો સાથે સર્વ પ્રકારની કઠોર તપશ્ચર્યા માંડવી. રામ, લક્ષ્મણ અને જનકાની ત્રિપુટિએ એ નિશ્ચય કેવી અડગ દૃઢતાપૂર્વક પાળ્યો. એના અનેક ઉદાહરણો રામાયણમાંથી સાંપડે છે. તેમાં સૌથી જવલંત ઉદાહરણ રામ અને સીતાના બ્રહ્મચર્યનું છે.

સીતાનું રાવણે હરણુ ક્યું, ત્યાર પછી રામલક્ષ્મણ સીતાની શોધમાં ભટકતા ભટકતા વાનરોની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. સીતાને પીઠ ઉપર નાખી આકાશ માર્ગે ઉડતો લકા તરફ ચાલ્યો જતો રાવણુ ન્યારે કિષ્કિન્ધા પાસેથી નીકળ્યો, ત્યારે વાનરોના ટોળામાં સીતાજીનાં થોડાં આભૂષણો પડેલાં તેમાં હાથના બાલુબંધ, કાનના કંડળ અને પગના નૂપૂર

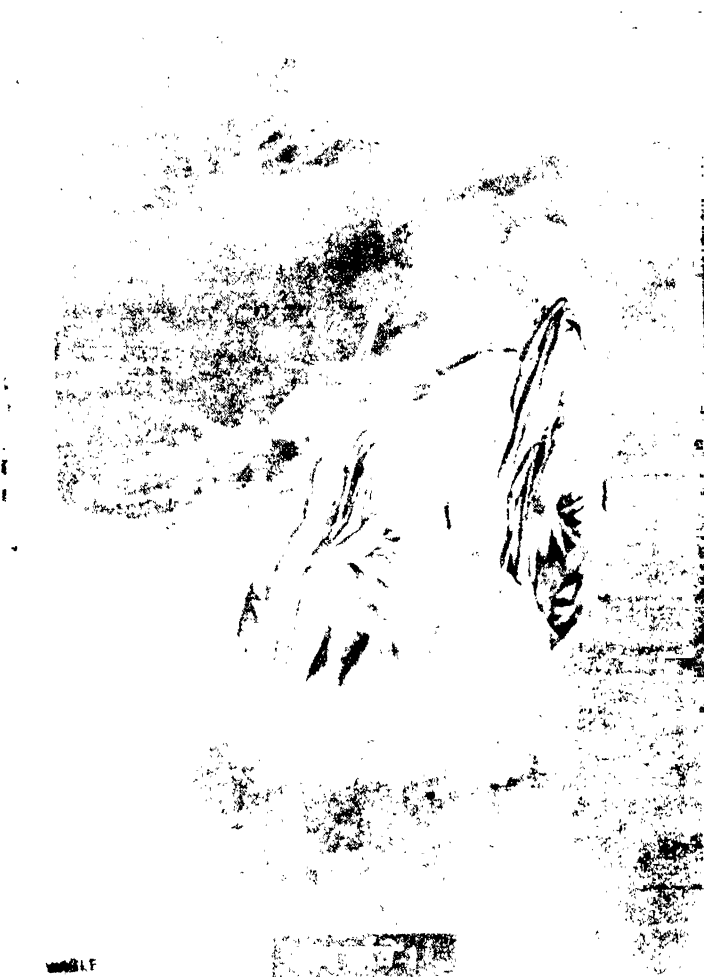
હતાં. વાનરરાજ સુગ્રીવે એ આભરણો રામચંદ્રજીના ચરણમાં ધર્યાં. રામચં-
 દ્રજી એનાંથી એકે ધરેણાને ઓળખી શક્યા નહિ. ધરેણાં લક્ષ્મણજી નીચેથી કહ્યું:
 નાહં જાનામિ કેયૂરમ્ નાહં જાનામિ કંઠલમ્ ।
 નૂપુરં ચૈવ જાનામિ નિત્યં પાદાભિવન્દનાત્ ॥
 કેયૂર કે કુંડલને હું નથી ઓળખતો; નિત્ય પાદવન્દન કરવાના
 નિયમને કારણે એકલા નૂપુરોનેજ બરાબર ઓળખું છું.

સીતાનું હૃદય

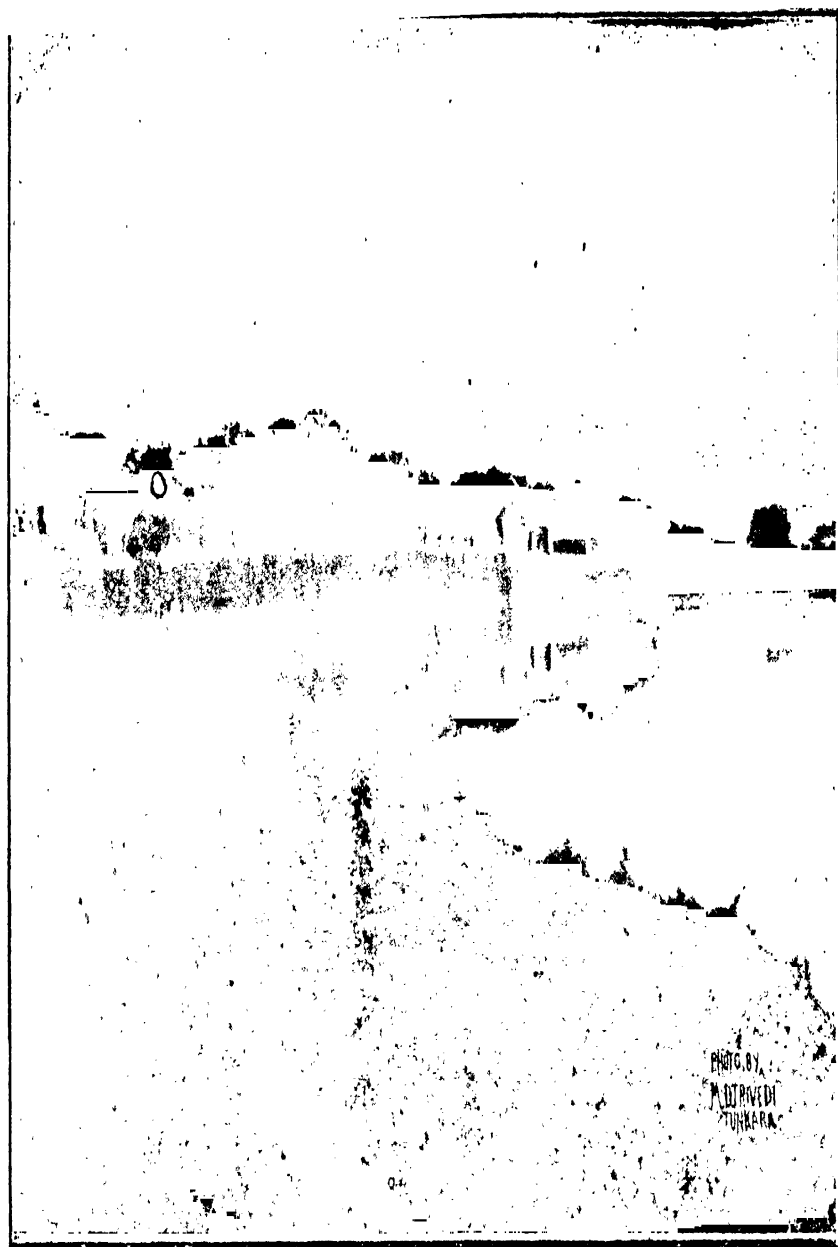
“પ્રગતિ”ના અધુત્વથી.

સીતાની શોધમાં રામચંદ્રજી

“પ્રગતિ”ના અંધુત્વથી

હૃદયમાં સીતાજીના માત્ર નૂપુરને જ ઓળખી શક્યા, અને રામચંદ્રજી
કશું ઓળખી શક્યા જ નહિ. એ બતાવે છે કે વનવાસના ચૈત્ર વર્ષ દરમિયાન
રામચંદ્રે સીતાજીના દેહ ઉપર નજર સુરખી પણ નહોતી કરી. આવા

नं. १८ भद्रपिंड्यानंदनी जन्मभूमि टंडारा नगरी (अधियावास)

નં. ૧૯ લેખરામ અને મુસ્લીમ પત્ની

ત. ૨૦

દયાનંદ ધૈરિક યત્રાલય, અજમેર.

અહાયર્થેજ રામમાં રાક્ષસના ધાડાંએને હાણવાની અને રાવણનાં માથાં રણમાં રોળી નાંખવાની તાકાત મૂકી. આજેયે એવો અહંચારી નીપજો તો દુનિયાને તેના બળથી તાબુ મ કરી મૂકે. પણ એવું અહાયર્થ ક્યાં છે ?

સીતાજી અશોક વનમાં એકલાં બેઠાં છે રાવણ અને તેના અનુચર રાક્ષસો દરરોજ સીતાજી પાસે આવી અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી જાય

અશોક વનમાં સીતાજી.

છે. પણ સીતાજી હંચી નજર પણ કરતાં નથી. સતી સીતાજી હંચી નજર કરે તો રાક્ષસો ભસ્મ થઈ જાય. છતાંયે સીતાજી એમ શા માટે નથી કરતાં ?

હનુમાનજી સીતાજીની બાળને અર્થે સમુદ્ર ઓળંગી લંકા નગરીમાં આવ્યા અને કુદતા કુદતા અશોક વનમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યારે સીતાજીને રાક્ષસીઓની સતાવણી ચુપચાપ સહી લેતાં જોઈને હનુમાનજીને સવાલ થયો કે 'પણ માત્રમાં ત્રણે લોકને ભસ્મ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારાં સીતા મૈયા આ જુલ્મ શા માટે બરદાસ્ત કરે છે ? તેમણે રાક્ષસીઓને સીતાજીની પાસેથી કાઢી મુકી પોતાની સમસ્યાનો ઉકેલ માગ્યો. સીતાજીએ ઉત્તર દીધો :

સીતાની બ્રહ્મચર્યભાવના.

‘પુત્ર હનુમાનજી, મારા એક પતિવ્રતના પ્રભાવથી, મારા સતીત્વના તેજથી, હું રાવણને બાળી ભસ્મ કરી રાકું તેમ છું; પણ રામચંદ્રજીની ગેરહાજરીમાં હું મારો એ પુણ્યસંચય ખર્ચી નાંખવા નથી માંગતી. રામચંદ્ર મારી સાથે ન હોય ત્યાં સુધી અશોક વનમાં જ રહીશ અને તેમના નામની માળા જ પીશ !’

હનુમાનજીને સીતાનાં દર્શન કર્યા પછી, અને તેમના ઉપર ગુસ્સેતો રાક્ષસોનો જુલ્મ નીરખ્યા પછી, સીતાજીને એકલા અશોક વનમાં મૂકી પાછા ફરતું હીક ન લાગ્યું. તેમણે સીતાજીના પગમાં માથું નમાવી આજીજી ઉચ્ચારી કે ‘માતા, તમારું દુઃખ મારાથી નથી સહેવાતું, તેમ તમને એકઠી મૂકીને પાછા ફરતાં મારો જીવ નથી ચાલતો; માટે તમે મારી પીઠ ઉપર સવાર થઈ જાવ અને હું તમને રામચંદ્રજી પાસે લઈ જાઉં.’

સીતાએ ન માન્યું. તેમણે કહ્યું કે ‘મારા શરીરને રઘુવીર સિવાય કોઈનો સ્પર્શ થઈ શકે નહિ. રાવણ મને તેની પીઠ ઉપર નાંખી ત્યારે હું મૂર્છાવશ હતી. એટલે લાચાર હતી. વીર હનુમાન તમે મુખેથી સિધાવો. હું તો રામચંદ્ર લંકા આવી મને તેડી જાય ત્યાં સુધી અશોકવનમાં જ રહીશ, અને તપશ્ચર્યા કરીશ.’ હનુમાનજી સીતામૈયાના પાદમુખમાં ફરી વાર મસ્તક નમાવી આલી નીકળ્યા.

સીતાજીની આવી બ્રહ્મચર્યભાવના અને તપશ્ચર્યાને પરિણામે જ લવ-કુશ જેવા વીર શિરોમણિ પુત્રો પાકે : આને સીતાજીના આદર્શને એક સહસ્રાંશ પણ ભારતની મહિલાઓના આચારમાં દેખાય છે ? ભારતની દેવીઓના જીવનમાં સીતાજીનું બ્રહ્મચર્ય નથી, સીતાજીનું તેજ નથી સીતાજીની તપશ્ચર્યા નથી. સીતાજીનું સતીત્વ નથી. એટલે જ આને ભારતમાં લવકુશ અશક્ય થઈ પડ્યા છે, એટલે જ ભારતની આને આ કુદર્શિ છે.

શકિતની મહત્તા.

રાવણ પડ્યો. ઇંદ્રજીત વધ થયો. લંકામાં રામચંદ્રજીના વિજયની નોખતો પાગવા માંડી. સીતાજીને અશોક વનમાંથી ગાજતે વાજતે રામચંદ્ર સમક્ષ તેડી સાવવામાં આવ્યાં. સીતાજીની વિશુદ્ધિ કરવા અગ્નિકુંડ રચવામાં આવ્યો. સીતાજી

* ઇંદ્રજીત થયો. *

(પ્રગતિના બંધુકૃત્યથી).

અગ્નિમાં પડી તેમની પવિત્રતાની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયાં. પણ રામચંદ્રજીએ સીતાજીને હાથ ઝલો : ‘ના દેવી અમને તમારી ખાત્રી છે.’ રામચંદ્રે સીતાજીને પોતાની સાથે સિંહાસને બેસાડયાં; સીતારામની બેઠડી સિંહાસને શોભવા લાગી; રામાયણ રચાયું.

આખા રામાયણમાં—સમગ્ર રામચરિત્રમાં એક વસ્તુ ખાસ મનનીય છે. રામયુગમાં સ્ત્રીઓને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા હતી, સ્ત્રી પુરુષના જોડલા જ અધિકાર ભોગવતી, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં વધારે માનની હકકદાર ગણાતી. રામાયણમાં સર્વત્ર સીતારામ લખાયું છે; કયાંય રામસીતા નથી લખાયું. પ્રથમ સીતા અને પછી રામ. આજે યુરોપ કે જે સ્ત્રીબહુમાનને માટે દુનિયાભરમાં પંકાય છે, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને રામયુગ જોડલું ગૌરવવન્તું સ્થાન નથી. વિલાયતમાં આજે રાજા જ્યોર્જ અને રાણી મેરી બોલાય છે; પણ રામયુગમાં તો કોઈ સીતારામને બદલે રામસીતા બોલે તો મોટો અપરાધ મનાતો.

ભક્ત હનુમાન.

રામચંદ્ર અયોધ્યા આવ્યા. અયોધ્યાને રાજસિંહાસને રામચંદ્રની પદ્મરામણી થઈ; પહેલો દરબાર ભરાયો. લંકાથી સાથે આવેલા વાનર સુભદ્રો તેમની માનભરી જગ્યાએ બેઠા. એ સુભદ્રોના સરદાર સમા મારુતી પણ તેમને આસને બેઠા. રામચંદ્રજીએ એ સૌ સુભદ્રોને તેમની વીરતાની કદરમાં ઇનામો આપવા માંડ્યાં. સૌને ઇનામોની નવાજેશ થઈ; પણ હનુમાનને કશું ઇનામ ન મળ્યું. સીતાજીને આ નીરખી અચંખા થયો. તેમણે પોતાના ગળામાંથી સાચા મોતીનો મહામૂલ્યવાન નવસરો હાર કાઢીને હનુમાનને આપ્યો. હનુમાનજીએ હારનું એક એક મોતી મ્હોં વતી તોડી એને નીચે ફેંકી દેવા માંડ્યું. એમ પાંચ છ મહામૂલ્ય મોતી ટુકડા કરીને ફેંકી દીધાં. સીતાજી આ ન સમજી શક્યાં. તેમને હનુમાનના આ વાનર-વેડા જોઈ દુઃખ થયું. તેમણે હનુમાનને તેમ ન કરવા સૂચવી તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું.

‘માતા, આપનો આ હાર મારે નકામો છે, હું એનું મોતી તોડી તોડીને એનું આંતર નિહાળું છું; પણ તેમાં મને કયાંય રામનામ નથી

મળતું અને જેમાં રામનામ ન હોય એવી કોઈ વસ્તુની શી ખર છે ? હનુમાનનો એ ઉત્તર સાંભળી સીતાજી સ્તબ્ધ બની ગયાં.

આજે એવો હનુમાન ક્યાં છે ? એમો ભક્તશિરોમણી મહાધીર ક્યાં છે ? મહર્ષિ દયાનન્દનું જીવન ધણી રીતે અર્ચાદા પુરુષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનને મળતું આવે છે; પણ રામચંદ્રને હનુમાન જેવો સેવક મળ્યો અને દયાનન્દને ન મળ્યો એટલું દયાનન્દનું જીવનકાર્ય અધૂરું રહ્યું છે.

મહર્ષિ દયાનન્દના આ અનુયાયીઓ, આ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો, આ હિન્દુઓ, તમે દયાનન્દને ચહાતા હો, તમે હિન્દુવંશના ઉદ્ધારના કાર્યને સહાય કરવા ઇચ્છતા હો, તો તમે વીર હનુમાન જેવા સાચા સેવક બનો. રામની કે દયાનન્દની તસ્બીર પાછળ બેઠા બનનારા ખોટા સેવકો નહિ, પણ અંતરમાં રામનામ રાખનારા અને દયાનંદનું જીવનકાર્ય અપનાવી લેનારા સાચા સેવક બનો.

રામાયણને જીવનમાં ઉતારો.

રામાયણના મહાકાવ્યમાં, પુરુષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનમાં દરેક દરેક પ્રકારનો જીવન-ધર્મ આલેખાયો છે. પણ આજે એ રામાયણનું પઠનપાઠન જ ચૂકાયું છે, એટલે એમાં બોધેલા જીવનધર્મના આચરણને તો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ? ભારતના ક્ષત્રિયવીરો, જે રઘુવંશના સંતાન હોવાનું તમે માનો છો તે રઘુવંશને હીપાવવાને અને જે હિન્દુધર્મના રક્ષક તરીકે તમારા ઐરવગાન ગવાય છે તે હિન્દુ ધર્મની રક્ષા અર્થે તમે સાચા ક્ષત્રિય બનો, રામાયણમાં બોધેલો ક્ષાત્રધર્મ જીવનમાં ભરો. અને ભારતની દેવીઓ, રામચંદ્રનું બધું બળ સીતાને આધારે જ હતું. તેમ આજનું ભારતોદ્ધારનું કાર્ય પણ તમારા જેવી આર્યમહિલાઓના સહયોગ વિના સિદ્ધ થયું અશક્ય છે. આ દેવીઓ, તમે સીતા બનો; તમે લવકુશને જન્મ આપનારી વીર માતાઓ બનો; તમે હનુમાનને કુખમાં ધારનારી અંબાની દેવીઓ બનો. આ આર્ય મહિલાઓ, અને આ ક્ષત્રિયો, તમારા બંનેના સર્વસ્વ હેપર જ ભારતના ઉદ્ધારનો આધાર છે.

ખૂનો અને ખૂની હુમલાઓની પરંપરા.

મહાનંદજીના અભિદાન પછી ૧૧ મહિનામાં નીચે મુજબનાં ખૂનો અને ખૂની હુમલાઓ થયા છે તેની ટુંક નોંધ આપું છું:—

ખૂન.

- (૧) નારાયણસિંહજી, પટણા આર્યસમાજના પ્રમુખને ઘોળે દિવસે રરતામાં જતાં રિવોલ્વરથી.
- (૨) પંડિત બનવારીલાલને (ચંદોરી ગામના) :રેશનના પ્લેટ-ફોર્મ પર પાણી પીતાં પચાસ મુસ્લીમોએ ઝભે કર્યો.
- (૩-૪) લખનઉના લાલા બદરીશાહનું અને તેના નોકરનું ખંજરથી ભૂલાઈ માસમાં ખૂન.
- (૫) અબમેરના રેલ્વે નોકર ભૈરવસિંહને આબુરોડ પર ગોળીથી વીંધ્યો.
- (૬) દિલ્હીના રહીસ અને ગૌરક્ષક પહેલવાન શેઠ નાનચંદને ફરી-દામાદ પાસે ટ્રેનમાં ઊંઘતાં તા. ૨૨-૮-૨૭ ને રોજ કાપી નાખ્યા.
- (૭) પીલીલીતના ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ રા. બા. બહાદુરસિંહને તારીખ ૨૬-૮-૨૭ ને રોજ રાત્રે ખંડુકથી ઠાર કર્યા.
- (૮-૯) રા. બા. બહાદુરસિંહને બચાવવા જનાર બે નોકરોને ગોળીથી ઠાર કર્યા.
- (૧૦) વજ્રેઆમ (મેરઠ) ના હોશિચારસિંહ નામના બાર વર્ષના બાળકને તેના પિતાના વેરના બદલા તરીકે તા. ૧૭-૮-૨૭ ને રોજ મારી નાંખ્યો.
- (૧૧) કરાંચીના લાલા ગોપાળદાસનું માથું હથોડાથી ધુનીને ખૂન કર્યું.
- (૧૨) લાહોરના માનકચંદજીનું ફિરોજ પઠાણે તા. ૧૦-૧૦-૨૭ ને ખૂન કર્યું.

- (૧૩) ઇંદોરના બળવંત પહેલવાને કોઈ કેસમાં મુસ્લીમોની વિરૂદ્ધમાં સાક્ષી પૂરી હશે તેનો બદલો લેવાને આઠ મુસ્લીમોએ તારીખ ૧૪-૧૦-૨૭ ને રોજ રાતના ૮ વાગે ખૂન કર્યું.
- (૧૪) લાહોર ખાતે મોચીગેટ આગળ રહેતા લાલા ટેકચંદનું ઇમાન-દીને ખૂન કર્યું. ખૂનીને ફાંસીની સજા થઈ.

ખૂની હુમલાઓ.

- (૧) “ રંગીલા રસૂલ ” ના પ્રકારાક રાજપાલપર લાહોર ખાતે ખુદાબક્ષે તા. ૨૬-૬-૨૭ ને રોજ હુમલો કર્યો. ગુનેગારને ૭ વર્ષની સજાત કેદની સજા થઈ. સ્વામી સ્વતંત્રતાનંદજી રાજપાલને બચાવવા જતાં ધવાયા.
- (૨) સ્વામી સત્યાનંદજી પર લાહોર ખાતે અબ્દુલ અજીએ તારીખ ૯-૧૦-૨૭ ને રોજ સાંજે હુમલો કર્યો. કપૂર બાઈઓએ જીવને જોખમે સ્વામીજીને બચાવ્યા. ગુનેગારને ૧૪ વર્ષની સજાત સજા થઈ.
- (૩) છીંદવાડાના દીનાનાથ પર ખૂની હુમલો.
- (૪) પંડિત ધુરેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રીપર હૈદરાબાદ (સિંધ) થી લાહોર જતાં ટ્રેનમાં હુમલો થયો.
- (૫) પૂનાના બાલચંદ્ર વેપારીને અબ્દુલલાએ છરાના ત્રણ ધા કર્યા.
- (૬) મદ્રાસના વિશ્વનાંદરાવ વઝીલ પર અકટોળર માસમાં એક મુસ્લીમે ખંજરના ખાર ધા કર્યા.
- (૭) સીવનીના બજારંગના છાકરા વિહારીલાલને તા. ૧૨-૧૦-૨૭ ને રોજ એક મુસ્લીમે હાંટરથી માર્યા.
- (૮) કલકત્તાના એક શ્રીમંત મારવાડી પર રસ્તે જતાં એક મુસ્લીમે છરાથી હુમલો કર્યો.
- એ ત્રણમાં નાના નાના હુમલાઓ તો ઘણાંયે થયા છે.

ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રણાલિનું રહસ્ય.

ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રણાલિ શું છે અને તેનો અમલ કેવો થયો છે, તેમાં કેટલી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેનાં પરિણામો કેવા ઉત્પન્ન થયાં છે એની ઝાંખી બાણીતા શિક્ષણશાસ્ત્રી અને રાજદ્રોહી પુરુષોના જ રાખ્ખોમાં અત્રે આપવી ઉચિત ધારે છું.

પાર્લામેન્ટના એક સભ્યનો અભિપ્રાય.

બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટના સભ્ય, મંજુર પક્ષના નેતા અને રાહેનશાહતના માજી વડા પ્રધાન મિ. જી. રેન્સે મેકડોનલ્ડ આજથી ચૌદ વર્ષ પર એટલે ૧૯૧૪ ના શિયાળામાં ઈસ્ટર્લિંગ્ટન કમિશનના એક સભ્ય તરીકે હિંદને પ્રવાસે આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે ગુરુકુલની મુલાકાતનાં સ્મરણો લખ્યાં હતા તેનો સાર આ રહ્યો:—

“ જોઓએ હિંદી રાજદ્રોહ વિષે વાંચ્યું હશે તેઓએ ‘ગુરુકુલ’ નું નામ પણ સાંભળ્યું હશે. ત્યાં આર્યસમાજનાં બાલકો શિક્ષણ લે છે. આર્ય-સંસ્કૃતિની બાવના અને વિશ્વવકારી ધર્મસંસ્થા તરીકે ઓળખાતી આર્ય સમાજને માટે શંકાઓનું એ કેન્દ્રસ્થાન છે. સરકારનાં બવાં એ સંસ્થા માટે ખેંચાય છે, પોલિસ અધિકારીઓ એની વિરૂદ્ધ લખાણ કરે છે અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો એને ધિક્કારે છે. પણ એની યાત્રાએ જવા હું દિલ્હીથી રેલ ગાડીમાં નિરાંતે સૂતો. સવારે હસ્તિનાર પહોંચ્યો. પહાડોના દુર્ગની અંદરથી ધુધવાટ સાથે આવતી ભાગીરથીમાં સ્નાન કરીને આત્માનું અમરત્વ શોધવાનો પ્રયત્ન કરનાર યાત્રાળુઓ રૅટેશન પર ઉભરાતાં હતાં. અરણ્યના આવરણમાં શોભતી ટેકરીઓ ઉંચેથી અમારી સામે નજર માંડતી હતી. તેની વચ્ચે થઇને અમે કરકડતી ઠંડીમાં પગરસે ચાલવા માંડ્યું. નદીને કિનારે પહોંચતાં ઉંચા પહાડોનું દૃશ્ય આંખો સમક્ષ ખડું થયું. કોઇ પ્રચંડ દેવાલયના ધુમટો ઉભા હોય તેવા હિમાચ્છાદિત શ્વેત હિમાલયનાં શિખરોને ચરણે એ બધાં દુર્ગરાઓ નત મસ્તકે ભક્તિ ભાવે વંદન કરતા હોય એવો ચિતાર થઇ રહ્યો હતો. નદીનું પાણી, પહાડી જંગલ અને હિમ—પ્રવલ મેદાને સૂર્યોદયમાં ચમકતાં હતાં. આવો સૂર્યોદય મેં કદી જોયો નહોતો ત્યાંથી અમે તમેડમાં બેઠા. આંખના પલકારામાં અમે ગંગાના મધ્ય વહેણમાં પહોંચ્યા. અમારી બંને બાજુએ વાંદરાં કીડીયારીઓ

કરતાં હતાં. જંગલના વિચિત્ર પ્રાણીઓ તમેડ સાથે બાગીરથીના અથડાતાં મોનની
 ચપાટોના અવાજોથી જાગી જઈને ડોકીયું કરી લાંબા ધાસની એથમાં
 છુપાઈ જતાં હતાં. આખરે અમે રેતાળ કિનારે ઉતર્યા અને છેવટે ભગવોડા
 જણાયો. ત્યાંજ ગુરુકુલ હતું. એ સંસ્થામાં શિક્ષણલય અને સામુદાયિક
 તરતોનો સંગમ હતો. x x x અધિકારીઓની નજરે આ સંસ્થા
 વિશ્વવકારી જણાતી હતી. કારણ શું ? એના શિક્ષક મંડળમાં કોઈ અંગ્રેજ
 નથી, શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજીભાષા નથી, સરકારી યુનિવર્સિટીનાં
 પાઠ્ય પુસ્તકોનો અહીં ઉપયોગ નથી, યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં કોઈ
 અધ્યાપકોને મોકલવામાં આવતો નથી, અને ગુરુકુલ પોતેજ ડિગ્રી આપે છે.
 કદાચ આવા કારણોથી ત્યાં રાજદ્રોહની ગંધ સરકારને આવી હશે. મેકો-
 લેના ૧૮૩૫ ના ખરીતા પછી હિંદી શિક્ષણની અંદર આ એક અસા-
 ધારણ ક્રાંતિ હતી. x x x ગુરુકુલ ભૂમિપર પગ મૂક્યો કે મને
 પ્રતાપ છાંટી છટાથી ડગલાં ભરતી એક જીંદગી અને ભવ્ય આકૃતિ અમારો
 સત્કાર કરવા સામી ચાલી આવતી જણાઈ. થોડી પણ આધુનિક કલાકાર
 તેના ઈસુખ્રિસ્તના ચિત્રના નમુના માટે એ માનવ આકૃતિને સ્વીકારે એવી
 એ ભવ્ય મૂર્તિ હતી ! મધ્ય યુગની રુચિવાળો કલાકાર એમાંથી સેન્ટ-
 પીટરની આકૃતિ સરળ એવી એ મુખમુદ્રા હતી ! મહાત્મા મુંશીરામજી અમને
 નમસ્કાર કરીને ઓરમ્ અક્ષરે શોભતા એક સાદા ઓરડામાં લઈ ગયા. આવો
 મધુર ઉતારો તો કોઈ પણ અતિથિને કદી પણ નહિ મળ્યો હોય. ગુરુકુલમાં
 જોડા બહાર કાઢીને રસોડામાં જવાનો નિયમ છે મુંશીરામજી અન્નદેવતાની
 પ્રાર્થના થપાડે છે એટલે અમારાં માથાં નીચાં ઢળે છે. ભોજન પરથી
 અનેક પ્રાર્થનાઓ મેં સાંભળી છે પણ આજે સાંભળી તે તો અદ્વિતીય
 હતી. મહાત્માજીનો બુલંદ છતાં મધુર અને સંસ્કૃત સ્વરો પર અજબ
 જાતનો ભાર દેતો એ અવાજ સુંદર સંગીત સરજતો હતો. ભોજન બાદ
 વિદ્યાલય જોવા ગયા. ચારે દિશામાં વ્યવસ્થા અને પ્રસન્નતા મ્હેકતી જણાઈ.
 તેજસ્વી આંખો વાળા નાના બટુકો અને ગંભીર મુદ્રાવાળા મોટી વયના
 અધ્યાપકો માટીના મોઢેલા રચતા, શ્લોકો લલકારતા અને અધ્યાપકોનાં
 પ્રવચનો સાંભળતા વર્ગમાં એઠેલા જોયા. શાળાનો વખત પૂરો થતાં અધ્યા-
 પકો તરતજ રમવાને દોડી બંધ થઈ ગયા. પ્રત્યેક બાળક પોતાના આચાર્યને
 પગે પડી વંદના કરીને ચાલ્યો જાય છે. સાંજને સમયે અમે જંગલમાં
 મહાત્માજી સાથે ફરવા ગયા. મહાત્માજીનાં વસ્ત્રો, પીઠ અને છાતી ફરતો

એ પીળો પટ, એ શરીરનો મરોડ, એ લાંબો દંડ, એ દેહાકૃતિ: એ બધાએ
મારી ખાલ્યાવસ્થામાં દરેક રવિવારે જોયેલાં ગેલીરીના ચિત્રોમાંની કાઈસ્ટની
મૂર્તિનું મને રમરણ કરાવ્યું. સૂર્યના પ્રકારમાં પશ્ચિમ દિશા પ્રજ્વળી રહી
છે; માથા પરનો અર્ધ ચંદ્ર ધીરે ધીરે ચંદ્રિકાની પ્રભા ધારણ કરતો જાય
છે; રાત્રિનું વાતાવરણ સ્તબ્ધ બનવા સાથે ઉંચું ધાસ પણ શાંતિ ધારણ
કરે છે: જીવ જંતુઓનાં હલનચલન પણ સ્પષ્ટ સાંભળી શકાય છે: અને
અમારા પરથી શાંતિનું મોઢું પસાર થઈ જાય છે. આખું ગુરુકુલ અંધકારમાં
ડુબ્યું છે. પણ મંત્રોચ્ચાર કરતા બ્રહ્મચારીઓના સૂરોથી મેદાન ગૂંજી ઉઠ્યું
છે. ચણશાલામાં સાદીઓ પર નાનાં નાનાં, શ્વેત ઘોતી પહેરેલા બટુકો
જુધ્ધની પ્રતિમાઓ સમા બેઠેલા છે. એ નથી હાલતા કે નથી અમારી સામે
પણ જોતા. પૂન કરીને તેઓ પોતાની શાંત ધ્યાનમગ્નતામાં એકાગ્ર થઈ
બેસી ગયા છે. ચણશાલામાં કુંડમાં અગ્નિ સળગે છે. અધ્યાપકો અને અધિ-
ષ્ઠાતાઓથી વીંટળાઈને બ્રહ્મચારીઓ અગ્નિહોત્ર નામની એક પ્રાચીન ક્રિયા
કરી રહ્યા છે. ધૂતના સિંચનથી અગ્નિ જ્વળાળાઓ આકાર સુધી જતી દેખાય
છે અને આખી ચણશાળા પીળી પ્રભાથી ઉભરાય છે અને દિવાલો પર લીધણ
પડછાયા નાથી ઉઠે છે ક્રિયા પૂરી થાય છે. અગ્નિ ઓલવાઈ જાય છે પણ
નારાઓ ગુરુકુલના યોગાનને અજવાળતા ટમટમે છે. વાળુ કરવા માટે અમે
સાદી પર બેસીએ છીએ. સામેથી ગંગા પથરાઓ વચ્ચે મધુર સ્વરે વહી
જતી નજરે પડે છે. જંચા ઉંચા ધાસનાં ધૂલો ચંદ્રની પ્રભામાં નાચે છે.
આખું વન ઝાકળમાં ઝલકે છે. વાચુના સૂસવાટા રાહબૂલ્યા આત્માઓનું
રમરણ કરાવે છે. સ્વપ્નમાં મને કોઈ કહેતું લાગે છે કે—“અમે બીજા
કાંઈ નથી માંગતા, અમને ફક્ત એકાંતમાં પ્રભુલકિત કરવા દો.” શું એ
પણ રાજદ્રોહ !

[હિમાલયની છાયામાં વસેલા તે રમણીય તપોવનને: એ તપસ્વી આજે
આ લોકમાં નથી. એની ખુંપડી આજે ખાલી પડી છે. છતાં ત્યાં સંગીત
ની-વેદધોષની-ઉપનિષદોના તત્વોની સુરાવલિ સંભળાય છે. તપોવનના
પાંદરે પાંદરે અને પુષ્પપુષ્પોમાંથી એ સંગીતનો રવ કણ્ઠગોચર થાય છે.
આર્યસંસ્કૃતિ, આર્યભાવના અને આર્યજૈરવના એ વંદનીય ગાનારને
પ્રણામ !]

અમેરિકન શિક્ષણશાસ્ત્રીના અભિપ્રાય.

એક અમેરિકન પ્લીડર અને શિક્ષણશાસ્ત્રી મિ. માચરન એચ. ફ્રેડેરે ગુરુકુલ કાંગડીની મુલાકાત લીધી હતી. શિક્ષણ સંબંધી તેમના વિચારો યુરોકેટીક(નોકરશાહી)હતા.તેઓએ ગુરુકુલમાં દોઢ માસ રહીને ખારીક અવલોકન કરી અક્ષાહબાદના એએલો “ઈ”ડીચન પાચોનીચર” પત્રમાં નવ લેખો લખ્યા. તેમાં તેમણે હિંદની વર્તમાન અને પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલિ પર સામાન્ય દષ્ટિ નાંખીને ગુરુકુલના બ્રહ્મચારીઓના અભ્યાસ, ચારિત્ર્ય અને દિનચર્યા વગેરે પર જે લખ્યું હતું તેનો સાર આપવો હચિત ધારૂં છું. તેઓ લખે છે:—એકલા અમેરિકા, ઈંગ્લાંડ કે હિંદના વાસી તરીકે નહિ પણ આખા ભૂમંડલના વાસી તરીકે હું શિક્ષણશાસ્ત્ર અને કલાની શોધ માટે નીકળ્યો. અને હિંદમાં મદ્રાસ, ત્રાવણકોર, મહેસુર, મુંબઈ, સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં ફરીને ત્યાંની કેળવણીની સંસ્થાઓ જોઈ. છતાં કોઈ પણ સ્થળે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચે ગાઢ સંબંધ મારા જોવામાં ન આવ્યો. કેલેજના પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીને તેમનાથી હલકા ગણતા મેં જોયા. તે વખતે મને અમેરિકા યાદ આવ્યું. અમેરિકામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રોફેસરો મિત્રના સંબંધથી વર્તે છે. હમ્ય સદાચાર અને જીવનના પ્રેરણાત્મક આદર્શોવાળા શિક્ષકો સાથે આવો સંબંધ રાખીને રહેનારા વિદ્યાર્થીઓનું મને સ્મરણ થયું. મને લાગ્યું કે અમેરિકા વગેરે પાશ્ચાત્ય દેશોને શિક્ષણની આવી પદ્ધતિનું જ્ઞાન અનુભવોની ઓરણે ઘડાઈને મળ્યું છે. પણ હિંદમાં તો ગુરુશિષ્યનો આવો સંબંધ વંશપરંપરાથી યુગો થયાં ચાલ્યો આવે છે. મેં હિંદમાં સરકારી, મિશનરી અને ખીજ ખાનગી શિક્ષણ સંસ્થાઓ જોઈ પણ તેમાંથી મને સંતોષ ન મળ્યો. એ સંસ્થાઓમાં અંગ્રેજ કલાસિકસ—રોકરૂપીચર, મિલ્ટન સ્કોટ વગેરેનું તત્ત્વ રેડાતું જોયું. લીંતો ઉપર રામાયણ કે મહાભારતનાં વચનો કે ચિત્રો ન જોયાં. હિંદીઓને અંગ્રેજ બનાવનાર કારખાનાં મેં એ સંસ્થાઓમાં જોયાં. યુરોપની સામાજિક પરિસ્થિતિને અનુકૂલ વાર્તાઓ, રિવાજ અને ભાષાના પ્રયોગોને ગોખતા વિદ્યાર્થીઓ મેં દીઠા. વળી શિક્ષિત હિંદી લોકોને તેમની માતૃભાષા ભૂલી નઈને અંગ્રેજીમાં જ બોલતાં કે લખતાં જોયાં. આમ છતાં એક સ્થળે ભારતની પ્રાચીન શિક્ષણપ્રથાને સર્વ પ્રયોગ થતો મારા જોવામાં આવ્યો. હરિદ્વાર ગુરુકુલમાં વર્તમાન યુગને માટે તદ્દન નવીન અને આનંદદાયક એક સંસ્થા મેં જોઈ. એમાં ઔદિક શિક્ષણ સાથે નૈતિક શિક્ષણનો સંપર્ક જોયો. બાળકો ૭-૮ વર્ષની વયે આ સંસ્થા

(ગુરુકુલ) માં દાખલ થાય છે અને સાક્ષાત્, બ્રહ્મચર્ય તથા આજ્ઞાકિતપણાના પ્રત લઈને ૧૬ વર્ષ સુધી તે સંસ્થામાં રહે છે. બ્રહ્મચારીઓને શરૂઆતના ૧૦ વર્ષ સુધી તેમના પિતાને ઘેર ખાસ કારણ વગર જવા દેવામાં આવતા નથી. શિક્ષકો અને બ્રહ્મચારીઓ તરફ પરસ્પરના વિશ્વાસ અને પ્રેમનો સંબંધ છે, પિતા પુત્રનો સંબંધ છે. બ્રહ્મચારીઓ એકમેકના મુખ-દુઃખમાં ભાગ લે છે. કોઈપણ બ્રહ્મચારી તેના સાથીને આપ્યા વગર ખાતો નથી. જો કોઈ માદો પડે તો તેની સારવાર માટે બ્રહ્મચારીઓની વારી બંધાય છે અને રાત્રે ઉભાગરા કરીને પણ તેની શુદ્ધિ (સેવા) કરવામાં આવે છે. બ્રહ્મચારીઓ સંવાર સાંજ સંધ્યા અને અગ્નિહોત્ર કરે છે. અગ્નિહોત્રને ભક્તિક્રિયાના અંગ ઉપરાંત આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ગણવામાં આવે છે. આચાર્ય મધ્ધાનંદનો ઉપદેશ સાંભળવાને યજ્ઞશાળામાં બ્રહ્મચારીઓ એકઠા થાય છે ગુરુકુલના મારા નિવાસ દરમ્યાન મેં એક પણ કોઈ કે રિસાયલો ચહેરો જોયો નથી, એક પણ ઉતાવળીયો કે કોઈ ભર્યો અવાજ સાંભળ્યો નથી, એક પણ બાલકમાં અસંતોષ, દુઃખ કે ધરધેલાઈ Homesickness નાં ચિહ્નો જોયાં નથી. તેમનાં મુખ હંમેશાં હસતાં અને આનંદી હોય છે. તેઓ રમત વખતે રમતમાં અને ભણતી વખતે અભ્યાસમાં તદ્દન એક ચિત્ત બની જાય છે. ક્રિકેટ અને ફૂટબોલની મેચો ખીજ હાઈસ્કૂલ અને કોલેજો સાથે રમાય છે તે વખતે ઉધાડા પગ અને ઉધાડા માથાવાળા બ્રહ્મચારીઓ એ મેચોમાં એવા દૃઢ ઉભા રહે છે કે પ્રેક્ષકને આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર ન રહે. સખત ઉનાળામાં પણ તેઓ આનંદથી ઉધાડે પગે ચાલે છે. ઠંડીનો પારો ૪૦ ડિગ્રી હોય તો પણ આ બ્રહ્મચારીઓ તાપણી કરીને તાપતા નથી. કેવળ આનંદને ખાતર એક દિવસમાં ૨૪ માઇલ ફરી આવતા કેટલાયે બ્રહ્મચારીઓ મેં જોયા છે. ચોથી બ્રેણીથી ૧૪ મી બ્રેણી સુધીના બધા બ્રહ્મચારીઓને ગંગામાં તરતાં આવડે છે. (ઘણાક બ્રહ્મચારીઓ ગંગાના પ્રવાહના ઉત્તુંગ મોર્નિંગમાં ચઢે, ધર્યા જતા સિંહની માફક તરે છે.) બ્રહ્મચારીઓ સખત મનુરીનું કામ પણ કરી શકે છે. હરદ્વાર જવાની સડક અને ગરનાળાં ગંગાના પૂરથી તૂટી જતાં બ્રહ્મચારીઓએજ બાંધી આપ્યાં હતાં. હૈદરાબાદમાં ભયંકર જલપ્રલય થયો ત્યારે બ્રહ્મચારીઓએ ૧૫ દિવસ સુધી ધી, દુધ અને દાળનો ત્યાગ કરીને તેની બચત રકમ ત્યાં મોકલી આપી હતી. જો કે એજ હૈદરાબાદના નિઝામે સ્વામી નિત્યાનંદજીને તેઓ ફક્ત આર્થ સમાજ હોવાના ગુના

બદલ હદ પાર કરેલા છતાં પણ બ્રહ્મચારીઓએ મદદ મોકલી હતી. એક-
 વાર પાસેના ગામમાં આગ લાગી હતી રાત હતી. છતાં બ્રહ્મચારીઓએ ત્યાં
 જઈ પહોંચી ઉઘાડે પગે સળગતી આગમાં કુદી પડીને પણ લોકોના
 જનમાલ બચાવ્યાં હતાં. ગુરુકુલમાં એક વાર એક સાથે ૧૮ જણા ટાઈફાઈડ
 તાવમાં પડકાર્યા પણ બ્રહ્મચારીઓની જ શુભ્રપાથી અમે બચી ગયા. આખી
 રાત બ્રહ્મચારીઓ દરદીની માવજત કરતા અને દિવસે અભ્યાસ કરતા.
 બ્રહ્મચારીઓના મગજમાં કોઈ પણ સંપ્રદાયનાં સિદ્ધાંતો નાંખવામાં આવતા
 નથી. તેઓને નીતિ અને ધર્મના સામાન્ય નિયમો શીખવીને, વૈદિક-
 ધર્મના સામાન્ય નિયમો શીખવીને અને વૈદિકધર્મને આદર્શ તેમની
 આગળ મુકીને તે પર વિચારવાનું કામ તેમનેજ શિરે મૂકવામાં આવે છે.
 નીતિના પાડો અજળ રીતે અપાય છે. જો કોઈ બ્રહ્મચારીએ નીતિનું ઉલ્લ-
 ઘન કર્યું હોય તો તેની ખબર આચાર્યને પહોંચતાં તેઓ ઉપદેશ વખતે
 તે બ્રહ્મચારીની અનીતિનો દાખલો આપીને તેને અનુકૂલ શ્લોક કે મંત્ર
 બ્રહ્મચારીઓ પાસે જ કઢાવે છે અને તે શ્લોક કે મંત્ર પર લાંબું વિવેચન
 કરીને નીતિની મહત્તા અને અને અનીતિના દોષો સમજાવી તે બાળકને
 સમજ પાડવામાં આવે છે. આથી તે બ્રહ્મચારી પરતાઈને પોતાની જ જાતે
 એક અઠવાડિયા સુધી એકાહાર કરવો, ગાયત્રીના દરરોજ ૧૦૦૦ જાપ કરવા,
 ઉમા રહીને ૧૨ શ્લોકો દરરોજ મોઢે કરવા વગેરે જાતની શિક્ષા પોતાના
 ગુન્ટા બદલ નહોરી લે છે. હિંદીની જાળવવા માટે સખત હુકમોની
 જરૂર પડતી નથી. પણ બ્રહ્મચારીઓના અંતરને ધર્મને નામે ઉદ્દેશ્ય
 કરવામાં આવે છે. આવી સંસ્થા હિંદને માટે ઘણી જરૂરી છે ગુરુકુલમાં
 અંગ્રેજી, વિજ્ઞાન. ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો અભ્યાસ હિંદી ભાષાદ્વારા જ
 થાય છે. જો કે બ્રહ્મચારીઓ ઉપલા વિષયો અંગ્રેજી શ્રેણીમાં વાંચે છે છતાં
 વિષયોને હિંદીમાં યાદ રાખીને પ્રશ્નપત્રોમાં લખતા હોવાથી તેમનું
 જ્ઞાન ઘણું વિશાળ બને છે. તેમને અંગ્રેજી શબ્દો, શબ્દસમૂહો યાદ
 રાખવાનો નકામો શ્રમ કરવો પડતો નથી. વળી પરીક્ષા ત્યાંનાજ શિક્ષકો
 કે પ્રોફેસરો લે છે. હુશિયાર બ્રહ્મચારી એક વર્ષમાં બે પરીક્ષા પણ આપી
 શકે છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ હિંદની સારી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં
 કાંચીવરમની હિંદુ કન્યાશાળા, ગુરુકુલ હરિદ્વાર, ટાગોરનું સાંતિનિકેતન
 અને બારીસાલની બ્રજમોહન સંસ્થા છે.

સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરનેા અભિપ્રાય.

સંયુક્ત પ્રાંતના તે વખતના ગવર્નર સર જેમ્સ મેસ્ટને તા. ૧-૩-૧૯૧૩ ને રોજ ગુરુકુલની મુલાકાત લીધી હતી, તે વખતે તેમને ગુરુકુલના બ્રહ્મચારીઓએ માનપત્ર આપ્યું હતું. જવાબમાં નાં ગવર્નરે જણાવ્યું હતું કે આખા હિંદમાં મૌલિક અને રસદાથી શિક્ષણનો પ્રયોગ કરવાનું કાર્ય ગુરુકુલે કર્યું છે તે જોવા માટે હું અત્રે આવ્યો છું. વળી સરકારી પત્રોમાં જે લોકોને અપાર, ભયંકર અને અભણ્યા વિશ્વવના સૂચક ગણવામાં આવે છે તેમને જોવા માટે આવ્યો છું. (હસાહસ) એ અભિપ્રાયો ખોટા છે તેનો પુરાવો એજ છે કે હું જાતે અત્રે ઉપસ્થિત થયો છું.

ઋષિ મુનિઓની પુરાણ પુનિત પ્રથાની સાથે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનું સુંદર મિશ્રણ કરીને એકાંત જંગલમાં ધાર્મિક ફરજ બંભવનારા તપસ્વીઓનું આ તપોવન છે. બ્રહ્મચારીઓનું નીરોગ અને મજબૂત શરીર, આજ્ઞાધારી, સત્યવાદી અને ભકિતમય ભાવોથી ભરેલાં તેમનાં મનો છે. ખીજ સ્કુલો અને કોલેજોમાં દર ત્રણ વિદ્યાર્થીએ એક વિદ્યાર્થી ચરમા પહેરે છે. પણ અહીં દર વીસે એકજ બ્રહ્મચારીને ચરમાં પહેરવાં પડે છે. રાજદ્રારી પ્રશ્ન અત્રે ચર્ચવા માંગતો નથી. કારણ કે આ સંસ્થાને રાજદ્રારી પવનનો જરા પણ સ્પર્શ નથી. ”

એ પછી ખીજવાર સર જેમ્સ મેસ્ટને તેમનાં પત્ની સાથે તા. ૧૬-૨-૧૪ ને રોજ ગુરુકુલ પધાર્યા હતા અને તેમના પત્નીએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે ગુરુકુલ એક આદર્શ યુનીવર્સિટી છે. ત્રીજવાર તા. ૨૦-૧૦-૧૬ ને રોજ નાં વાઇસરાય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની મુલાકાતની ગોઠવણ કરવાને અને ચોથીવાર નાં વાઇસરાય સાથે, એમ ચાર વાર ગુરુકુલ કાંગડીની મુલાકાતે ગયા હતાં. વૃંદાવન ગુરુકુલની પણ તેઓ નામદારે મુલાકાત લઈ ત્યાં અદ્વાનંદજીનાં વખાણ કર્યાં હતાં.

નાં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ લીલેલી મુલાકાત.

તા. ૨૧ મી અક્ટોબર ૧૯૨૬ ના દિવસે ગુરુકુલમાં નાં રાહેનશાહના પ્રતિનિધિ નાં વાઇસરાય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ પધાર્યા. તેમની સાથે તેમના પત્ની પણ હતાં. તેમને ઉલ્લસીની ચા, પકોડી, અને ફળો નાસ્તો આપવામાં આવ્યો. તેઓ નામદારે સંસ્થા જોઈ ધણે સંતોષ જાહેર કર્યા. તેમણે ગુરુકુલની જુદી જુદી ક્ષણોમાં જઈને ત્યાં બ્રહ્મચારીઓએ કરેલી ડિપેટ (ચર્ચા) સાંભળી. બ્રહ્મચારીઓનું સ્વાસ્થ્ય જોઈને તેમને ધણેજ આનંદ થયો.

સ્વભાવ અને વૃત્તિઓની પરીક્ષા.

(ફ્રેનોલોજીને આધારે).

આકારૈરિગિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા ભાષणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી.

મુંબઈ ખાતે શેઠ શ્રી રૂઝ વલ્લભદાસને ત્યાં તા. ૧૬-૩-૧૯ને રોજ સ્વામીજી પધાર્યા હતા, તે વખતે તેમનું વય ૬૩ વર્ષનું હતું. ગુજરાતના નાણીતા મસ્તકશાસ્ત્રી ગિરધરલાલ ગોવિંદજી મહેતાએ તેમનું માથું તપાસી લેખી રિપોર્ટ આપ્યા હતા જે વિશે સ્વામીજીએ તા. ૨૬-૧-૨૨ના પત્રમાં અભિપ્રાય આપ્યા હતા: “Your reading of my System through phrenology is wonderfully correct.”

જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે માથું ભલે લો.

આ વિષયમાં વધુ પરિચય મિ. મહેતાના શબ્દોમાં વાચકને આપું તો ઠીક પડશે :—

“સ્વામીજી એ એકજ એવી અક્ષિત આ હિંદમાં મને મળી હતી કે જેણે પોતાનું માથું મસ્તકવિદ્યા સંબંધી શોધખોળ માટે મેં માંગ્યું ત્યારે આપવા માટે ઇચ્છા બતાવી સૂચવ્યું હતું કે મારું માથું હરિદ્વાર ગુરુકુલની પ્રયોગશાળામાં મૂકાવજો. એ પછી તો એ મહાન પુરુષજી જૂન તા. ૨૩-૧૨-૨૬ ને રોજ દિલ્હીમાં થયું. મને તેની ખબર થતાં મેં એક તાર સ્વર્ગસ્થના પૂર્વાશ્રમના પુત્ર પ્રો. ઈન્દ્રવેદાલંકાર પર અને બીજો તાર દિલ્હી આર્યસમાજના મંત્રી પર સ્વામીજીનું મસ્તક સંગ્રહી રાખવાની મતલબના કર્યા. પણ મને કોઈપણ તરફથી ઉત્તર ન મળ્યો. આર્યસમાજ જેવી આગળ વધેલા વિચારની સમાજ, વિજ્ઞાનની શોધ માટે સ્વર્ગસ્થની ઇચ્છા છતાં આ બાબતમાં બેદરકાર રહી એ બતાવી આપે છે કે હજી પણ આપણો શિક્ષિતવર્ગ ધણો પછાત છે, સંકીર્ણ ભાવવાળો છે. મેં શ્રીમતી એની ખીસેન્ટ, મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક વગેરે પાસે પણ મસ્તકની માંગણી કરી હતી પણ તેનો સ્વીકાર થયો નથી. હું આ સ્થળે જણાવીશ કે રશિયાના તારણહાર મોસ્કો લેનીનના મગજના હજારો ટુકડા કરીને તેની પરીક્ષા કરવા માટે રશિયામાં સોવીયટ સરકારે એક ખાસ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સ્થાપી તે દ્વારા મનુષ્યના અને તે પણ લેનીનના મગજની પરીક્ષા કરી વૈજ્ઞાનિક શોધ માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા છે. મને આશા છે કે હિંદના વિશાલ બેન્તવાળાં મહાન પુરુષો વિજ્ઞાનની ઉન્નતિમાં પોતાનો ફાળો જરૂર આપશે. સ્વામીજીનું મસ્તક તપાસીને મેં જે રિપોર્ટ તેમને આપ્યા હતા તેની ખરી નકલ હું બાઈ દિનેશને પ્રકટ કરવા આપું છું.”

૧. આત્મ રક્ષકવૃત્તિઓ (Selfish Propensities) :—સાધારણ જિજ્ઞાસા; સાધારણ બુદ્ધિશક્તિ અને પિપાસા; બહુજ સાધારણ વિતૈષ્ણુ; ખટપટ કે પ્રપંચમાં દીલ ન બળી શકે અને મેગોને રોકવું બારે પડે એવી નિઝહ વૃત્તિ; સારી ઉદ્યોગશક્તિ અને ધણી સારી કાર્યશક્તિ; સ્પર્ધા, સાહસ અને શૌર્ય ધણા સારાં; એકંદરે આત્મરક્ષક વૃત્તિઓ સાધારણ પ્રકારની હોવાથી સ્વાર્થ તરફ ઓછું અને પરમાર્થ તરફ વધુ વલણ હતું.

૨. સાંસારિક વૃત્તિયો (Social faculties) :—પ્રેમભાવ કે શૃંગાર પ્રિયતા બહુ સાધારણ છતાં સ્નેહાળ; દામ્પત્યસ્નેહ કમી; વાતસલ્ય સ્નેહ મંદ; ધણીજ તીવ્ર સ્વદેશાનુરાગની વૃત્તિ; સાધારણ પ્રકારનો મૈત્રીભાવ; ચિ-તની સ્થિરતા સારી અને તત્પરાયણતા ઘણી સારી; એકંદરે સાંસારિક ભાવો વિરાગના ભાવોથી પૂર્ણ અને સાધારણ પ્રકારના હોવાથી જીવને બાંધનમાં જકડે એવા ન હતા.
૩. ઉત્કર્ષક વૃત્તિયો (Aspiring faculties) :—સાવધતા એછી, ભક્તમજીઓ સ્વભાવ; યશ અને પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા સારા પ્રમાણમાં; સ્વમાનવૃત્તિ સારી; આગ્રહી સ્વભાવ, દંડ અને ધૈર્યવાન; પ્રાચીન વિષયો તરફ અતિશય પૂજ્યભાવ; એકંદરે ઉત્કર્ષક ગુણો ઉન્નત ધર્મભાવયુક્ત હોવાથી જીવન ઉન્નત છે.
૪. નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિયો (Moral and Religious Sentiments) :—ઘણી પ્રબળ ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ; અધ્યાત્મરતિ પ્રબળ અને કાંઈપણ અજન્યબીભયુર્ન કાર્ય કરી ખતાવવાની પ્રબળ ઈચ્છા; આશા, ઉત્સાહ અને પ્રગતિશીલ વિચારો, આત્મનિષ્ઠા, ન્યાય અને સત્ય તરફ પરાયણતા તીવ્ર; દયાની તીવ્ર લાગણી, પરોપકાર અને યશ માટે જીવન અર્પણ કરવાની વૃત્તિ; આ વૃત્તિયો પ્રબળ હોવાથી જ જગતના કલ્યાણ માટે સ્વાર્થ ત્યાગ કરીને આશુ જીવન ચીતી કયું છે.
૫. પ્રાવિણ્યપ્રદાયક શક્તિઓ (Self perfecting faculties) :—કલાકૌશલ્યના ઉદ્ધાર માટે યોજના કરનાર પ્રબળ શક્તિવાળું મસ્તિષ્ક; સૌન્દર્યપ્રેમ સારા પ્રમાણમાં, કાવ્ય વગેરેનો શોખ; ભવ્ય પ્રકારનો આદર્શ ભાવ અને કુદરતની ભાવના તરફ ગંભીર વલણ; સારી અનુકરણ શક્તિ; કટાક્ષ યુક્ત હાસ્યવૃત્તિ હોવાથી ટીકાકાર તરીકેનું વધુ સારું કાર્ય કરનાર; રામાયણ મહાભારત વગેરે પ્રાચીન કાવ્યો તરફ માન અને પ્રાચીન ભવ્ય ભાવનાઓથી પૂર્ણ આદરભાવયુક્ત જીવનમાંજ આનંદ પાડે તેવી વૃત્તિવાળા.
૬. અવલોકન શક્તિયો :—(Observing faculties) :—અવલોકન શક્તિઓનો આખો સમૂહ પ્રબળ અને તીવ્ર; છુપી પોલિસનું

કાર્ય ધણું સારું થોજી શકે, મનુષ્ય પરીક્ષા સારી; ચિત્રકામ અને ભરતકામ પર પ્રીતિ; મનુષ્યના સ્વભાવની ઉંડાણથી પરીક્ષા કરનાર; વ્યવસ્થા શક્તિ ધણી સારી; ગણિતજ્ઞાન સાધારણ; મુસાફરીનો શોખ તીવ્ર પ્રમાણમાં; એકંદરે કળા, હુન્નર કે અવલોકનમાં ચપલતાની જે જરૂર હોય છે તે તેમનામાં ધણી સારી હતી.

૭. બુદ્ધિ અને મનન શક્તિયો (*Literary and Reflective faculties*)—ઇતિહાસ શક્તિ સારી, યાદ શક્તિ તીવ્ર; તાલ-સમયનું જ્ઞાન મંદ, સંગીત શક્તિ સાધારણ; વકતૃત્વ શક્તિ ઘણીજ સારી, તર્ક અને તુલનાની શક્તિઓ ઘણી સારી અને કાયદા તથા ન્યાય વગેરેના પ્રશ્નો જલદી સમજી શકે તેવી; પ્રેરણા શક્તિ અને સૈાન્ય સારા પ્રમાણમાં; નિદ્રાવૃત્તિ બહુજ સાધારણ; એકંદરે આ શક્તિઓ સુંદર, પ્રવૃત્તિશીલ, શક્તિ સંપન્ન અને પ્રદીપ્ત છે.

સામુદ્રિક લક્ષણો.

મોટા નાક અને જઠળાવાળું લંબગોળ મુખ; ચપળ અને તીવ્ર આંખો; કલાકૌશલ્ય વાળી બ્રમર; નમ્રતાયુક્ત પોષ્યાં; શંકાશીલ, બુદ્ધિશાળી, લડાયક અને સ્પર્ધાશીલ નાક; કાર્યકૌશલ્ય અને ચપલતા યુક્ત કાન; સુંદર અને મેદક ઓઠ; લાંબા પહોળા અને ભરાવદાર ગાલ; સ્નેહાળ અને બેવડી હડપચી; સ્વમાન, યશ અને ગાંભીર્ય વાળી મુખ રેખા; શરીરના પ્રમાણમાં નીરોગી શ્રીલા; મજબુત અને સપ્રમાણ હૃદય, પચનેન્દ્રિયો, જનનેન્દ્રિય, હાથ પગ, અને અન્ય રસો; એકંદરે બધાય લક્ષણો એક લશ્કરી સેનાપતિને છાજે તેવાં હતાં. મસ્તિક બને કાન વચ્ચેથી ચપટું હોવાથી પરોપકારી અને નિસ્વાર્થી; અર્વાતોમુખી વાચન; મુખી લગ્ન સંબંધ; સાહજિક નેતા. ખાસ સૂચના એ છે કે આખ્યાન વખતે રાત્રી બોલવાનો પ્રસંગ આવતાં સાવચેત રહેવું જોઈએ.

કેમકેમના વિરોધો નહોતા.

“જાંબે કોનિકલ”ના મહાસભા અંકમાં, સ્વામીજીના “લિબરેટર” પત્રના સહતંત્રી મિ. પી. આર. લેલેએ એક લેખ લખી સ્વામીજી સખધી ફેલાતાં કેટલાંક જીકાણાંઓનાં કારણો દેખાડ્યાં છે તેનો સાર વાચકો સમજી શકે છે:—

“સને ૧૯૨૨માં સ્વામી અર્ધાનંદે પોતાની તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું. હું જાણું છું કે જો લોકમાન્ય તિલકને સરકારે જેલનગરાએ ન મોકલ્યા હોત તો લોર્ડ સીડનહામ મહારાષ્ટ્રમાં જે અમાનુષી આચરણ અમલમાં મૂકી શક્યો તે ન મૂકી શક્યો હોત. સ્વામી અર્ધાનંદ અને લોર્ડ રીડીંગના રાજ્યતંત્ર સંબંધમાં પણ એવીજ ઘટના બની. સર એડવર્ડ મેકલેગનના તંત્ર દરમ્યાન, હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉપજાવવા, છાના અને ખીનસત્તાવાર પ્રયત્નો સતત ચાલુ હતા. પરંતુ જ્યાં સુધી લોર્ડ મોન્ટેગ્યુ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના ઓફીસર હતા ત્યાં સુધી તે એ પ્રયત્નોને પૂરતા પ્રમાણમાં ટેકો ન મળ્યો. પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના ઓફીસર કેમલ્સેડેવીવ પક્ષનો અમલદાર આવ્યો કે તરતજ બાજી ફેરવાઈ. છતાં જ્યાં સુધી સ્વામી અર્ધાનંદ છટા હોય ત્યાં સુધી હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેના ભાઈચારાને પુરેપુરો તોડી નાંખવો એ સરકારને માટે અશક્ય હતું. અંતે સ્વામીજીને જેલમાં પુરવામાં આવ્યા અને એવી અફવાઓ ફેલાવવામાં આવી કે શુદ્ધિ પ્રચારને માટે સ્વામીજીને એક મોટી રકમ મળી છે, અને જેલમાંથી શિક્ષાની મુદત પૂરી થતાં પૂર્વે છાડી દેવાનું કારણ પણ એજ છે કે તેમણે સરકારને કબજામાં આપી છે કે તેઓ રાજદ્વારી હલત છાડી દઈને હવે ફક્ત શુદ્ધિની હીલચાલ ઉપાડી લેશે.

દિલ્હીના ધુંધવાતા (disgruntled) રાજદ્વારી પુરોષોમાંના કેટલાકને આ તક યોગ્ય લાગી અને એ અફવાને ચોમેર ફેલાવવા લાગ્યા. તે સમયથી સ્વામીજીને માટે અવિશ્વાસ વધતો ગયો. હિંદુઓમાં એક કુટેવ છે કે તેઓ પોતાના હિંદુ ભાઈઓનેજ અવિશ્વાસ અને શંકાની દૃષ્ટિથી જોવા તૈયાર થઈ જાય છે. કેવળ અજ્ઞાનને લીધે, જાતીય પક્ષપાતના નામ હેઠળ પોતાના ઉમદા ખવાસના નેતાઓને નીચા પાડવાનો કેટલાકેનો તો ધર્મો થઈ પડ્યો છે. જે મહાનુભાવો, વિચારમાં પણ જાતીય દૃષ્ટિબિંદુને સ્થાન નહિ આપવાનો દાવો કરે છે તેમાંના કેટલાક ૧૯૨૩ ની સાલમાં કેમી વિખવાઈને વખાણના

અને તેના તેજ મહાનુભાવોએ ૧૯૨૬ માં રાજદ્વારી મતાંતરને લઈ જેઓ જુદા પડે તે બધાએ કોમી પક્ષપાતીનો ખિતાબ આપીને વખોડવાની પ્રથા પાડી. મેં હંમેશાં નર્મી કોમી પક્ષપાતની વિરુદ્ધ પોકાર કર્યો છે. પરંતુ અહિં મારે કહી દેવું જોઈએ કે હિંદુસ્થાનના નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા ભાગમાં, નર્મદાની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશ વિશે સત્ય ઘટનાથી વિરુદ્ધ ઘણું એ અસત્ય ફેલાવવામાં આવ્યું છે.

વૈદિક ધર્મમાં મૂકેલી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાને કોમી પક્ષપાતનું નામ આપવામાં ન આવતું હોય તો હું છાતી ઠોકીને કહી શકું છું કે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદમાં કોમી પક્ષપાતનો એક છાંટો સરખોએ નહોતો. અલબત્ત એઓ એમ નહોતા માનતા કે હિન્દુ મુસલમાન ઐક્ય માટે હિંદુઓમાં ડેરડેર કલહનું અસ્તિત્વ હોવું જ જોઈએ.

એમને પિછાનવાની દરકાર સરખીએ કરી નથી તેવાઓએ એમનું નામ વગોળ્યું છે અને કમનસીબે જેઓ એમને સારી રીતે સમજી શક્યા છે તેઓ પણ, ન સમજી શકાય એવા કારણોને લઈ, એમને બદનામ થવા દે છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ મુસલમાનોને ધિક્કારતા એવું હડહડતું જુઠાણું કેટલાક મંડળો તરફથી ફેલાવવામાં આવે છે; અને એમનાં મરણ પછી એક વર્ષ પણ વાતચીતમાં એ જુઠાણું ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો આપણે જોઈએ છીએ. તેથી સત્ય વસ્તુ બહાર પાડવા પ્રયત્નોની જરૂર લાગે છે.

જો સ્વામીજી એકેએક મુસલમાનને અવિશ્વાસની નજરથી જોતા હોત તો મુસલમાન ખુની એમની નજદીક કદીએ ન જઈ શક્યા હોત. છેલ્લાં ૪૮-૫૦ વર્ષોના એક પ્રખર દેશનેતાને માટે આવાં જુઠાણાં ચાલે એ શોચનીય વાત છે. બ્રીટીશ નોકરશાહીની જળગુંથણી કુશાચ બુદ્ધિવાળાં દેશાભિમાનીને પણ ભૂલ બવડાવે એવી છે. સ્વામીજી માટે અવિશ્વાસની જળ પિછાવવામાં આવી તેમાં જૂજ સનાતની હિંદુઓ અને મુસલમાનો સપડાયા છે. અંતમાં મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે જે સ્વામીજી ભવિષ્યને પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રાખીને કાર્ય કરતા અને હિંદુત્વને પૂરેપૂરું રક્ષણુ ફક્ત સ્વરાજ્યજ્ઞ આપી શકે એમ છે એમ વારંવાર હિંદુઓને પડકાર કરીને કહેતા તેમને ભવિષ્યની પ્રજા પૂરેપૂરો ન્યાય આપશેજ.”

× × આર્યો અને હિંદુઓને વિનંતિ. × ×

ઓ આર્ય સમાજ ! તારા સાર્વભૌમ શાંતિકર વૈદિકધર્મપ્રાણેતા મહર્ષિ દયાનંદરૂપી ધ્રુવ તારાની ચારે બાજુએ ફરનાર સપ્તર્ષિ મંડળનેા આજે અસ્ત થયો છે એની તને ખબર છે ? એક પછી એક શુરુદત, સેખરામ, આત્માનંદ, નિત્યાનંદ, દર્શનાનંદ, વિશ્વેશ્વરાનંદ અને છેલ્લે સ્વામી બ્રહ્માનંદ તારી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે છતાં હજી તારી આંખો ખુલતી નથી ? સ્વામી બ્રહ્માનંદજીના બલિદાન પછી પણ ફેટલાયે ખૂનો અને ખૂની : હુમલો થયા છે તે તરફ તો જરા ધ્યાન આપ. હાય ! હિંદુઓની હિંદુ જાતિ ! તારી દશા જોઈને હૃદય ભેદાઈ જાય છે.

અજણ.

“ અય ! હિંદુ જાતિ તેરા ખસ હય નિશાન બાકી,
લેકિન નહીં હૈં તુજમેં કુછ બી તો જન બાકી.
સખ ગોશ્ત પોશ્ત તેરા, અફસોસ સડ ચુકા હૈ,
ખસ રહ ગઈ હૈં તુજમેં, કુછ ઉસ્ત ખવાન બાકી.
ઇસાઈ લે રહે હૈં, મુરદા સમજકે તુજકે;
ત્રે લેંગે ઇસરો જ્યાદે અહલે કુરાન બાકી.

*

*

*

જારી રહા યદિ કર્મ ચહ ચૂંહી હમારે નાશકા,
તો અસ્ત સમજે સૂર્ય, ભારત ભાગ્ય કે આકાશકા.
જો કુછ રહી થોડીસી જન, વહલી ન રહને પાયગી,
ચહ સ્વર્ણ ભારતભૂમિ ખસ, મરધટ મહી બન જાયગી.”

પણ હવે તો સંન્યાસીનું ખૂન તારા હિંદુ હૃદયમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવશેને !

“ હોંગી અબ ઉત્તાલ તરંગ,

પ્રજલતર ઝંઝાકો લે સંગ.

આર્યજાતિકી જડકે। અપને ઉબ્બુ રકતરો સીચ,
અસુર શૂંદ પર ગિરે વજ્જ બન અર્ધાનંદ દધીચ.

કટ ગધ ઉસકી આજ પતાંગ-ઉઠંગી.

ધીર, વીર, દહમતી આર્ય તુમ, ઋષિયાંકી સંતાન;
હોકર કહીં વિચલ મત બના, હોનેસે બલિદાન.

ચઢા દો કાટ કાટકર અંગ-ઉઠંગી.

પ્રાણુદાન કર પૂર્ણ કરેગે, હમ ચહ ચજ મહાન;
હો પ્રસન્ન તબહી રણચાલી દેવેંગી વરદાન.

વિશ્વ સગ રહ બવેગા દંગ.

ઉઠેંગી અબ ઉતાલ તરંગ,

પ્રબલતર ઝંઝાકે લે સંગ. "

હેવટે વેદના શબ્દોમાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીશું કે:—

**મન્યુ રસિ મન્યુ મયિ ધેદિ
સહોઽસિસહો મયિ ધેદિ ।**

હે પ્રભુ, તમે ક્રોધ સ્વરૂપ છો, માટે સમાજમાં યતા અન્યાયોને દૂર
કરવા માટે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરો.

તમે સહન સ્વરૂપ છો, માટે દુઃખોને સહન કરવાની શક્તિ આપો.

॥ શમિત્યોઽમ ॥

શ્રી

અનાવિલ પોકાર માસિક

અનાવિલ જ્ઞાતિમાં દરેક ઘેર વંચાવું
જોઈએ માટે ગ્રાહક ન હો તો
આજેજ ગ્રાહક તરીકે નામ
લખી મોકલી આપો.

પ્રકાશક

ગોવિંદજી ડી. નાયક.

માલેક :-શ્રી અનાવિલ બંધુ પ્રેસ,

બરાનપુરી ભાગળ-સુરત.

સાફ સસ્તું અને સફાઈદાર કામ
છાપવાનું એકજ સ્થળ

શ્રી

અનાવિલ બંધુ પ્રી. પ્રેસ

કે જ્યાં

દરેક જાતનું છાપવાનું કામ

જેવું કે

કાર્ડ, કવર, કડોત્રી, નોટપેપર, વીઝીટીંગ કાર્ડ,
એકબુક, હુન્ડીબુક, રસીદબુક, વિગેરે વિગેરે
જ્યારે છપાવવું હોય ત્યારે જરૂર યાદ રાખશો

કારણ કે

પ્રીકાયતથી અને પ્રમાણિકપણે છાપી
આપવામાં આવે છે.

બરાનપુરી ભાગળ, ભાજરાણી પોળ,
સુરત.

वीर वाक्यो.

१ "शारीरिक बल मनुष्यमें अत्याचार करनेके लिये नहीं कि अत्याचारोंका मुकामका करनेके लिये होना चाहिये."

२ "अन्याय करना यद्यपि पाप है किन्तु अन्यायका सहन करना बड़े बड़ी बढकर महत्तम पाप है."

३ "जो वीर होते हैं वे अपनी जतिपर श्रद्धा रखी नहीं कर सिद्ध वीरतम पशु है."

४ "जो मनुष्य मनुष्य होकर मनुष्योंपर अत्याचार करते हैं, वे न नहीं भगवत कायर होते हैं"

५ "सच्चा धार्मिक पुरुष वह है जो जननीकी हासताइपी शोभदा छिन्नचित्र करनेमें पूरी कोशिश करता हुआ अतिम श्वास छोड़ता है."

६ "मातृसत्वता, मातृभाषा, और मातृभूमि, ये तीन देवीओंका अपने हृदय सिद्धासनपर बित्ता हो. पुत्र, स्त्री, वित्त और यश ये चार धन्यताओंका आउकर ये तीन देवीओंका अपने प्राप्तिस्थान मानो."

७ "जिनकी मृत्यु जनसमानके वारते जिनकीही अधिक शोचनीय हो, वही प्रमाणसे इनके अरि और प्राणुकी महत्ता प्रकट होती है."

८ "जो पुरुष अपना सर्वस्व अर्पण करके कल्याण मनुके अहल करता है, वहीके वक्षसमें अपमान और आक्रान्तिक मृत्यु विजयका टीका लग जाती है."

९ "महापुरुष आते हैं प्राणुको मृत्युके डर पर विजयी करनेके लिये सत्यके श्रवणकी सामर्थ्य जनानेके लिये."

१० "जर्मरिस्ती मैत्रीका सम्बन्ध स्थापन करना दुर्लभता है और अपमानका सूचक है."

११ "दुर्लभता अक्षय्यताके प्रदुग्ध करके पापके मार्गपर भीति डालता है."

१२ "आक्रान्तिक वायुमें दुर्लभता आतेही अस्ती रत्नकी उत्पत्ति होती है. इसी तरह दुर्लभताका आशय देनेपर अत्याचार स्वयं ही उत्पन्न होता है."

